

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҚАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№3 (76), 2018

Хучанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи № 065/МЧ-97 аз 31.05.2018).

Маҷалла аз июни соли 2011 ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ нешбар, ки ҷони муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст. Аз моҳи июни соли 2016 маҷалла дар Рӯйхати нашрияҳои КОА-и ВМ ва И ФР бознавис шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙЪАТИ ТАҲРИР

*Сармуҳаррир: **Ғаффоров Н.У.**, доктори илмҳои таърих, профессор*

Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзоди илмҳои филология, дотсент; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзоди илмҳои таърих, дотсент; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирбобоев А.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоюнус М., доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Наззибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Раҳимов М.А., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳакимова Б.Н., номзоди илмҳои филология, дотсент (котиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумишов Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Пянков И.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 065/МЧ-97 от 31.05.2018)*

С июня 2011 г. журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени доктора и кандидата наук. С июня 2016 года журнал перерегистрирован в Перечне изданий ВАК МОН РФ.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Гафаров Н.У., доктор исторических наук, профессор
Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирбобоев А.К., доктор исторических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Нагзибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумшоев Х.П., доктор исторических наук, профессор; Пьянков И.В., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Рахимов М.А., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

© ТГУПБП, 2018

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №065/ MJ-97 from 31.05.2018)*

Since June 2011 the journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions under review; major scientific results presented in dissertations aspiring for Doctor`s or Candidate`s degree being bound to be published in the present periodical. In June 2016 the journal has been reregistered in the Inventory of the editions under the auspices of RF Ministry of Education and Science Higher Attestation Commission (RFMES HAC)

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Gafforov N.U., Dr. of History, Professor

Azimova M. N., Dr. of Philology, Professor; Babadjanova R., Dr. of Philology, Professor; Ghiyasov N.I., candidate of philological sciences, Associate Professor; Dubovitskiy V. V., Dr. of History, Professor; Yokubov Yu. Yo., Dr. of History, Professor; Zokhidi N. SH., Dr. of Philology, Professor; Isomiddinov Dj. B., candidate of historical sciences, Associate Professor; Katyev A. S., Dr. of Philology, Professor; Mirboboyev A. K., Dr. of History, Professor; Mirzoyev N. M., Dr. of History, Professor; Mirzoyunus M., Dr. of Philology, Professor; Mukimov M. A., Dr. of Philology, Professor; Nagzibekova M. B., Dr. of Philology, Professor; Nasriddinov F. A., Dr. of Philology, Professor; Rakhimov M. A., Dr. of History, Professor; Rakhimov N. T., Dr. of History, Professor; Hakimova B.N., candidate of philological sciences, Associate Professor (Responsible Secretary); Hasanov A. A., Dr. of Philology, Professor; Pirumshoyev Kh. P., Dr. of History, Professor; Pyankov I. V., Dr. of History, Professor; Salimov R. D., Dr. of Philology, Professor; Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor/

© TSULBP, 2018

07 00 00 ИЛМҶОИ ТАЪРИХ ва АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ и АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
07 00 02 HOME HISTORY

УДК 930
ББК 63.218

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ *Шарипов Мухаммад Маруфович,*
ГУРА В XI-XII вв. *преподаватель кафедры истории*
(по материалам средневековых отечества и археологии ХГУ им. акад.
исторических источников) *Б. Гафурова (Таджикистан, Худжанд)*

МАВҶЕИ ҚУҶРОФИИ ҶУР ДАР *Шарипов Муҳаммад Маруфович,*
АСРҶОИ XI-XII (дар асоси маълумоти *муаллими кафедраи таърихи Ватан ва*
сарҷаишаҳоитаърихи асримиёнагӣ) *археологияи ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров*
(Тоҷикистон, Хучанд)

GEOGRAPHICAL LOCATION OF THE *Sharipov Mukhammad Marufovich,*
GHURIDS' STATE IN THE XI-TH – THE *assistant of the department of home history and*
XII-TH CENTURIES (according to the *archeology under KhSU named after*
materials of mediaeval historical sources) *academician B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: *istoriya_tj@mail.ru*

Ключевые слова: историческая география, регион Гур, Ахангаран, Гарджистан, Бамиан, Фирузкух, Нишапур, Джусзджан, расширение территории государства

Впервые в таджикской историографии в результате научного анализа средневековых исторических первоисточников и трудов отечественных и зарубежных историков освещено географическое положение государства Гуридов. Используются сведения о территории, климате, горах, дорогах, реках, переправах, источниках воды и о расстоянии между населёнными пунктами, о нравах и обычаях людей. Дана характеристика географического расположения владений Гуридов: Ахангарана, Гарджистана, Бамиана, Фирузкуха, Нишапура, Джусзджана и т.д. На основании источников сделан вывод, что Гур был относительно небольшой и небогатой страной, поэтому его правители постоянно стремились расширить границы своих владений путем насильственного захвата чужих территорий. Рассмотрены вопросы расширения территории после образования независимого государства Гуридов начиная с 1147/8 гг. и до начала XIII века.

Калидвожаҳо: ҷуғрофиёи таърихӣ, сарзамини Ғур, Оҳангарон, Ғарҷистон, Бомиён, Фирӯзкӯҳ, Нишопур, Ҷузҷон, васеъшавии ҳудуди давлат

Дар мақола бори нахуст дар таърихнигории тоҷик масъалаи вазъияти ҷуғрофии давлати Ғуриён дар асоси таҳлили илмии сарчашмаҳои таърихии дасти аввал ва асарҳои илмии муаррихони ватанию хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ҳудуд, иқлим, роҳ, дарё, пул ва масофаи байни нуқтаҳои аҳолинишин, урфу одат ва анъанаҳои аҳолии минтақаи Ғур маълумот оварда шудааст. Дар мақола тавсифи ҷуғрофияи мулкҳои давлати Ғуриён, ба монанди Оҳангарон, Ғарҷистон, Бомиён, Фирӯзкӯҳ, Нишопур, Ҷузҷон ва ғайра пешниҳод гардидааст. Таъкид шудааст, ки Ғур мамлакати нисбатан хурд ва қашшоқ буд, бинобар ин ҳокимони он мунтазам барои тавсеаи марзҳои мамлакат кӯшиши ба харҷ меоданд.

Дар мақола масъалаи васеъ гардидани ҳудуди давлати Ғуриён аз соли 1147/8 то ибтидои асри XIII баррасӣ шудааст.

Key-words: *historical geography, Ghur region, Ahangaran, Gardjstan, Bamian, Firuzkukh, Nishapur, Djuzdjan, expansion of state territory*

For the first time in Tajik historiography the geographical location of the Ghurids' state has been highlighted, it turned out to be possible due to a scientific analysis of mediaeval primary historical originals and the works of home and foreign historians. The author used the information related to territory, climate, mountains, roads, rivers, fords, well-sources, distances between populated settlements, morals and customs of people pertaining to those times. The author presents characteristics of geographical situations of Ghurids' possessions, those of Ahangaran, Gardjistan, Bamian, Firuzkukh, Nishapur, Djuzdjan and etc. Designing on the premises of the originals the author comes to the conclusion that Ghur was a relatively no big and non-rich country, therefore, its governors constantly strove to expand the boundaries of their possessions by means of violent usurpation of strange territories. He touches upon the issues after the formation of the independent state of the Ghurids embracing the period since 1147/8 up to the beginning of the XIII-th century.

О проблеме единства природы и общества, о влиянии природных условий и географической среды на жизнь людей писали еще со времён античности. Например, древнегреческий историк Геродот обратил внимание на влияние географической среды на нравы и хозяйственную деятельность людей. Об этом же писали и французские мыслители А. Тюрго и Ш. Монтескье. Они являются основоположниками теории географического детерминизма. Более чётко о влиянии географической среды на жизнь и деятельность людей писал арабский историк XV века Ибн Халдун в сочинении «Пролегомены», а также в предисловии к книге «Китоб-ул-ибар...». Как и все восточные мудрецы, Ибн Халдун разделяет среду обитания людей на семь климатов. Самыми умеренными и пригодными для жизни человека он считает третий, четвёртый и пятый климаты. Как отмечает Ибн Халдун в «Пролегоменах», «...на юге избыточен жар, а на севере — холод. Поскольку два края, север и юг, противоположны по жару и холоду, качество каждого из них должно постепенно уменьшаться к середине, так что та оказывается умеренной. Поэтому четвёртый климат наиболее умеренный из всей обустроенной [части Земли]. Прилегающие к нему окоемые третьего и пятого климатов близки к умеренности, тогда как их более отдалённые области, а также второй и шестой климаты далеки от умеренности, а первый и

сдьмой куда как далеки. Посему науки, ремесла, постройки, одежда, пища, плоды, даже живые существа и все, что образуется в этих трех средних климатах, отмечено умеренностью. Населяющие их люди — наиболее умеренные в своих телах, цветах, нравах и религиях». [9, с.159-186]

Исходя из этого, изучение географической среды, в которой расположено то или иное государство, имеет немаловажное значение для историка. Таджикское государство Гуридов было расположено в Хорасане, и в средневековых источниках имеется достаточно сообщений о границах и об отдельных регионах этого государства. В этих источниках приведены сведения о территории, климате, горах, дорогах, караван-сараях, реках, переправах, источниках воды и о расстоянии между населёнными пунктами, о нравах и обычаях людей.

Современный афганский историк Гавсуддин Мустаманди, опираясь на толковый словарь Мухаммеда Хусайна ибн Халафаат-Табризи «Бурхани котъ» («Убедительные доказательства» или «Убедительный документ»), пишет: ««Гур» в значении «мур» или «нур» (свет) - известная область, расположенная вблизи Кандагара» [7, с. 6]. Другие афганские авторы, Абулхай Хабиби и Азиз Ахмад Панджшери, подчёркивают в своих трудах: «Слово «Гур» очень древнего происхождения, в авестийском языке, в санскрите и в бактрийском языке слово «Гур» означает «гора», то есть Гур переводится на русский язык как «горная страна» [15, с. 13]. На наш взгляд, мнение Абулхая Хабиби и Азиза Ахмада Панджшери является более достоверным, так как в таджикском языке горную страну до сих пор называют «гар», а нынешний Айнинский район Таджикистана еще в начале XX века назывался Фальгар (обширная горная страна).

Одно из древнейших географических сочинений неизвестного автора «Худуд-ул-олам мин-ал-машрик ил ал магриб» («Границы мира от Востока до Запада») содержит более полные сведения о Хорасане, и особенно о Гуре. Об этом сочинении историк Н. Амиршахи констатирует: ««Худуд-ул-олам...» является самым древним источником, в котором даются сведения об истории и географии Гура и Гуридского государства» [1, с. 2-3].

В отдельной главе этого сочинения, которая называется «Слово о Хорасанском регионе и его городах», пишется: «Хорасан - это обширная область, которая на востоке граничит с Индией, на юге - с пустыней Каргаскух, на западе - с Гурганом и Гуром, а на севере доходит до реки Джайхун (Аму-Дарья)» [22, с. 88]. Далее в сочинении провинция Гур описана следующим образом: «Гур - это область в Хорасане, которая находится среди гор и обрывов. Его царя называют Гуршахом, и его род происходит от правителей Гузгана. В древности все население Гура было неверными, а нынче все мусульмане. В Гуре много городков и селений. Из этого региона вывозят «бурда» (хлопковые полосатые ткани, из которых шили халаты), доспехи, кольчуги, отличные мечи и другое оружие. Население злое, нелюдимое, воинственное, недоброежелательное и незнающее (джохил). Люди Гура в большинстве своём белокожи, но встречаются и смуглолицые» [23, с. 60].

Стоит отметить, что данный источник написан примерно в X веке, и наблюдения в нём зачастую основываются на наблюдениях и впечатлениях автора. В средневековье везде, особенно в горных районах, которые зачастую были оторваны от внешнего мира, где чужие люди бывали редко, население относилось к чужакам настороженно и с недоверием. Суровая среда обитания, тяжёлый труд на каменистых землях, где хлеб насущный добывался с большим трудом, накладывали отпечаток на нравы и обычаи людей. Добрых или злых людей нельзя различать по месту их обитания, так как в любом

народе, где бы они ни обитал, есть и те и другие, и поэтому оценка, которую даёт автор населению Гура, исходит из его личных впечатлений и побуждений.

Как явствует из средневековых письменных источников, Гур – это горная страна, труднодоступная, населённая суровым, воинственным народом. Средневековый историк и географ Абуибрагим аль-Истахри (850-934) в книге «Масолик ва мамолик» («Дороги и страны»), говоря о Гуре, пишет: «Горы Гура находятся в Хорасане, если началом этих гор считать область Бамиян, то от неё они протягиваются до Панджшера и Мавераннахра и оттуда доходят до внутренних областей Туркестана, - Чача и Хирхиза. В этих горах добывают много золота, серебра, а самые лучшие рудники находятся на границе Хирхизов» [12, с. 120]. Сведения, которые даёт здесь аль-Истахри, не совсем точные, так как он никогда не был в этой стране. Его сведения основываются на каких-то других, не известных нам источниках, или написаны со слов других людей. Горы Гура не могут достигать пределов Мавераннахра и Чача, и тем более Туркестанского хребта. А сведения о золотых, серебряных и прочих рудниках соответствуют действительности, хотя они разрабатывались не там, где указывает автор.

Ибн ал-Асир (1160-1123/4) в книге «Таърихи комил» («Совершенная история»), говоря о Гуре, о природных условиях этой страны и нравах его населения, даёт следующие сведения: «Страна Гур находится вблизи Газны. Гурцы занимались грабежом на дорогах и пугали странников. Их страна находится в труднодоступных горах, дороги в этой стране плохие, они проходят через теснины и обрывы, очень труднопроходимы, там легко устраивать засады и уйти от преследователей. Труднодоступность страны оберегает гурцев от внешних врагов...» [11, с. 5503].

Путешественник и историк Якут Хамави (1179-1229), который посетил страну гурцев в конце XII века, даёт следующие сведения: «Этот регион (т.е. Гур – М.Ш.) представляет собой горную страну, которая находится между Гератом и Газной. Климат здесь суровый, местность дикая, дороги труднопроходимы и опасны, несмотря на то, что страна очень обширная, там нет больших городов и селений» [21, с.618].

Афганский историк XVII века Махмуд ибн Вали описывает Гур следующим образом: «Гур – одна из областей Герата. Центром его была крепость Ахангаран, и она одна из мощных крепостей мира, расположена на вершине высокой горы, куда ведёт только одна дорога. Она укреплена настолько, что тетива хитрости коротка, чтобы её покорить. Помимо её, Гур имеет ещё множество укрепленных мест, деревень и селений. Большая часть подвластных ему мест расположена на горах. Гур лежит между Гератом и Газнином. Территория его весьма обширна и просторна...» [13, с. 62-63].

Махмуд ибн Вали относит Гур к четвёртому климатическому поясу (как было отмечено выше, восточные географы выделяли семь климатических поясов, которые тянутся по поверхности Земли с юга на север. - М.Ш.) и пишет, что в этой стране имеется более пятидесяти населённых пунктов, центром которых считается крепость Ахангаран (с тадж. «кузнецы». - М.Ш.) [13, с.62-63]. Стоит отметить, что Мухаммад ибн Вали является единственным средневековым историком, который отмечает, что в этой стране имеется более пятидесяти населённых пунктов.

По сведениям академика В.В. Бартольда, «название Гур носила горная область, расположенная на восток и на юго-восток от Герата и на юг от Гарджистана и Гузгана, наречие этих горцев существенно отличалось от хорасанского. Еще в X в. гурцы большею

частью оставались язычниками, хотя сама область со всех сторон была окружена мусульманскими владениями» [3, с. 401].

Говоря об исторических границах Гура, иранский историк Рахмат Мухсин отмечает: «Эта обширная область была расположена между Гератом и Газнином. Север этой области доходил до Гузгана и Тахаристана, на востоке и юго-востоке протягивался до Кабула, а на западе граничит с областями Буст, Заамин и Довар. Горы Бобо и Сафидкух связывают эту область с горами Гиндукуша и Памира. Реки Мургаб, Герируд, Хирманд и Мерв текут с этих гор» [17, с. 61-62].

Географическое расположение Гура освещено и в трудах таджикских историков. Так, академик Б.Г. Гафуров, говоря о границах средневекового Гура, пишет следующее: «В средние века горную страну, расположенную в верховьях Герируда, протягивающуюся от Герата до Бамияна и от границ Кабула до Газны, называли Гуром». [6, с. 61-62] Данная проблема более подробно освещена в труде профессора Н.О. Турсунова. Согласно сведениям учёного, население Гура в средневековье состояло из мусульман и представителей других религиозных общин, они занимались садоводством, скотоводством и ремёслами. Особенно в стране было развито кузнечное дело. Оружейники Гура были знамениты на всем Востоке, и основным товаром, который вывозился в сопредельные страны, было оружие [18, с. 381].

Таким образом, средневековые источники и современные исследователи довольно подробно описывают границы Гура в средние века. Конечно, не все историки и исследователи посещали Гур, зачастую они используют сведения тех авторов, которые посетили эту страну. В источниках приводятся сведения о труднопроходимых и опасных дорогах, об обычаях, нравах, жизни и быте населения Гура, загнанного другими племенами в труднодоступные горы, где климат был суровым, а жизнь тяжелой. Население горного Гура всегда отличалось свободолобием и непокорностью. Это был воинственный народ, и врагам всегда было трудно покорить его, поэтому и в X веке среди гурцев встречалось много немусульман. В то же время это был трудолюбивый народ, который выращивал в горах сады, занимался скотоводством, разрабатывал руду, добывал медь, железо, серебро и золото. Гурцы хорошо освоили технологию литья металлов, и знаменитые хорасанские мечи, кольчуги и доспехи, изготавливаемые в Гуре, в средние века ценились и славились во всех странах Востока. Горцы всегда славились сплочённостью и жили родовыми общинами, недаром в XI-XII веках горцы Гура смогли создать могущественную империю.

Для того, чтобы понять и оценить менталитет этого народа, кратко ознакомимся с некоторыми провинциями и городами этой страны.

Ахангаран – одна из древнейших цитаделей Гура, имела для страны важное стратегическое и оборонное значение. По сведениям афганского историка Атикуллаха Пажвока, Ахангаран был одним из самых мощных оборонительных сооружений горного Гура. Из названия известно, что самым распространённым ремеслом в городе было кузнечное дело. По сведениям Хамдуллаха Муствафи Казвини, «Ахангаран - центр обширной области, которая также известна под этим именем. Этот довольно крупный город имеет хороший климат, эта область славится своими садами, виноградниками и бахчевыми, особенно славятся ее дыни» [14, с.12].

Ахангаран расположен в 60 км восточнее Герата и до 1010 года был политическим центром владений эмира Мухаммада Сури, в этом же году султан Махмуд Газневид

осадил эту крепость и завоевал её [14, с. 12]. Развалины этого города до сих пор находятся западнее современного Чагчирана [15, с. 66].

Гарджистан – так называлась одна из важнейших областей Гура. Слово «гар» («гардж») переводится как «гора», соответственно, слово «Гарджистан» переводится как «горная страна». Неизвестный автор «Худуд-ул-олама» пишет: «Гарджистан – отдельный регион, и его касаба (касаба – населённый пункт меньше города, но больше деревни - М.Ш.) называется Башином. Главу этого района называют «шор». Местность короткая по протяжённости, здесь зерновые дают хороший урожай, люди здесь сильные и здоровые, занимаются земледелием и скотоводством» [22, с. 93].

Джайхани в книге «Ашкол-ул-олам» пишет о Гарджистане: «В этой стране два города, один город называется Нашин, а другой – Шармин, и они одинаковы по величине, и резиденция правителя находится в этих городах. Шор, которому принадлежит страна Гур, находится на горе Маликан. Эти города богаты, там много воды, ухоженных земель и садов» [26, с.12].

Согласно исследованиям В.В. Бартольда, Гарджистан – это местность по Верхнему Мургабу. Гарджистаном, т.е. областью горцев, называлась в X в. преимущественно область Верхнего Мургаба (в пределах Афганистана). «Слово «гар» - «гора», область горцев называли Гарджистаном». Слова «гальча» в литературе домонгольского периода всегда пишется «гарча» и происходит от слова «гар» - «гора» [2, с.197].

Бамиан – об этом регионе Гуридского государства географические сведения в средневековых источниках весьма скудны. Автор «Худуд-ул-олама» пишет о Бамиане следующее: «Бамиан – это область, расположенная в центре Джузджана, и протяжённостью доходит до границ Хорасана, возле этого города проходит большая многоводная река, и на берегу этой реки стоят два идола, одного называют Сурхбут (красный идол), второго – Хингбут (идол, похожий на коня). Царя этой области называют «шер». Ибн Хурдодбех в сочинении «Книга путей и стран» также называет титул правителя Бамиана «асад» или «шер» (арабское слово «асад» и таджикское «шер» переводятся как «лев») [10, с.195-196].

Абулькасым Джайхани указывает, что Бамиан расположен в горах и его территория равняется половине Балха. Бамиан не имеет укреплений, и посередине этого города проходит небольшой ручей, который тянется до самого Гарджестана. Далее он пишет, что в Бамиане нет садов, и фрукты в этот край привозятся из других мест [26, с. 48]. О климате и хозяйстве этого региона Гура сведения несколько противоречивы, поэтому мы обратились к данным сети Интернет, и, согласно сообщениям, которые мы получили, климат этого края по сравнению с другими регионами Афганистана несколько более суров. Средняя температура в Бамиане достигает в марте +1,4, в апреле - +8,6, в мае - +12,4, в июне - +16,3, в июле - +18,4, в августе - +17,4 и в сентябре - +12,8 градуса. [28] В эти месяцы в Средней Азии - самый разгар сельскохозяйственных работ и климат намного жарче, чем в Бамиане, и поэтому сообщение Джайхани соответствует истине, так как сады в таком климате не растут.

Нишапур – один из самых больших и старинных городов Хорасана, родина Омара Хайяма. Славился базарами, караван-сараями, мечетями и медресе. Считался центром торговли, ремесел и науки, был административным центром области и всегда имел самый большой гарнизон. Как всякий крупный город Средней Азии, Нишапур состоял из трех частей: кухандиза, рабата и шахристана.

Фирузкух - об этом городе, месте его расположения и истории наиболее подробные сведения из всех средневековых историков сообщает Минходжа Сиродж Джузджани. Говоря о строительстве города и крепости Фирузкух, Джузджани пишет: «После смерти Гиясуддина Хусейна, который умер примерно в 40-годах VI века хиджры, его сын Сайфуддин Сури занял место своего отца. Самым старшим из шести сыновей Гиясуддина Хусейна был Фахруддин Масуд, но так как его мать была рабыней Гиясуддина Хусейна, он не имел права занять место своего отца на престоле. Вторым сыном Гиясуддина Хусейна был Кутбиддин Мухаммад, но и его мать была низкого происхождения, и поэтому его тоже считали недостойным наследником. Сайфуддин Сури назначил своего брата Кутбиддина Мухаммада правителем области Варсор.

Став правителем Варсора, Кутбиддин Мухаммад начал строительство города и крепости Фирузкух. Фирузкух был построен в 540 году хиджры, или в 1145 году от Р/Х. При правлении султана Гиясуддина Гури (1162-1203) Фирузкух достиг пика развития и могущества [7, с.72]. Средневековые историки дают самые подробные сведения об этом городе. Мирза Насруллахани Фидаи в книге «Сказание о набегах тюрок в Индию» пишет о Фирузкухе: «Кутбиддин Мухаммад, окружив стеной два фарсанга земли, построил крепость и царский дворец. Построив город и цитадель Фирузкуха, он сделал его своей столицей [19, с.198-199]. В дальнейшем Фирузкух был столицей и центром Гуридского государства, и гуридские султаны не жалели сил для укрепления и украшения своей столицы.

Гузган, или Джузджан также считается одной из областей Гура. Под этими названиями (Гузган или Джузджан) эта область приводится во многих средневековых источниках. Неизвестный автор «Худуд-ул-алама» пишет об этой области следующее: «Гузган – благоустроенная и богатая область, правители которой отличались справедливостью. Она расположена следующим образом: на востоке эта область протягивается до Балха, Тахаристана и до самого Бамиана, на юге доходит до границ Гура и Буста, на западе – до границ Гарджестана, Баншина и Мерва, и на севере – до самой реки Джайхун (Аму-Дарья)» [23, с. 56]. Неизвестный автор «Худуд-ул-олама» довольно подробно указывает географическое расположение Гузгана. В этой книге также говорится о регионах Рабушаран, Дармашан, Тамаран, Сарван, Манишан, Таликан, Джухудан, Баряб, Нарян, Гурзиван, Антахуд и подчеркивается, что все эти города были в подчинении у правителя Гузгана [22, с. 95].

В нынешнем Афганистане существует область под названием Гур, центром которой является город Чагчиран. Общая площадь этой области составляет 38 666 квадратных километров и расположена на высоте 2 250 метров над уровнем моря. По величине территории нынешний Гур занимает седьмое место среди областей Афганистана. Эта область на севере граничит с областями Джузджан и Фаряб, на востоке - с Бамианом, на юге – с Гилмандом, а на западе - с областями Герат и Бадгис [15, с.10].

Таким образом, средневековый Гур был горной страной, которая находилась довольно высоко над уровнем моря, климат в ней был довольно суровый, и население в основном занималось садоводством, скотоводством, а из ремесел было развито кузнечное дело. Как видно из описаний, Гур был относительно небольшой и небогатой страной. Поэтому правители Гура, опираясь на свой воинственный народ, постоянно стремились расширить границы своих владений путем насильственного захвата чужих территорий и даже смогли

создать могущественную империю, которая широко раскинулась от Каспийского моря и до самой Индии.

Список использованной литературы:

1. Амиришоев Н. Инъикоси таърихи Ғур ва Ғуриён дар сарчаишамоҳои хаттии форсӣ //Известия АН Таджикской ССР. Серия «Востоковедение, история, филология». – Душанбе, 1985.- С.7-11.
2. Бартольд В.В. Работы по истории Средней Азии / Соч. Т. II. Ч.1. – М.: Восточная литература, 1963. - 1015 с.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т.1. – М.: Наука, 1963. - 759 с.
4. Босворт К.Э. Мусульманские династии: справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. и примечания П.А. Грязневича. – М.: Наука, ГРВЛ, 1971. - 324 с.
5. Босворт Э.К. Ғазнавиён мутаахир. – Кобул, 1367 х. (1988). - 354 с.
6. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. – Душанбе: Ирфон, 1983. - 724 с.
7. Ғавсуддин Мустамади Ғурӣ. Таърихи мухтасари Ғуриён. – Ҳирот, 1367 ш. (2008). - 266 с.
8. Ғубор Мир Ғулом Муҳаммад. Афғонистон дар масири таърих. – Кобул, 1387х. (1967). - 412 с.
9. Ибн Халдун. Мукаддима // Историко-философский ежегодник за 2007 г.- М.: Наука, 2008. - С. 159-186.
10. Ибн Хурдодбех. Книга путей и стран. /Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наиля Велихановой. – Баку: Элм, 1986. - 428 с.
11. Ибни Асир Изуддин. Таърихи комил /Баргардон Саид Муҳаммад Ҳусайни Рухонӣ. Ч.ХI. – Техрон, 1383х.қ. (2004).- 556 с.
12. Истахрӣ Абӯиброҳим. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи форсӣ аз қарни V-VI х.қ. /Ба қӯшиши Эраҷи Афшор – Техрон: Ширкати нашириёти илмӣ ва фарҳангӣ, 1340 х.ш. (1981).- 334 с.
13. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных /Введение, перевод, примечания, указатели Б.А. Ахмедова. – Ташкент: ФАН, 1977. -166 с.
14. Пажвок Атиқуллоҳ. Ғуриён. – Кобул, 1345 (ш.) (1966). - 290 с.
15. Панҷшерӣ Азиз Аҳмад. Ҷуғрофиёи таърихии Ғур. – Кобул: Интишороти нуҳантун, 1360 х.ш. (1981). - 309 с.
16. Поянда Муҳаммад Сарханг. Тарихи Афғонистон аз забткориҳои араб то салҷуқиёни турк. – Кобул, 1365х. (1986).
17. Раҳмати Мӯҳсин. Ҷусшоре дар раванди пайдоиши ва чигунагии қудратёбии Ғуриён //Номаи таърихпажӯҳон, поҷизи. – 1384.- №3.- С.60-79.
18. Турсунов Н.О. Таърихи тоҷикон. – Хучанд: Нашириёти давлатӣ, 2001.-789 с.
19. Фидой Мирзо Насруллоҳон. Достони турктозони Ҳинд-Лақҳнав: Хонагӣ, бидуни соли нашр, чопи сангӣ. Ч.1.- 522 с.
20. Ҳабибӣ А. Таърихи мухтасари Афғонистон. – Кобул, 1344 х. (1965). -365 с.
21. Ҳамавӣ Ёқут. Мӯъҷам-ул- булдон. Ч.4.- Техрон, 1376 х.ш. (1997).-356 с.
22. Ҳудуд-ул-олам минал-машириқ илал-мағриб./Бо қӯшиши доктор Манучехри Сутуда. – Техрон, 1403 х.қ. (1983). - 252 с.
23. Ҳудуд-ул-олам минал-машириқ илал-мағриб./Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор Абдучамол Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014.- 588 с.

24. Хайдарӣ Муҳаммад Обид. *Баррасии авзои сиёсӣ-низомии Ғуриён*. – Кобул, 1379 ш. (2000). – 190 с.
25. Чуззонӣ Минҳоч Сироч. *Табақоти Носирӣ. Иборат аз 2 ҷ. Ҷ.1. /Ба чоп омодакунанда Абдулхай Ҳабибӣ*. – Кобул, 1363 ҳ. (1984) -501 с.
26. Чайхонӣ Абулқосим Аҳмад. *Ашқол-ул-олам./Мутарҷим Абдулсаломи Қотиб. Тасҳеҳ, тавзеҳ ва ҳавошӣ аз Фирӯз Мансурӣ*. – Техрон: *Остони қудси разавӣ*, 1368 ш. (1989). – 323 с.
27. Шарипов М.М., Тоатов Ҳ.С. *Аз таърихи таъсиси давлати тоҷикони Ғур дар Хуросон (1152-1206) // Ахбори ДДҲБСТ. -№1 (70). - С.19-26.*
28. [www.wikipedia.org/wiki/Бамиан_\(город\)](http://www.wikipedia.org/wiki/Бамиан_(город)). - *(Дата обращения: 20.10.2017)*.

Reference Literature:

1. Amirshoyev N. *Reflection of the History of Ghur and Ghurids in Written Persian Sources // Tidings of the Tajik SSR AS. Series of "Oriental Studies": History, Philology*. – Dushanbe, 1985. - pp. 7 – 11.
2. Bartold V.V *Works on the History of Middle Asia //Compositions. V.2; P.1*. – М.: *Oriental Literature*, 1963. – 1015 pp.
3. Bartold V.V. *Turkestan in the Epoch of Mongolian Invasion // Compositions. V.1*. – М.: *Science*, 1963. – 759 pp.
4. Bosworth K.E. *Moslemic Dynasties: Reference Book on Chronology and Genealogy// Translation from English and Notes by P.A. Gryaznevich P.A* –М: *Science, Central Editorial Board of Oriental Literature (CEBOL)*, 1971. -324 pp.
5. Bosworth E.K. *The Last Ones of Ganzevids*. - *Kabul*, 1367 (1988). – 354 pp.
6. Gafurov B.G. *Tajiks. The Ancientest, Ancient and Mediaeval History*. - *Dushanbe: Cognition*, 1983. – 724 pp.
7. Gavsuddin Mustamadi Ghuri. *Brief History of the Ghurids*. – *Herat*, 1367 (2008). – 266 pp.
8. Hubor Mir Gulom Mukhammad. *Historic Way of Afghanistan*. – *Kabul*, 1387 (1967). – 412 pp.
9. Ibn Haldoon. *Initials // Historic-Philosophical Annual fro 2007*. -М.: *Science*, 2008. -pp. 159 - 186.
10. Ibn Murodbek. *The Book of Roads and Countries. Translation from Arabic, commentaries, research, indicators and maps by Nailya Velihanova*. – *Baku: Science*, 1986. – 428 pp.
11. Ibn Asir Uzuddin. *Universal History// Transposition by Said Muhammad Khusaini Ruhoni. V.XI*. -*Tehran*, 1383(2004). – 556 pp.
12. Istahri Abuibrohim. *Roads and Countries. Translation from Persian of the Treatise Referring to the V-th – the Vi-th Centuries of hijra // under the editorship of Eradge Ashfor*. – *Tehran*, 1340 (1981). – 334 pp.
13. Makhmud ibn Vali. *The Sea of Mysteries with Regard to Valiances of Nobility // Introduction, translation, commentaries, indicator by B.A. Akhmedov*. – *Tashkent: Science*, 1977. – 166 pp.
14. Pazhvoc Atikulloh. *Ghurids*. – *Kabul*, 1345 (1966). – 290 pp.
15. Panchsheri Aziz Akhmad. *Historical Geography of Ghur*. – *Kabul, Edition of 1360 (1981)*. – 309 pp.
16. Poyanda Mukhammad Sarhang. *The History of Afghanistan from Arabian Conquest up to the one of Tiurcs-Seldjuks*. – *Kabul*, 1365 (1986).
17. Rahmati Mukhsin. *On Rise and Strengthening of Ghurids` Historical Bulletin, Autumn -1384, #3 hijra*. – pp. 69 – 70.
18. Tursunov N.O. *The History of Tajiks - Khujand: Rahim Djalil publishing-house*, 2001 – 789 pp.

19. *Fidoi Mirzo Nasrullokhonov. The Talk about Tiurcs` Forays upon Indian Lakhnow. Home preparation , expect the Year of Resurrection/ Scratched on Stone. V.1. – 522 pp.*
20. *Habibi A. The Brief History of Afghanistan. – Kabul, 1344(1965). – 365 pp.*
21. *Hamavi Yokut. The Dictionary of Countries. V.4. - Tehran, 1376(1997). – 356 pp.*
22. *World Boundaries from East to West // under the editorship of Dr. Manuchehr Sutud – Tehran, 1403 (1923). – 252 pp.*
23. *World Boundaries from East to West // Preparation of the text and Preface: Abdujamol Hasanov. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 588 pp.*
24. *Haydar Mukhammad Obid. Research of Military-Political Situation of Ghurids. – Kabul, 1379(2000). – 190 pp.*
25. *Djurjoni Minhodge Siroj. Nosir's Ranges. In two volumes. V.1 // Preparation for publication by Abdulhay Habibi. – Kabul, 1363(1994). – 501 pp.*
26. *Chaykhoni Abulkosim Akhmad. Ashkol-ul-Olam (Arrangement Mode of Universe) // Translation by Abdulsalomi Kotib. Recension, commentaries and supplements by Firuz Mansuri. – Tehran, 1368 (1980). - 323 pp.*
27. *Sharipov M.M., Toatov Kh.S. From the History of the Formation of Ghurids' Tajik State in Khorasan (1152-1206) // Bulletin of TSU LBP. – #1 (70). – pp. 19-26*
28. *www.wikipedia.org/wiki/ Bamian (city) (Date of request: 20. 10. 2017)*

УДК 930
ББК 63.1

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ
НАУЧНЫХ ШКОЛ ИСТОРИКО-
ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ
СРЕДИ ВУЗОВСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
ХУДЖАНДА в 1991-2011-м гг.**

**Ульмасова Мавзуна
Абдуахадовна,**
старший преподаватель
кафедры политологии ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МАКТАБҲОИ
ИЛМИИ РАВИЯИ ТАЪРИХУ ФИЛОЛОГИЯ
ДАР БАЙНИ ЗИЁИЁНИ МАКОТИБИ ОЛИИ
ХУЪАНД ДАР СОЛҲОИ 1991-2011**

Ўлмасова Мавзуна Абдуахадовна,
сармуаллимаи кафедраи
сиёсатишунсии ДДХБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF
SCIENTIFIC SCHOOLS OF HISTORIC-
PHILOLOGICAL SLANT AMONG HIGHER
SCHOOL INTELLECTUALS OF KHUJAND IN
1991-2011**

**Ulmasova Mavzuna
Abduakhadovna,** senior lecturer of
the department of politology under
TSULBP (Tajikistan, Khujand)

Ключевые слова: научные школы, научный потенциал, исследования, вузовская интеллигенция, научная проблематика, подготовка научно-педагогических кадров

Рассматривается процесс подготовки научно-педагогических кадров научными школами под руководством видных представителей вузовской интеллигенции, работающих в сфере исторической и филологической науки города Худжанда в условиях государственной независимости Таджикистана. Анализируется научный аспект профессиональной деятельности преподавателей вузов, раскрывается роль ученых-представителей гуманитарных наук, прежде всего историко-филологического направления, в развитии вузовской науки, приводятся данные о вкладе видных ученых - активной части вузовской интеллигенции, работающих на кафедрах и создавших научные школы по подготовке научно-педагогических кадров. Охарактеризована деятельность видных ученых-историков и филологов Худжанда – Г.Х. Хайдарова, Н.О. Турсунова, Н. Негматова, А. Мирбобоева, А. Насриддинова, Ф.К. Зикриёева, А. Сайфуллоева, М. Ходжаевой и др. по созданию научных школ и подготовке научно-педагогических кадров.

Калидвожаҳо: мактабҳои илмӣ, нерӯи илмӣ, таҳқиқоти илмӣ, зиёиёни мактаби олии муаммоҳои илмӣ, тайёр намудани кадрҳои илмиву педагогӣ

Дар мақола чараёни тайёр намудани кадрҳои илмиву педагогӣ тавассути мактабҳои илмӣ таҳти роҳбарии намояндагони барҷастаи зиёиёи донишгоҳу донишқадаҳо, ки дар соҳаҳои илми таърих ва филологияи шаҳри Хучанди даврони соҳибистиқлолии Тоҷикистон фаъолият бурдаанд, мавриди таҳқиқ қарор ёфтааст.

Чанбаҳои илмии фаъолияти касбии омӯзгорони мактабҳои олии, нақши олимони соҳои илмҳои гуманитарӣ, пеш аз ҳама равияи таъриху филология дар рушди илми донишгоҳӣ таҳлил шудааст. Дар мақола саҳми олимони варзида- қишири фаъоли зиёиёни макотиби олии, ки дар кафедраҳои фаъолият мебаранд ва оид ба тайёр кардани кадрҳои илмиву педагогӣ мактабҳои илмии хешро созмон додаанд, маълумот дода шудааст.

Фаъолияти густурдаи олимон-таърихиносон, забониносон ва адабиётшиносони маъруфи Хучанд - Ғ.Ҳ. Ҳайдаров, Н.О. Турсунов, Н.Неъматов, А. Мирбобоев, Ғ.К. Зикриёев, А. Сайфуллоев, А. Насриддинов, М. Хоҷаева ва дигарон дар ҷодаи созон додани мактабҳои илмӣ ва тайёр намудани кадрҳои илмиву педагогӣ тавсиҳи шудааст.

Key words: *scientific schools, scientific potential, researches, higher school intellectuals, scientific problematizes, preparation of scientific-pedagogical cadres*

The article dwells on the process of preparation of scientific-pedagogical cadres by scientific schools under a guidance of prominent representatives of higher school intellectuals working in the domain of historical and philological sciences in Khujand under the conditions of state independence of Tajikistan. The author analyzes a scientific aspect of higher school professors' professional activities, she discloses the role of scientists representing the humanities, first of all, of those ones who work in the field of historico-philological slant and move higher school science further; the data on a contribution of prominent scholars pertaining to the active part of their colleagues into a creation of scientific schools focussing on preparation of scientific-pedagogical cadres have been adduced. The activities of such out-of-the rut scholars working in the fields of history and philology as G. Kh.Khaydarov, N. O. Tursunov, N. N. Negmatov, A. Mirboboyev, A. Nasriddinov, F. K. Zikriiyoeyev, A. Saifulloyev, M. Khodjayeva et alia have been characterized.

В вузах в определенной степени уделяется внимание ведению научно-исследовательской работы. Роль и место вузовской науки определяются результатами научной деятельности профессорско-преподавательского состава, степенью преемственности научных традиций. Вузовская интеллигенция занимается накоплением и обновлением знаний, а также подготовкой специалистов для ведения научной деятельности. Многие ученые, работая в вузах, совмещают научную и преподавательскую деятельность.

Традиционно в системе высшего образования ведение научно-исследовательской работы поставлено таким образом, что видные ученые, совмещая научную и образовательную деятельность, создают в вузах научные школы. Они занимаются передачей накопленного ими богатого опыта молодым преподавателям, соискателям, аспирантам и новым поколениям студентов. Но работа в вузах в этом направлении поставлена таким образом, что директивное совмещение обучения и научного творчества приводит к существенной потере качества обоих видов деятельности. Анализ научно-исследовательской работы вузовской интеллигенции показывает, что вузы, оставаясь помощниками таджикской науки (т.е. помощниками институтов Академии наук Республики Таджикистан), на протяжении многих десятилетий осуществляли научные исследования в качестве соисполнителей и подрядчиков.

Пополнение научного потенциала вузов осуществляется прежде всего за счёт активной части вузовской интеллигенции, работающей на кафедрах. В Таджикистане до сегодняшнего дня не налажена работа по учету научных работ преподавателей вузов в официальных статистических сведениях, налажен только ведомственный учет на уровне кафедр и факультетов.

Анализируя реальную профессиональную деятельность преподавателей вузов, следует констатировать два аспекта профессиональной характеристики преподавателей вузов: 1) научную (содержательную) и 2) педагогическую (методическую). Эти два аспекта существуют в неразрывном единстве и составляют идеальную модель профессиональной

деятельности преподавателя вуза. Ведение научной работы преподавателями вузов способствует: а) передаче накопленных ими научных знаний; б) овладению студентами передовыми знаниями путем вовлечения в учебный процесс новых знаний (в том числе добытых самим преподавателем); в) развитию у студентов необходимых навыков и умений, интеллектуальных способностей.

В исследуемый период в вузах Худжанда, центра Согдийской области, уделялось особое внимание одной из острейших проблем современной науки и высшей школы – сохранению научных традиций и широкого спектра направлений научных исследований, потому что научная деятельность преподавателей и студентов является неотъемлемой частью качественного образования.

Наряду с достижениями вузовской интеллигенции на научном поприще следует констатировать и тот факт, что, к сожалению, научными исследованиями и разработками занимается лишь часть профессорско-преподавательского состава вузов, в то время как, согласно законодательству, ведение научной деятельности является обязательным для всех видов высших учебных заведений.

Следует констатировать, что в годы независимости Таджикистана наибольший вклад в развитие науки в вузах Худжанда внесли представители гуманитарных наук, и прежде всего историко-филологического направления.

Наиболее плодотворно научно-исследовательская работа в вузах осуществляется в рамках научных школ. По мнению Д. Аронова, под «научной школой» понимается: «наличие иерархически структурированного ученого сообщества, самовоспроизводящегося во времени и пространстве и реализующего себя в традиционных для мировой науки формах» [1, с. 8]. Формирование исследовательского коллектива в научно-образовательном учреждении (прежде всего в вузе), где работает не одно поколение ученых и разрабатывается определенная научная проблематика, собственно, и считается научной школой. В научных школах зарождаются научные идеи, осуществляется их распространение и готовятся молодые ученые (в т. ч. научно-педагогические кадры), реализуется самостоятельная творческая активность членов школы. Именно в научных школах создается неповторимая атмосфера научного творчества.

Каждый вуз имеет собственные научные традиции, на кафедрах налажена работа по исследованию определенных научных проблем в рамках её специфики и научной отрасли. В соответствии с этим в вузах формируются локальные научные школы [3, с. 42]. В рамках этих локальных научных школ действуют личностные научные школы, где проводятся исследования по конкретному научному направлению. Сформировавшиеся в вузах Худжанда научные школы осуществляют деятельность по разработке новых оригинальных направлений в науке, стараются осуществлять исследование единой научной проблематики всеми представителями школы, налаживают непосредственный длительный научный контакт главы школы с учениками с целью приобщения молодых ученых к научному творчеству.

В вузах Худжанда, и прежде всего в ХГУ имени академика Б. Гафурова, успешно работают научно-педагогические школы по широкому спектру направлений фундаментальных и прикладных наук. Достижения научных школ вуза признаны учеными Таджикистана и зарубежных стран.

Прочные традиции сложились в сфере гуманитарных и общественных наук. Достаточно упомянуть деятельность доктора исторических наук, профессора Гафура Хайдаро-

вича Хайдарова [10, с.481-482], посвятившего жизнь отечественной исторической науке. Г.Х. Хайдаров исследовал большой круг проблем, связанных с установлением и укреплением Советской власти на Севере Таджикистана, реализацией национальной политики на основе решений Компартии и Советского правительства, культурной революцией и развитием народного образования, национально-освободительной борьбой в России в XIX – начале XX вв. Профессор Хайдаров известен как автор учебников по истории таджикского народа для средних и высших учебных заведений. Он подготовил ряд докторов и кандидатов наук. Его ученики разрабатывали проблемы, касающиеся истории народного образования и высшей школы Таджикистана (С.А. Абдуллоев, А.Бобокалонов и С. Эркаев), культуры села Таджикистана в 60-80-х гг. XX века (Х. Тоатов), исторического краеведения Таджикистана (Дж. Хомидов), аграрных преобразований в ГБАО (Дж. Гульбеков), роли и места женщин в общественно-политической и культурной жизни Таджикистана (М. С. Рахматова), вклада академика З.Ш. Раджабова в развитие исторической науки (Н. Хомидов) и др.

Личность руководителя каждой научной школы определяет характерные особенности локального научного сообщества. Активная автономная и целостная деятельность лидера научной школы позволяет реально осуществить поставленные цели. Значительное место в деятельности научной общественности занимает научная школа профессора Назирджона Очиловича Турсунова – известного историка-этнографа и востоковеда [9, с. 38-42]. Он, являясь организатором большой научной школы и стадиально двигаясь по ступеням исследования истории, достиг высот научного познания. Его исследования отличаются новизной взгляда, оригинальным подходом, умелой постановкой и искусным решением сложных и мало изученных вопросов, связанных с историей и этнографией таджиков. Главным объектом научных изысканий профессора Н.О. Турсунова явилась городская и сельская жизнь позднефеодальной Средней Азии, история образования городов и селений, вопросы формирования населения, его состава, занятий, культуры, связанные с урбанистической, экономической, социальной и этнической историей. Его фундаментальные монографии: «Из истории городского ремесла Северного Таджикистана (ткацкие промыслы Ходжента и его пригородов в конце XIX – начале XX вв.)» (1974), «Сложение и пути развития городского и сельского населения Северного Таджикистана в XIX-начале XX вв.» (1976), «Шахри офтобӣ» (1989), «Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв.» (1991), «Истаравшан» (1992), «Таърихи тоҷикон» (2001), «Ҳафтхони Темурмалик» (2003), «История таджиков: структурно-логические схемы» (2010, в соавторстве) и др. стали интересными и полезными не только для историков (научных сотрудников, преподавателей вузов, соискателей, аспирантов и студентов), но и для всех любителей истории Отечества.

Профессор Н.О. Турсунов внес весомый вклад в подготовку научно-педагогических кадров. Последователи его научной школы разработали ряд проблем отечественной истории. Так, М. Давлатов изучал вопросы истории политической, социально-экономической жизни Хорасана и Мавераннахра периода монгольского нашествия, Дж. Джурабаев исследовал жилищную культуру таджиков на материалах города Худжанда, Ж.Исамитдинов изучал деревообделочные ремесла и промыслы Худжанда и его пригородов, Б. Турсунов разработал проблемы семьи и семейной жизни Канибадамского оазиса, М. Файзуллаева исследовала историю малого позднефеодального города Чуста и др.

Результаты научно-исследовательской работы представителей научной школы профессора Н.О. Турсунова широко применяются на лекционных, практических и самостоятельных занятиях студентов вузов, при написании ими курсовых и дипломных работ. Научные достижения нашли отражение в учебниках и учебно-методических пособиях для студентов вузов «История таджикского народа», «Этнография таджикского народа», «Культурология», «Историография», «Источниковедение» и др.

Особая страница в развитии исторической науки в Худжандском государственном университете связана с именем профессора А. Мирбабаева. Он, будучи археологом, был участником совместной советско - афганской экспедиции по изучению бронзового поселения Дашли-3, памятника эпохи неолита и бронзового века Алтын-Депе-10, античных поселений Дилбарджин, Фаррухабад. А. Мирбабаев в составе различных археологических отрядов Таджикистана изучал памятники Кахкахха-1 в Шахристане, замок Чилхуджра, храм огня Октеппа, городище Мугтеппа в Истаравшане, участвовал в раскопках Нуртеппа (вблизи селения Ниджони в Истаравшане), крепость-диз Худжанда. Учёный исследовал ряд археологических памятников Исфары, святыни Худжанда и его пригородов – мавзолее Шейха Маслихатдина Худжанди, мавзолеи (мазары) Ходжа Мохру, Ходжа Бакирган, Каюмарс, Шейха Бурхониддина Килича, Бурха Сармасти Вали и др.

А.К. Мирбабаев создал научную школу, представители которой исследовали различные проблемы истории таджикского народа: вклад Абурайхана Беруни в развитие науки (Ю. Бобоев), дипломатические отношения эпохи Тимуридов (М. Каримов), музыкальная культура Худжанда в конце XIX-начале XX вв. (Б. Саидкаримов), историческая топонимика средневековой Уструшаны (А. Аюбов), история русскоязычного населения Худжанда в конце XIX-начале XX вв. (О. Махмудов) и др.

Приход в ХГУ имени академика Б. Гафурова известного историка, археолога с мировым именем, крупнейшего специалиста по изучению истории и археологии Северного Таджикистана, академика Н. Негматова положил начало деятельности в Худжанде новой научной школы. Н. Негматов с 1954 по 1973 гг. был руководителем археологической группы Северного Таджикистана, а с 1973 по 2007 г. являлся бессменным руководителем Северо-Таджикистанской комплексной археологической экспедиции. В результате Гражданской войны 1992-1997 гг. и экономического кризиса в стране он в 1996 году перебрался в Худжанд и возглавил научный Центр гуманитарных исследований ЮНЕСКО при ХГУ имени академика Б. Гафурова [6, с.4-14]. Он и его ученики начал разрабатывать три научные проблемы: 1) контакты Востока и Запада и феномены ЮНЕСКО; 2) теория культуры XX века в Центральной Азии в источниках и письменном наследии; 3) теория и практика урбанизации в Центральной Азии. В течение 1996-2011 гг. научными сотрудниками Центра гуманитарных исследований ЮНЕСКО было издано около 40 монографий, учебников и брошюр [2, с. 552]. Самим Н. Негматовым были опубликованы следующие книги: «История цивилизации Центральной Азии» (в 6 томах, 1994-1996, в соавторстве), «Таджикский феномен: история и теория» (1997), «Давлати тоҷикбунёди Сомониён» (1999), «История таджикского народа. Том II. Эпоха формирования таджикского народа» (1999), «Исмоили Сомонӣ. Тавсифи таърихию маънавии шахсият» (2001), «Концепция истории дипломатии таджикского народа» (2004), «Прародина ариев» (2005) и др.

Представители научной школы Н. Негматова исследовали проблемы урбанизации населения среднего течения Сырдарьи в эпоху древности и раннего средневековья (Н. Рахимов), истории материальной культуры Мавераннахра в XI – начале XIII вв. (А. Холики),

вклад Согда и согдийцев в Великий шелковый путь (Т. Мирбобоева), вклад академика Б.Гафурова в развитие востоковедения (Ш. Шарипов), опорные сигналы и обобщенные схемы по истории таджикского народа (В. Воднев), исторические этапы формирования музыкальной культуры таджиков эпохи древности и раннего средневековья (Н. Хахимов).

Важная роль в развитии исторической науки принадлежит также научным школам, возглавляемым профессорами С.А. Абдуллаевым, Х. Холджураевым и Н.Т. Рахимовым.

Ведущие научно-педагогические школы сложились и в области филологии. Наиболее известную научную школу в сфере литературоведения возглавлял доктор филологических наук, профессор Абдуманнон Насриддинов. По мнению его ученика С. Саидова, он отличался широкой эрудицией, интеллигентностью, простотой в обращении, отсутствием высокомерия, добротой и постоянной готовностью протянуть руку помощи ученикам, особенно в трудные минуты жизни (из беседы с канд.филол.наук С.Саидовым, Худжанд, 10 июня 2018 г.) Но, в то же время, профессор А. Насриддинов был строг и требователен к ученикам, последовательным и настойчивым преподавателем, дальновидным в деле организации процесса обучения и подготовки кадров в сфере языкознания и литературоведения [4, с. 346].

Профессор А. Насриддинов вел научные исследования по широкому кругу проблем литературоведения и языкознания. Научные разработки посвятил раскрытию проблем исторической и современной лексикологии, морфологии и синтаксиса, изучению вопросов лексикографии, герменевтики, текстологии и других проблем литературоведения [10, с. 63-68]. Он является автором более 400 научных трудов.

А Насриддинов внес большой вклад в написание учебников и учебно-методических пособий для студентов вузов. Он является автором учебников «Таърихи адабиети форсу тоҷик дар асрҳои XI-XII» («История таджикско-персидской литературы XI-XII вв.»), «Таърихи адабиети форсу тоҷик дар асрҳои XIV-XV» («История персидско-таджикской литературы XIV-XV вв.»), «Назмшиносӣ» («Поэтика») и ряда учебных пособий [10, с. 67].

Он является основателем научного кружка «Ганчи сухан» (функционирует с 15 апреля 2004 г.), на заседаниях которого ежемесячно обсуждаются важнейшие проблемы филологической науки и новинки в области литературы и искусства.

А. Насриддинов считается основателем ведущей научной школы в области литературоведения. С 1991 по 2010 г. им были подготовлены около 30 кандидатов наук в области филологии. Представители этой научной школы в частности исследовали словари персидского языка XI-XIV вв. в контексте литературной критики (С. Саидов), особенности лексикографии «Бахори борон» - комментария к «Гулистану» Мухаммада Гиясуддина Ромпури (М. Урунова), характеристики систематизации словарей в таджикско-персидской поэзии (Ш. Таджибаев), особенности лексикографии словарей С. Айни (М. Ахмедов), литературно-текстологические свойства словаря «Шарафномаи Маняри» (Ш. Рустамов), особенности таджикско-персидской лексикологии второй половины XIX-нач. XX вв. на примере «Фарҳанги Низом» (М. Сатторова), метод изложения формы и содержания слов в словарях XVII века (Ф. Гиясова), «Шарҳи қасоиди Ҳоқонӣ» Алави Шодиободи и вопросы художественного просвещения (Т. Келдиеров), анализ поэзии Хафиза в толковании Суди (М. Бобоева) и др. [4, с. 347-348].

Доктор филологических наук, профессор Матлюба Ходжаева является основателем научной школы по литературоведению и совместно с учениками осуществляет исследования по следующим направлениям: 1) изучение деятельности и творчества женщин-

литераторов; 2) исследование таджикской литературы XIX века (по материалам сохранившихся тезкире- антологий).

Ученики М. Ходжаевой с успехом развили следующие проблемы литературоведения: состояние таджикской литературы 20-30-х гг. XX в. на примере творчества Лутфулло Бузургзода (С. Аъзамзод), художественные достоинства поэзии Фарзоны (Т. Бобоева), особенности творчества поэтессы Нодирабегим (Д. Ваххоб-заде), образ женщины в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси (Д. Хасанова), эволюция жанра мемуаров на примере творчества Садри Зиё (У. Коситова), возникновение и эволюция таджикско-персидской литературы в Кашгаре (Н. Муроди), формирование общественно-политической поэзии в период независимости Таджикистана (С. Хакимова), значение «Тазкират уш-шуаро» Хашмата (И. Эшонзода), Фазли Намангони и его «Тазкира» (Э. Раджабов) и др.

К числу наиболее известных локальных научных школ в области лингвистики относится школа, руководимая лауреатом Государственной премии имени Абуали ибн Сино в области науки и техники, доктором филологических наук, профессором Фарходом Кобиловичем Зикриевым [8, с. 110]. Он исследовал актуальные научные проблемы языкознания: структурно-семантические особенности сложносочиненных предложений в современном таджикском литературном языке, структурно-семантические особенности таджикского паратаксиса, вопросы фразеологии и синтаксиса простых предложений, особенности сложных предложений в грамматике современного таджикского литературного языка, особенности синтаксиса и морфологии языка письменного наследия средневековых таджикских авторов, особенности употребления послелогога –га в таджикско-персидских тафсира XV-XVII вв., вопросы лексикологии, билингвизма, фразеологии, синтаксиса, диалектологии, методики преподавания таджикского языка в средних и высших учебных заведениях и др. [5, с. 6-16; 9, с. 98-107; 12, с. 21-24].

Профессор Ф.К. Зикриёв является автором более 150 научных трудов, куда вошли монографии, учебники, учебно-методические пособия, произведения в виде научно-популярных статей, в т.ч. академический трехтомник «Грамматикаи забони адабии тоҷик» («Грамматика таджикского литературного языка»), за который он был удостоен Государственной премии имени Абуали ибн Сино в области науки и техники (2007). В монографии «Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиса» учёный всесторонне исследовал сложноподчиненные предложения, выявил в них около 20 видов грамматической, фонетической и логической связи, показал выражение различных семантических оттенков структурными частями предложений. Впервые в таджикском языкознании он привел множество примеров из прозаических и поэтических произведений [12, с. 21-22].

Профессор Ф.К. Зикриёв подготовил около 20 кандидатов наук, которые успешно ведут научные исследования различных проблем лингвистики и плодотворно работают в учебных и научных учреждениях республики.

Представители научной школы Ф.К. Зикриёева исследовали следующие проблемы языкознания: конструктивно-семантические особенности и функциональная перспектива простого повествовательного предложения современного таджикского литературного языка (М.А. Каримова), полипредикативные сложносочиненные предложения в современном таджикском литературном языке (С. Кенджаев), лексика ювелирного и медного мастерства в таджикском языке (по материалам лексики худжандских и уратюбинских мастеров) (Б. Розиков), лингвистическое исследование таджикских и русских антропонимов в сравни-

тельно-сопоставительном плане (Д.Д. Мирзоева), сопоставительный анализ категории модальности в таджикском и английском языках (Ф.Х. Насырова), сложное синтаксическое целое в таджикском языке (М.Р. Набиджанова), структурные и языковые особенности текстов СМИ (С.О. Каримова), эллипсис в таджикском литературном языке (Х.М. Олимова), лексика и фразеология говора таджиков Андарака (С.В. Узбеков), язык и стиль научных текстов на таджикском литературном языке (М.А. Атомуллоева) и др.

Таким образом, следует констатировать, что научные школы являются хранителями лучших научных традиций вузов, но их создание и развитие – очень трудное дело. Для этого приходится преодолеть очень сложный и долгий процесс. Именно научные школы передают другим научным коллективам через своих представителей лучшие традиции подготовки кадров с учеными степенями.

Необходимо бережно относиться к научным школам вузов, ибо от них зависит дальнейшее развитие фундаментальной науки, разработка и внедрение новых оригинальных методик преподавания учебных дисциплин, подготовка научно-педагогических кадров и в целом научно-технический прогресс страны. В вузах Худжанда научные школы функционируют в виде неформальных научных объединений, которые разрабатывают определенную научную идею.

Список использованной литературы:

1. Аронов, Д. К проблеме определения понятия «научная (научно-педагогическая) школа» / Д. Аронов, В. Садков // *Altamater (Вестник высшей школы)*. - 2003. - № 6. - С. 8-13.
2. Бобокалонов А., Холҷӯраев Ҳ., Шарипов Ш. *Ҳашиод зинаи камолот*. –Хучанд: Нури маърифат. 2012. - 660 с.
3. Грезнева, О. Научные школы: принципы классификации / О. Грезнева // *Высшее образование в России*. - 2004. - № 5. -С. 42-48.
4. Гиесов Н. *Нақши профессор Абдуманнони Насриддин дар руҳиди ҳавзаи илми Хучанд*//*Офтоби маърифат*. –Хучанд: Ношир, 2015. – С. 345-351.
5. Қосимова М.Н., Ҳасанов А. *Олими омил ва нсони комил*//*Гулчини нақӯи дуне*. – Хучанд: Ношир, 2017. –С.6-16.
6. Набиев В. *Академик Нӯъмон Неъматов – муаррих ва бостонишиноси барҷастаи тоҷик*// *Дастпарварони номдори донишгоҳ: академик Нӯъмон Неъматов*. –Хучанд, 2012. – С.4-14
7. Нури хирад (*Маҷмӯаи мақолаҳо роҷеъ ба зиндагинома дар китобномаи Зикриев Фарҳод Қобилович*).-Душанбе, 2010.-110 с.
8. Олимҷонов М. *Таъби салим фазл аст, ирси падар набошад (е худ рӯҷӯ ба саҳми профессор Фарҳод Зикриев дар таҳқиқи синтаксис)*. //Гулчини нақӯи дунё. – Хучанд: Ношир, 2017. –С.98-107.
9. Турсунов Назирдҷон (*Библиографический очерк*). – Худжанд, 2012. -296 с.
10. Ҳайдаров Фафур Ҳайдарович //Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Фафуров. *Қомуси мухтасар*. - Хучанд: Нури маърифат, 2007. –С.481-482.
11. Ҳасанов А. ...*Сар бурун оварду бар вазъи ҷаҳон хандиду рафт*//*Офтоби маърифат*. –Хучанд: Ношир, 2015. –С.63-68.
12. Юлдошев У.Р. *Творческий путь профессора* // *Нури хирад (Маҷмӯаи мақолаҳо роҷеъ ба зиндагинома в китобномаи Зикриев Фарҳод Қобилович)*. - Душанбе, 2010. – С.21-24.

Reference Literature:

1. Aronov D. *To the Problem of Definition in Regard to the Concept "scientific (scientific-pedagogical) school"* // D. Aronov, V. Sadkov *Almamater (Higher School Bulletin)*. 2003, N:6 –pp. 8-13
2. Bobokalonov A., Kholdjurayev Kh., Sharipov Sh. *Eighty Grades of Perfection*. – Khujand: *Light of Enlightenment*. 2012. – 660 pp.
3. Grezneva O. *Scientific Schools: Principles of Classification* // O. Grezneva // *Higher Education in Russia*. – 2004, N5. – pp. 42-48
4. Ghiyasov N. I. *The Role of Professor Abdumanon Nasriddinov in the Evolution of Khujand Scientific School* // *Sun of Enlightenment*. – Khujand: Editor, 2017. – pp. 345-351.
5. Kosimova M. N., Hasanov A. *The Outstanding Scientist and Out-of-the Rut Man* // *The Good Will Remain forever*. – Khujand: Editor, 2017. – pp. 6-16.
6. Nabiyev V. *Academician Numon Negmatov as an Outstanding Tajik Historian and Archeologist* // *Renowned Alumni of Higher Schools: Academician Numon Negmatov*. – Khujand, 2012. – pp.4-14
7. *Light of Wisdom. Collection of Articles Devoted to the Life and Activities of Zikriyoyev Farhod Kobilovich*. – Dushanbe. 2010. – 110 pp.
8. Olimjohnov M. *The Gift of Working out Sound Self-Sufficient Modus Vivendi non-Inherited from Forefathers (Professor Farhod Zikriyoyev's Contribution into Exploration of Syntax)*. // *The Good will Remain forever*. – Khujand: Editor, 2017. –pp. 98-107
9. Tursunov Nazirjohn (Bibliographic Essay) – Khujand, 2012. – 296 pp.
10. Khaydarov Ghafur Khaydarovich // *Khujand State University named after academician B. Gafurov. Brief Encyclopedia*. – Khujand: *Light of Enlightenment*, 2007. – pp. 481-482
11. Hasanov A. *The Life Donated to Science* // *The Sun of Enlightenment*. – Khujand: Editor, 2015. – pp. 63-68.
12. Yuldoshev U. R. *Creative Life Road of the Professor* // *Light of Wisdom. Collection of Articles Devoted to the Life and Activities of Zikriyoyev Farhod Kobilovich*. – Dushanbe, 2010. – pp. 21-24.

07 00 07 ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ
07 00 07 ETHNOGRAPHY, ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

УДК 8
ББК 83.3Т

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ТОПОНИМОВ СОГДА И ФЕРГАНЫ **Аюбов Абдусалом Рауфович,**
к. и.н., докторант Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

МАРҲИЛАҲОИ АСОСИИ ШАКЛИВАЗКУНИИ ТОПОНИМҲОИ СУҒД ВА ФАРҒОНА **Аюбов Абдусалом Рауфович,**
н.и.т., докторант Осорхонаи антропология ва этнографияи ба номи Пётри Кабир (Кунсткамера) Академияи улуми Русия (Санкт-Петербург, Русия)

BASIC STAGES OF TRANSFORMATION OF TOPONYMS SPREAD IN FERGHANA AND SUGHD **Ayubov Abdusalom Raufovich,**
candidate of historical sciences, doctoral student of the Museum of anthropology and ethnography named after Peter the Great (Cabinet of Curiosities) under the Russian Academy of Sciences (Saint-Petersburg, Russia) **E-MAIL:** abdusalom-1@mail.ru

Ключевые слова: топонимы, трансформация, Согд, Фергана, греки, арабы, тюрки, топоформант, переименование

Исследуется трансформация топонимов Согда и Ферганы. Выявлены пять этапов трансформации согдо-ферганских топонимов. Определено, что первый и второй этапы относятся к древнему периоду, остальные три этапа проходили в средние века – в период от нашествия арабов и до усиления тюркских династий на территории Средней Азии. Сформулирован вывод, что ошибки в топонимах связаны с переписыванием исторических событий, явлений и названий, поэтому географические названия упрощаются или сокращаются. Это объясняется тем, что в речи часто требуется не характеристика объекта, а лишь упоминание о нем, вследствие чего опускается ключевое слово - имя нарицательное, которое легко восстанавливается в соответствующем контексте. Чаще всего трансформация топонимов происходит из-за незнания языка происхождения наследуемого топонима.

Калидвожаҳо: топонимҳо, шакливазкунӣ, Суғд, Фарғона, юнониён, арабҳо, туркҳо, топоформант, номгузориш нав

Дар мақола шакливазкунии топонимҳои Суғд ва Фарғона мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифи мақола дар натиҷаи тадқиқот панҷ марҳилаи асосии шакливазкунии топонимҳои Суғду Фарғонаро муайян кардааст: марҳилаҳои аввал ва дуюм ба аҳди қадим ва се марҳилаи дигар ба асрҳои миёна – аз ҳуҷуми арабҳо то

пурзӯришави сулолаҳои турк дар Осӣи Миёна рост меоянд. Таъкид шудааст, ки иштибоҳҳо ба топонимҳо аксаран дар вақти ишио ва баёни ҳодисаю руҳдодҳо ва номҳои таърихӣ ворид мегарданд, ки боиси сода ё ихтисор шудани номҳои ҷуғрофӣ мешавад. Гап дар сари он аст, ки дар нутқ аксаран хусусияти объект талаб карда намешавад, танҳо ёдрас кардани он кифоя аст. Дар нитиҷа калимаи калидӣ - исми ом аз байн меравад, ки дар контексти дахлдор ба суҳулат барқарор мешавад. Шакливазкунии топоним беиштар ба сабаби надонистани забони аслии номи ҷуғрофӣ рӯй медиҳад.

Key words: *toponyms, transformation, Sughd, Ferghana, Greeks, Arabs, Tiurcs, topoformant, renaming*

The article is an exploration of the transformation concerned with the toponyms of Ferghana and Sughd. It is determined that the first and the second stages refer to the ancient period, the rest three stages passed in Middle Ages -in the period of Arabian invasion and up to consolidation of Turkic dynasties on the territory of Middle Asia. The inference has been formulated running to the effect that mistakes in toponyms are beset with rewriting of historic events, phenomena and names; therefore, geographical names are simplified or contracted. It is accounted for by the factor that in discourse not a characteristic of an object is required, but only its mentioning; in consequence of the matter, it is a key word being a common noun that is omitted, but it is restored easily in a corresponding context. More often it happens because the language on whose basis a researched toponym originated from remains unknown.

Топонимы являются наследием материальной и духовной культуры минувших поколений. Они свидетельствуют о многих исторических событиях различных периодов. В процессе развития человеческого общества, в основном под влиянием внешних факторов, в жизни людей происходит множество изменений. К их числу относится изменение названий этнических групп, городов, поселений, географических объектов. Топонимы Согда и Ферганы, так же, как и другие областей Средней Азии, подпали под процесс трансформации.

В ходе исследования нами были определены пять этапов трансформации топонимов Согда и Ферганы. Первый этап происходит в древний период, вскоре после образования топонимов. Если в VI в. до н.э. появились первые города и поселения, то уже к IV в. до н.э., в связи с походами Александра Македонского и перемещения греко-македонцев по территории Средней Азии, начинается первый этап процесса трансформации топонимов. Местами старые названия заменялись новыми.

Завоевания Александра Македонского обуславливали новый поток миграции. Вместе с переселением греко-македонцев намечается выдвижение кочевых племен из евразийских степей, что нашло определенное отражение с IV в. до н.э. в классических и китайских источниках [20, с. 204].

По данным древнегреческого историка Квинта Курция Руфа, в Средней Азии в 329-327 гг. до н.э. поселились эллины-бранхиды [11, с.152]. Они стали смешиваться с местным населением и заговорили на местном языке, смешанном с греческим. Бранхиды составляли первую, пока незначительную, волну греческих переселенцев в Средней Азии.

В результате войн Александра Македонского основные земледельческие районы оказались в кругу эллинистического сообщества. Миграционные процессы этого времени проходили активно. Вслед за этим расширилось поле борьбы за источники дохода, передел

владений. Как отмечают А. Холики и Н. Рахимов, «в этой борьбе побеждал сильный, побежденный терял не только ресурсы, но часто и этническую самобытность: происходило смешение этносов, культур и религий. К числу пострадавших в этот период народов Средней Азии следует отнести согдийцев» [21, с.188].

После смерти Александра Македонского все бывшие греко-македонские владения в Средней Азии перешли под власть Селевкидов. Политика правления Селевкидов отличалась враждебностью по отношению к местному населению. Они преумножили количество местных греко-македонцев и увеличили общую долю эллинского населения.

Одним из древних городов, построенных во времена Александра Македонского, была Сарсанда, имеющая и другое название – Сусанда. По сведениям аль-Истахри, город стоял на пути из Ферганы в Согд. Он упоминает название города в форме Сусанда [8, с.18]. Название Сарсанда восходит к греческому выражению «Салсанда Булис», этимологией которого занимался Й. Маркварт. По его мнению, «...оба других были тогда Дизак и Заамин, который в прошлом также упоминается под именем Сарсанда и последний напоминает Александрополь» [25, с. 290].

Название города в форме «Сарсанда» принадлежит таджикскому языку. По мнению П.Б. Лурье, «...конечное -г после -nda может выпадать, как в послеслоге -anda, если из литературного -andar (внутри)» [15, с.163].

Термин «булис» связан с греческим словом «полис», который имеет значение «город». Из этого следует, что название «Сарсанда» связано с рекой Сарин в районе города Заамин. Здесь найдено городище Каратепе – преемник города Сарсанда [17, с.221; 3, с.116]. Александр Македонский поселил греков в городах, женил их на местных девушках, и, вероятно, с этим и связано греческое происхождение названия.

Второй этап трансформации топонимов Согда и Ферганы охватывает период от падения эллинизма до арабского нашествия. Господство греко-македонцев в Средней Азии продлилось недолго. Во II до н.э. на территории Ферганы, Согда и далее Бактрии появились племена юечжей. Незадолго до этого ими было захвачены земли в Средней Азии. Однако под натиском евразийских племен усуней они покинули завоеванные территории и в 30-е гг. II в. до н.э. захватили власть у греко-македонцев. Частично сохранили независимость небольшие греческие владения Каписа, Уддияна, Таксила. Они находились на отрогах Гиндукуша. Теперь их история протекала за пределами Средней Азии, и «...исчезновение в следующем столетии означало окончательный конец причудливого феномена среднеазиатского эллинизма» [4, с. 476].

В период IV-VII вв. в Среднюю Азию наряду с другими народностями также проникают тюрки. Отношение к тюркам у местного населения было разным. Одними из первых в контакт с тюрками вступили согдийцы. Как отмечает Н.Т. Рахимов, «это было связано не только с тем, что Согд, как и Хорезм и Фергана, находился на периферии земледельческого мира древности, но и с тем, что благодаря такому феномену, как согдийская колонизация, согдийцы раньше других оказались в глубинных районах Азии и оказали на тюрков значительно большее влияние, чем другие оседлые народности» [18, с. 168].

Названия тюркского происхождения, имевшие распространение на территории Средней Азии еще с древности, в раннем средневековье составляли вторую по численности группу названий после топонимов восточноиранского происхождения, а в дальнейшем - наиболее мощный слой среднеазиатской топонимии.

В письменных источниках периода арабского завоевания встречаются несколько тюркских названий. В них, наряду с иранскими, приведены и тюркские варианты названий. Так, озеро около Пайкенда, помимо иранских названий Сам-хвас, Аваза, именовалось также Кара-Куль - «Черное озеро».

Из тюркских топонимов Ферганы источники упоминают название города Узканд [8, с.31; 24, с.74]. Ибн Хордадбех упоминает название города как «город Хуртакин» [7, с.65], которое существовало и в форме Йузканд, связанной с древнетюркским словом «уз» - «долина, перевал», или с этнонимом «юз» (йуз). Вероятно, название города связано с тюркским этнонимом «юз».

В средние века в Фергане упоминается город Кукат, название которого, возможно, происходит от тюркского слова «кок» - «синий». В западной части Ферганы, недалеко от Папа, в средние века находился город Турмакан, или Йурмакан, в котором жили тюрки. Следовательно, название города означает «месторасположение тюрков». На основе тюркского языка этимологизируются такие топонимы области Бухары, как Бирмас, Сутхан, Сутикан, Зимлик, Бурзун, Гузканд.

Третий этап трансформации согдо-ферганской топонимии относится к периоду арабского нашествия. В это время арабы на заселенных территориях уничтожали культурные ценности согдийцев. Наряду с этим, подвергались преобразованию многие географические названия. Переселение арабов является величайшим переселением в истории раннего средневековья. Арабы в течение небольшого времени пересекли различные территории и распространили новую религию - ислам. Миграция арабов, начавшаяся во времена халифата, стала причиной великих преобразований. Переселение арабов сыграло важную роль в создании единого исламского общества среди народов тех стран, где происходило переселение с целью распространения ислама.

Начиная с конца VII в. в Бухаре, Самарканде и других городах Согда поселилось множество арабских воинов с семьями. Правитель Мерва, местный наместник Махуйа, предоставил часть городских жилищ арабским воинам для постоянного проживания, а спустя несколько лет сын Махуйа был вынужден произвести новый раздел жилищ, после чего почти половина домов Мерва была заселена арабами [2, с.446]. Такие же события произошли и в Бухаре. Согласно сообщению известного таджикского историка Мухаммада Наршахи, арабы при правлении арабского наместника Кутейбы ибн Муслима начали передел домов и полей в Бухаре [16, с. 69].

Во время походов в Среднюю Азию в VII-VIII вв., арабские завоеватели в главных городах Согда – Бухаре и Самарканде – оставили крупные гарнизоны. В Бухаре их обеспечивали домами и землями за счет жителей города. По завершении завоевательных походов территория расселения арабов значительно расширилась. В дальнейшем арабы в городах быстро ассимилировались с местным населением [10, с. 585]. Как пишет дореволюционный русский востоковед Д.Н. Логофет, арабы Бухары являлись потомками арабских племен Бакр ибн Ваил, Бени Али, Бени Тамим, Абул-Косе. Они прибыли из Аравии ещё в VI в. Согласно его предположениям, эти арабы в течение веков были частично ассимилированы узбеками. Тем не менее, они сохраняли некоторые отличительные внешние признаки своего племени, так как проживали отдельно и составляли особые общины [14, с.174].

Арабская топонимия проникает в Среднюю Азию вместе с мусульманским завоеванием. Она, как и персидская, укореняется в первую очередь в городах, однако нередко

имеет место и в сельском окружении. Довольно много арабских названий мы встречаем не в географических описаниях Средней Азии, а в исторических трудах о завоевании. А.Л. Хромов, исследуя арабские топонимы Средней Азии, обратил внимание на факт, что многие позднейшие названия, образованные, казалось бы, от арабских корней, являются, по сути, персидскими или тюркскими [23, с.194].

Арабы изменили некоторые названия. Так, поселение Аркуд было переименовано в Тававис (от арабского слова «тавус»). Оно было названо так из-за большого количества павлинов, которых содержали его жители; Води ан-Наби - Долина вина - там весело проводили время арабские воины в 91 г.х., и др. [23, с.192].

Арабы переименовали реки Амударью и Сырдарью в Джайхун и Сайхун. Они происходили от древнеиранского *Vax.su-* и **(yd) X.sartd* и были позаимствованы от названий райских рек Геон и Пензон [12, с. 6]. Поселение Фаряб было переименовано арабами в «Аль-Мухтарика», означающее «сожженное». По сведениям Табари, поселение было сожжено арабским полководцем Кутайбой ибн Муслимом [9, с.104].

В ряде случаев встречаются арабский перевод оригинального названия: «Радрада» произошло от персидского «Сангрэза», что означает «камнепад»; «Ал-Кария ал-Хадика» - от персидского «Дехи нав», тюркского «Янгиканд», согдийского «Навкат».

Некоторые арабские географы и историки в своих описаниях меняли форму среднеазиатских топонимов. К примеру, в книге ал-Йакуби топоним «Согд» встречается в форме «Ас-Сугд» [1, с.28]. Начиная с VIII в., в формировании топонимии Согда и Ферганы участвуют арабские слова «кальа» - крепость, «мазор» - святилище, «масчид» - мечеть, молельня. Примерами могут служить топонимы Кальаи Мехтар, Кальаи Баланд, Мазори Кабуд, Сари Мазор, Масчиди Сурх и т.д.

Несмотря на это, арабский элемент в топонимии составлял очень незначительную долю. Но следует отметить, что арабские военачальники с целью укрепления своих позиций расселяли арабов с их семьями среди местного населения. В это же время местные топонимы заменялись новыми либо изменяли форму под давлением арабского языка.

Четвертый этап трансформации топонимов Согда и Ферганы – это время сложения таджикской народности и распространения таджикского языка. Особенностью этого периода была создание топонимов на таджикском языке. Но при этом создавались согдийские названия, и они существовали до X в.

Существование согдийско-персидского двуязычия после арабского завоевания «оказывало влияние на лексику языка фарси, в том числе, и на словарный состав литературного языка» [13, с. 33]. Это создавало условия для дальнейшей трансформации топонимов. Примером могут служить затруднения при передаче отсутствующих звуков буквами другого языка.

Конец X в. – время падения государства Саманидов и начало пятого этапа трансформации топонимов согдийского и таджикского происхождения. Захват тюрками всей территории Средней Азии и массовое заселение ими территории Согда и Ферганы усугубили трансформацию топонимов.

Это зависело от ассимиляции тюркских элементов местным населением. Следует отметить, что, несмотря на широкую активность тюрков, тюркизации местного населения в широком объеме не произошло. Особенностью этого периода было двуязычие. Переселение ираноязычного населения в кочевые районы замедляло процесс развития

тюркоязычия. В это время также усиливается процесс седентаризации, в результате которого появились новые города и поселения.

Много топонимов Согда и Ферганы созданы с использованием топоформанта «кат», («канд», «гат»), означающего «город», «селение». До XIII в. он был самым распространенным топоформантом. Однако с XI в. постепенно его место занимает тюркский эквивалент – «кент», имеющий то же самое значение. В некоторых местах прежние названия городов заменили новыми.

В письменных источниках встречаются разные названия одного и того же объекта, но, как правило, до нас доходит только один вариант названия, в большинстве случаев последний. К примеру, река Зеравшан упоминается греческими историками как Политимет [19, с.489; 2, с.144]. Китайский вариант названия – Намик. В обоих вариантах название имеет одно значение – «почитаемый». Однако с XVIII в. это название исчезает и вместо него начинает использоваться совершенно новое название – Зеравшан в значении «золотоносный».

Таким образом, высшей степенью трансформации топонимов является переименование объекта. В таком случае старое название ликвидируется. Переименование городов было свойственно всем этапам и происходило во многих регионах. Следует отметить, что индивидуальное или социальное перемещение, или переселение людей с одной территории на другую, не осуществляется без определенной причины. Переселение людей обуславливают различные экономические, политические и религиозные обстоятельства. Это относится и к переселению арабов в Среднюю Азию, в том числе на территорию Согда.

Список использованной литературы:

1. Ал-Йа'куби. Книга стран («Китаб ал-булдан») / Вступ. ст., пер., комментарии и указатели Л.А. Семеновой; отв. ред. Д.В. Микульский; Ин-т востоковедения РАН. - М.: Вост. лит., 2011. - 365 с.
2. Арриан. Поход Александра. - М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 394 с.
3. Гафуров Б.Г. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. Избранные труды. - М.: Наука, 1985. - С.446-452.
4. Грицина В.В. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Ташкент: Фан, 1992. – 168 с.
5. Гусаков В.В. Сакские племена на северо-восточной периферии среднеазиатского эллинизма // *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями.* – СПб: ИИМК РАН, «Периферия», 2012. Кн. 2. – С.475-477.
6. Ибн Хавкал. Сура-ул-арз. – Душанбе: Адиб, 2008. – 61 с.
7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. - Баку: Элм, 1986. - 428 с.
8. Истахри. Китаб масалик ал-мамалик // *Материалы по истории киргизов и Киргизии.* Вып. I. – М.: Наука, 1973. – С.15-34.
9. Ат-Табари. История. – Ташкент: Фан, 1987. – 440 с.
10. Кармьшиева Б.Х. Среднеазиатские арабы // *Народы мира. Народы Средней Азии и Казахстана.* Т.2. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.582-596.
11. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. ред. А.А. Вигасин. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 464 с.

12. Лившиц В.А. Древнее название Сырдарьи // ВДИ. – 2003. – С.3-10.
13. Лившиц В.А. Согдийские слова в таджикском языке // Известия ООН АН Тадж. ССР. – 1957. - №12. – С.31-43.
14. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. - СПб.: Издание В. Березовского, 1911. – 340 с.
15. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: дисс. канд. фил. наук. - СПб.: Институт востоковедения РАН, 2004.
16. Наршахи М. История Бухары / Пер. с перс. Н. Лыкошина. Под ред. В.В. Бартольда. - Ташкент: Типо-лит. т.д. «Ф. и Г. Бр. Каменские», 1897. – 124 с.
17. Немцова Н.Б., Дресвянская Г.Я. Памятники Заamina и его округи // История материальной культуры Узбекистана, 1986. - Вып.20. - С.216-225.
18. Рахимов Н.Т. Опыт взаимодействия оседлых и кочевых культур в бассейне Средней Сырдарьи (древность и средневековье) // Межцивилизационное взаимодействие на евразийском пространстве: история, тенденции и перспективы (Душанбе, 13 февраля 2015 г. / Сост.: д.и.н., проф. Мухидинов С.Р.; Ред. Михайличенко Н.В. – Душанбе: РТСУ, 2015. – С.165-173.
19. Страбон. География / Перевод, вводная статья и комментарии Г.А. Стратановского; Под общ. ред. С.Л. Утченко. – М.: Наука, 1964. - 944 с.
20. Филанович М. Древний Чач на пути евразийских миграций номадов (данные археологии и историческая традиция) // Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии: сборник статей в честь Поля Бернара. - Самарканд, изд-во «Зарафшан», 2010. - С.204-216.
21. Холики А., Рахимов Н.Т. Межэтнические отношения в Средней Азии: история и тенденции // Вестник ТГУПБП. - 2013. - №3 (55). - С.186-195.
22. Хромов А.Л. Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии в IX-XIII вв. // Топонимика Востока. - М., 1980. – С.132-139.
23. Хромов А.Л. Об арабской топонимии на территории Средней Азии // Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, 1980. - С.191-197.
24. Худуд-ул-олам. – Душанбе: Адиб, 2008. – 130 с.
25. Markwart J. Sogdiana des Ptolemaios, ed. G.Messina // *Orientalia*, Roma, 1949. - P. 288-296.

Reference Literature:

1. Al-Yakubi. *The Book of Countries* (“*Kitab al-Booldan*”) // Introduction, translation, commentaries and indicators by L. A. Semyonova; editor-in-charge: D. V. Mikulsky: the Institute of Oriental Studies and the Russian Academy of Sciences (RAS). – М.: Oriental Literature, 2011. – 365 pp.
2. Arrian. *Marches of Alexander*. – М., L: USSR AS publishing-house. 1962. – 394 pp.
3. Gafurov B. G. *Historic Ties of Middle Asia with the Countries of the Arabian East. Selected Works*. – М.: Science, 1985. – pp. 446-452.
4. Gritsina V. V. *Archeological Monuments of the Syr-Darya Viloyat*. – Tashkent: Science, 1992. – 168 pp.
5. Gusakov V. V. *Sak Tribes on the Northern-Eastern Periphery of Middle Asian Hellenism // The Cultures of Steppe Eurasia and their Interaction with Ancient Civilizations*. – SPb: the Institute of International Cultures Research (ICR) under RAS, “Periphery”, 2012. Book 2. – pp. 475 – 477.
6. Ibn Khavkal. *The Picture of the Earth*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2008. – 61 pp.

7. Ibn Khordadbeh. *The Book of Roads and Countries* // Translation from Arabic, commentaries, exploration, indicators and maps by Nailya Velihanova. – Baku: Science, 1986. – 428 pp.
8. Istahri. *The Book of Roads and Countries* // Materials on the History of Kyrgyzes and Kyrgyzia. Issue 1. – M.: Science, 1973. – pp. 15-34
9. At-Tabari. *History*. – Tashkent: Science, 1987. – 440 pp.
10. Karmysheva B. Kh. *Middle Asian Arabs* // Peoples of the World. People of Middle Asia and Kazakhstan. V.2. – M.: USSR AS publishing-house, 1963. – pp. 582 – 596.
11. Quint Kurciy Ruf. *The History of Alexander the Macedonian. With supplement of compositions by Diodor, Yustin, Plutarch about Alexander* // Editor-in-charge: A. A. Vigasin. – M.: MSU publishing-house, 1993. – 464 pp.
12. Livshits V. A. *The Syr-Darya's Ancient Name II VDI*. – 2003. – pp. 3-10.
13. Livshits V. A. *Sughdian Words in the Tajik Language* // UNO Tidings of the Tajik SSR AS. – 1957, N12, - pp. 31-43.
14. Logofet D. N. *Bukhara Khanate under Russian Protectorate. V.1.* – SPB: V. Berezovsky's edition, 1911 – 340 pp.
15. Lurie P. B. *Historico-Linguistic Analysis of Sughdian Toponymy: candidate dissertation in philology*. – SPB: The Institute of Oriental Knowledge under RAS, 2004.
16. Narshakhi M. *The History of Bukhara* // Translation from Persian by N. Lykoshin. Under the editorship of V.V. Bartold. – Tashkent: “Brothers F. and G. Kamenskys” type-lithography, 1897. – 124 pp.
17. Nemtsova N. B., Dresvyanskaya G. Ya. *The Monuments of Zaamin and its Environs*. // *The History of Uzbekistan Material Culture*, 1986. – Issue 20. – pp. 216 – 225.
18. Rakhimov N. T. *The Experience of Interaction of Settled and Nomadic Cultures in the Middle Syr-Darya Reservoir (Antiquity and Middle Ages)* // *Intercivilizational Interaction in Eurasian Space: History, Tendencies and Perspectives (Dushanbe, 2015, February 13* // Compiler: Mukhitdinov S. R., Dr. of History, Professor // editor: Mikhailichenko N. V. – Dushanbe: Russian-Tajik Slavonic University, 2015. – pp. 165 – 173.
19. Strabo. *Geography* // Translation, introductory article and commentaries by G. A. Stratanovsky; under the general editorship of S. L. Utchenko. – M.: Science, 1964. – 944 pp.
20. Filanovich M. *Ancient Chach on the Way of Eurasian Migrations of Nomads (Data of Archeology and Historic Tradition)* // *Traditions of East and West in the Ancient Culture of Middle Asia: collection of articles in honour of Paul Bernard*. – Samarkand, “Zarafshan” publishing-house, 2010. – pp. 204-216.
21. Kholiki A., Rakhimov N. T. *Interethnic Relations in Middle Asia: History and Tendencies* // *Bulletin of TSU LBP*. 2013, N3 (55). – pp. 186-195.
22. Khromov A. L. *Some Peculiarities of Formation of Toponymy in Middle Asia in the IX-th – XIII-th cc.* // *Toponymy of the Orient* M., 1980. – pp. 132-139.
23. Khromov A. L. *On Arabic Toponymy on the Territory of Middle Asia* // *Onomastics of Middle Asia*. – Frunze, 1980. – pp. 191-197.
24. *The World Territory*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2008. – 130 pp.
25. Markwart J. *Sughdiana in Ptolemy's Outlook*. Editor: G. Messina // *Orientalia*, Roma, 1949. – pp. 288 – 296 (in Italian).

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСИ
10 01 00 ЛИТЕРАТУРАВЕДЕНИЕ
10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН ЗАРУБЕЖЬЯ
10 01 03 LITERATURE OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES

УДК 82
ББК 83.3 Т

**ВЕЖАГИҲОИ
ШАҲРОШҶҒИ
САЙИДОИ НАСАФӢ** *Мирзоюнус Матлуба (Хоҷаева Матлуба Юнусовна),
д.и.филол., профессори ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров
(Тоҷикистон, Хучанд)*

**ОСОБЕННОСТИ
ШАХРОШУБОВ
САЙИДО НАСАФИ** *Мирзоюнус Матлуба (Ходжаева Матлуба Юнусовна),
д. филол. н., профессор ХГУ им. акад. Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)*

**THE FEATURES OF
SAYIDO NASAFI'S
SHAKHROSHUBS** *Mirzoyunus Matluba (Khodjaeva Matluba Yunusovna)
Dr. of Philology, Professor of Khujand State University named
after academician B.Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: matluba.khojaeva@gmail.com*

Калидвожаҳо: шахрошӯб, пешаварӣ, мавзӯ, анвоъ, сабк, иҳом, киноя, маҷоз, муболиша, танз

Мақола ба баррасии вежагиҳои шахрошӯб дар осори Сайидои Насафӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар бораи миқдор, вежагиҳои мавзӯӣ ва услубии ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти Сайидо изҳори назар намуда зикр мекунад, ки аксари шахрошӯбҳои ин шоир дар шакли муфрадот ба қалам омадааст. Матолиби мақола ба чунин ҳулоса меорад, ки шахрошӯби Сайидо аз лиҳози мазмуну мӯҳтаво гуногун буда, ҳунари шоирро дар лутфу иҳом, кинояву маҷоз, муболигаву игроқ ва танзу мазҳака низ собит менамояд ва ин ашъор ҳовии маълумоти зиёди мардумшиносӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

Ключевые слова: шахрошуб, ремесленничество, тематика, жанр, стиль, аллегории, иносказание, юмор, гипербол

Статья посвящена выявлению особенностей шахрошуба в творчестве Сайидо Насафи. Определяя количество, тематические и стилевые особенности этой поэтической формы, автор отмечает, что большинство шахрошубов Сайидо написано в виде отдельных бейтов-муфрадотов. Сделан вывод о том, что шахрошубы Сайидо разнообразны по тематике, в них заложена интересная социально-историческая и

этнографическая информация, кроме того, они прекрасно демонстрируют мастерство поэта в использовании художественных средств выразительности, в том числе аллегорий, иносказаний, юмора, гиперболы и т.п.

Key words: shakhroshub, artisanship, thematics, genre, style, allegories, allegorical periphrasis, humour, hyperbole

The article dwells on elicitation of the features of shakhroshub in Sayido Nasafi's creation. Determining quantum, thematic and stylistic peculiarities of this poetical form the author marks that the majority of Sayido's shakhroshubs is written in the term of separate beyts-mufzadots. The conclusion is made that Sayido's shakhroshubs are variegated in thematics with laid down interesting social-historic and ethnographic information; into the bargain, they finely demonstrate poet's mastership in usage of artistic means of expressiveness, allegories, allegorical periphrases, humour, hyperbole and etc. inclusive.

Шахрошӯб аз анвои маъмули шеъри форсу тоҷик аст, ки дар ситоиш ва нақӯхиши шаҳру билод ва ё мардуми он гуфта мешавад. Ашъоре, ки дар васфи афъоли пешаварон манзум шудааст, низ шахрошӯб ё шахрангез ном гирифтааст. Ин шакли шеъриро гоҳе дахрошӯб, оламошӯб, хаҳоношӯб, фалакошӯб ҳам гуфтаанд. Шахрошӯб дар қолабҳои мухталифи қитъаву қасида, рубоиву ғазал ва маснавӣ сохта шудааст, ки қадимтарин намунаҳои он ба қалами Масъуди Саъди Салмон (дар шакли қитъа) ва Маҳастӣ (дар шакли рубоӣ) ба қалам омадааст.

Аҳмад Гулчини Маонӣ дар асари худ «Шахрошӯб дар шеъри форсӣ», ки як навъ тазкираи шахрошӯбсароён аст, намунаи шахрошӯби 39 нафар шоирони асрҳои мухталиф, аз ҷумла Ошӯби Шохҷаҳонободӣ, Оғаҳии Хуросонӣ, Оҷизи Хиротӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Авҳадӣ, Бадри Лоҳичӣ, Бедил, Ҳолатии Техронӣ, Ҳарфии Исфаконӣ, Ҳайрати Тунӣ, Хондамир, Доварӣ, Рашкии Ҳамадонӣ, Зории Исфаконӣ, Сомӣ, Сарҳадӣ, Саной, Сайфӣ, Шафой, Шафез, Шӯридаи Шерозӣ, Ишқии Хофӣ, Аттори Танавӣ, Фурӯғи Исфаконӣ, Фағфури Лоҳичӣ, Файзи Кошонӣ, Файзӣ, Калим, Кӯтоҳпой, Лисонӣ, Масъуди Саъди Салмон, Маҳастӣ, Нишотӣ, Нақиб, Некӣ, Ваҳиди Қазвинӣ, Ваҳиди Табретӣ, Яқтои Лоҳуриро дарҷ намудааст (1). Аммо ҷунонки ба мушоҳида меояд, дар ин асари арзишманд, номи Сайидои Насафӣ ва намунаҳои шахрошӯби ӯ ҷой надоранд, ки сабаби он, ба андешаи ин ҷониб, дастрас набудани девони Сайидо ба мураттиби тазкира дар замони тадвини он бояд бошад.

Сайидои Насафӣ, ки худ дар замони ривочу равнақи касбу ҳунар дар шаҳро ва тавачҷӯҳи маҳсули шуаро ба пешаварон умр ба сар бурдааст, дар ғазалиёту манзумаҳо ва ҳоса дар шахрошӯби хеш ҳунармандонро ба гунаҳои мухталиф васф намудааст. Ҳанӯз Малехои Самарқандӣ дар тазкираи худ ба маҳорати суҳанварии Сайидо баҳо дода, гуфта буд, ки «шахрошӯбаш шӯрҳо дар бозорҳо андохта» буд (2, с. 293).

Шиноҳти рӯзгор ва осори Сайидои Насафиро устод Садриддин Айнӣ, Х.Мирзозода, Г.Птитсин оғоз бахшидаанд. Вале таҳқиқи ҷиддӣ ғолибан аз солҳои ҷилуми садаи ХХ бо тадқиқоти арзишманди А.Мирзоев шурӯъ шуд. Академик А.Мирзоев дар монографияи худ «Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик» (3) 11 нусхаи девони Сайидоро тавсиф намуда, мероси адабии Сайидоро аз назари анвои адабӣ, аз ҷумла шахрошӯб тайин мекунад. Маълум мешавад, ки шахрошӯби Сайидо 409 байтро фаро мегирад.

Ҷолиб он нукта аст, ки А.Мирзоев дар заминаи шахрошӯби Сайидо ин навъи адабиёро таъриф менамояд ва шоирро аввалин гӯяндаи шахрошӯб дар адабиёти форсу тоҷик менамояд, вале баъди интишор ёфтани монография аз мавҷудияти шахрошӯб дар осори адибони дигар низ огоҳ шуда, мақолаи дигаре дар ин хусус менависад (4). Перомуни шахрошӯби Сайидои Насафӣ андешаҳои профессор Садрӣ Саъдиев ва баҳси ӯ бо академик А. Мирзоев оид ба хусусиятҳои мавзӯӣ ва шакли шахрошӯб ҳеле қобили тавачҷӯх аст (5). Мавсуф ба баъзе андешаҳои А.Мирзоев розӣ нашуда, ба хулосае меояд, ки «шахрошӯб як шакли тоза ва мустақили шеърӣ набуда, фақат маҷмӯи шеърҳои мебошад, ки дар ин ё он шакли маъмули назм навишта шудаанд» (5, 243), инчунин «ҳазлу шӯхӣ як шартӣ зарурӣ ва хусусияти ҳатмии жанри шахрошӯб» набуда, танҳо ҳосил баъзе шоирон, аз ҷумла Сайидо аст (5, с.246). Яке аз нуктаҳои муҳиме, ки С.Саъдиев дар асари худ баён мекунад, бо таснифи шахрошӯб марбут аст. Ӯ се навъи шахрошӯб: ҷиддӣ, ҳаҷвӣ ва мутоибавиро номбар карда, зикр мекунад, ки «аз ҳар се навъи шахрошӯб ҳоло намунаҳо дар даст дорем: агар шахрошӯбҳои Масъуди Саъди Салмон, Маҳситӣ, Амир Хусрав, Сайфӣи Бухорӣ, Ваҳидӣ ва бисёр дигарон намунаҳои «ҷиддӣ» осори ин жанр ба шумор раванд, шахрошӯбҳои Огаҳӣ, Мирмуҳаммад Ҳошим, Аҳмади Табасӣ ба осори ҳаҷвӣ ва шахрошӯби Сайидо ба осори мутоибавӣ мансубанд» (5, с.246-247).

То имрӯз баъзе намунаҳои шахрошӯби Сайидо дар замимаи асари мазкури А.Мирзоев, «Девони Сайидои Насафӣ» (бо кӯшиши Ҷобулқо Додалишоев, Душанбе, 1990) ва «Девони Сайидои Насафӣ» (бо кӯшиши Ҳасан Раҳбарӣ, Техрон, 1382) ба таърифи расидаанд (6). Дар нашри «Асарҳои мунтахаб»-и Сайидо (бо кӯшиши Ҷ.Шанбезода, Душанбе, 1977) шахрошӯб ҷой надорад (7). Мураттиби нашри Техрон Ҳасан Раҳбарӣ зимни овардани намунаҳои шахрошӯби Сайидо таъкид мекунад, ки ба лиҳози «фоқид аз ифғати калом» будан аз ҷопи ҳамаи онҳо худдорӣ кардааст. Ба андешаи ӯ, «шахрошӯб аз маонӣ ва мӯҳтавои матин ва писандидае бархурдор нест», вале ин муҳаққиқ комилан дуруст пай бурдааст, ки «аз он ҷой, ки маҷмӯае аз сунуф ва хирафи замони шоир ва минтақаи сукувати ӯ дар ин ашъор мунъакис мегардад, ба унвони манбаи таърихӣ ва иҷтимоӣ мавриди баҳрабардории ояндагон ва уламову муҳаққиқин қарор мегирад» (6, с. 28).

Агар ба хусусиятҳои жанрии шахрошӯб мутаваҷҷеҳ шавем, пай мебарем, ки шуарои шахрошӯбсаро ин навъи осори худро маъмулан дар қолабҳои мухталифи рубоиву китъа, мухаммасу маснавӣ ва ғайра гуфта, яке аз қолабҳои тарҷеҳ додаанд. Ҷунонки зикр шуд, Масъуди Саъди Салмон ҳамаи шахрошӯби худро дар жанри китъа ва Маҳастӣ дар жанри рубоӣ гуфтаанд. Сайидо ба жанри шахрошӯби муфрадот дар адабиёти форсу тоҷик асос гузоштааст. Дар миёни ашъори шахрошӯби Сайидо баъзе анвои дигар низ мисли ғазал ва китъа ҷой доранд, вале ағлаби шахрошӯби ӯ дар шакли фардиёт таълиф шудаанд. Ҷунончи, аввалин асаре, ки дар ин баҳси ашъори ӯ дарҷ шудааст, дар шакли ғазал аст дар вазни мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун (ҳазачи мусаммани солим):

*Бути чарчинфурӯшам зад ба санг оинаро рӯяш,
Зи гайрат моҳи навро сӯхта ҷақмоқи абрӯяш.
Ҷу шона пеши ӯ бо сад забон хомӯш бинишам,
Суханро мекунад микроз лабҳои сухангӯяш.
Паи орошии дуккони худ ҳар гаҳ, ки бинишад,
Ҷу марвориди галтон тифли ашқи ман равад сӯяш.*

*Чудо созанд агар ҳамчун қалам аз банд бандамро,
Нагардам дур як соат давотосо зи паҳлӯяш.
Маро, эй кош будӣ, Сайидо, нақде зи ҳар чинсе
Ба як наззора мекардам нисори тоқи абрӯяш (6, с. 453).*

Дар ин намуна тамоми аносири ғазал, аз ҷумла байти матлаву мақтаъ, тахаллус, тарзи қофиябандӣ ва ғайра риоя шудааст. Аз назари мавзӯи нишонаҳои шахрошӯб – овардани унвони пешаву ҳунар ва он чӣ бо он алоқаманд аст: дӯкон, санг, чақмоқ, марворид, микроз, қалам, давот ва ҳоказо бо зикри муносибати гӯянда ба ин коло ва соҳиби он ба мушоҳида меояд.

Баъзе шахрошӯби Сайидо дар шакли китъа низ гуфта шудааст, ҷунонки шеъри зерин бо қофияи ааба дар вазни фоилотун фоилотун фоилотун фоилун – баҳри рамали мусаммани маҳзӯф ба қалам омадааст:

*Ҳар кӣ бо он дилбари бофанда шуд ёри сухан,
Нест дар олам дигар ўро ғами гӯру кафан.
Бо усули шона ҳар дам дасту пое мезанад,
Ошиқон во карда мегарданд ҷун моку даҳан (6, с.453).*

Қаҳрамони он «дилбари бофанда» аст, ки фаъолияти ҳирфаии ӯ бо кафан бофтан, дасту по задан, моку ва амсоли ин иртибот дорад.

Аммо ҷунон ки таъкид шуд, Сайидо мухтареи шахрошӯб дар шакли муфрадот аст ва ағлаби ашъори ӯ дар қолаби «фард» иншо шудааст. Мо бо андешаи профессор С.Саъдиев дар бораи он ки «тозагии шахрошӯби Сайидо ба байт (фард) асос ёфтани он», яъне «фардиёти шахрошӯб» буда, ҳар кадоми он «асари миниатюриест, ки дар он ду мавзӯи тавъам – «истеҳсолӣ» ва лирикӣ дар шакли ниҳоят хурди бадеӣ ҳал шудааст» (5, 218-219) комилан ҳамназар ҳастем, зеро воқеан ҳам дар муфрадоти шахрошӯби Сайидо, агар аз як тараф, вежагиҳои ҳунаре инъикос ёбад, аз ҷониби дигар, муносибат ва эҳсоси гӯянда нисбат ба соҳиби он ифода мешавад:

*Шӯҳи шоир мисраи барҷастае бошад ба аср,
Бурдам ўро хонаву хондам ба гӯшаи назму наср (9, с. 449).*

Сайидо дар шахрошӯби худ оид ба 212 навъи ҳунар, ки дар Бухорои асри XV11 мавҷуд буд, ашъори лутфомезе ба қалам меорад. Воқеан танҳо номгӯи ин касбу ҳунарҳо барои омӯзиши истилоҳҳои ифодакунандаи касбу ҳунароҳои як давраи муайяни таърихӣ ва тарзи сохта шудани ин калимот маводи ҷолиби таваҷҷӯҳ аст. Ҷунончи: истилоҳҳои заргар, ҳалвогар, сӯзангар, шарбатгар, шамшергар, бирёнгар, равғангар, камонгар, чармгар, рехтагар, қуфлгар, мехчагар, каландгар, шолитор, мошкор, чуворитор, гилкор, каллапаз, нонпаз, моҳипаз, ширпаз, ҷигаркабобпаз, хиштпаз, собунпаз, чарчинфурӯш, нонфурӯш, шалғамфурӯш, гилемфурӯш, майфурӯш, ангиштфурӯш, патакфурӯш, сиркофурӯш, ҷавфурӯш, кабудтарбоз, тухмбоз, булбулбоз, хуштакбоз, мушкбоз, морбоз, пустиндӯз, тоқидӯз, масҳидӯз, мӯзадӯз, тӯқумдӯз, хаймадӯз, деворзан, сангзан, филбон, осибон, боғбон, дарвозабон, дарвозабон, филбон, аспбон, хиштрз, рангрз, зехтоб, канабот, утикаш, сурмакаш, мушксоз, мурдашӯй, дуктарош, гӯрков, баққол, саллох, воиз, раммол, муҳтасиб, сарроф, котиб, таррох, даллол, қаннод, фассод ва ғайра.

Сайидо дар шахрошӯб, ҷунонки ин навъи адабӣ тақозо дорад, муносибати қаҳрамони ғиноиро ба ин ё он пешавар бо зикри вожаҳои «мах», «бут», «шӯх», «дилбар», «нигор» дар шаклҳои «маҳи заргар», «шӯҳи баққол», «дилбари шалғамфурӯш» ва мисли ин ифода менамояд.

Муҳимтарин хусусияти услубии шахрошӯби Сайидо дар лутфи сухан, мутойиба ва маъниҳои духура зоҳир меёбад. Шоир мақолҳои халкиро басо муносиб барои сохтани ихом ба қор бурдааст. Ихом – санъати бадеиест, ки «муаллиф калимаеро меорад, ки ду ё зиёда аз он маънӣ дорад. Аз ин маъниҳо яке машҳуру ба фаҳм наздик ва дигарҳо пӯшидаву сарбаста. Муроди адиб ҳамон маънии пӯшида аст. Аз ин сабаб баъзе донишмандон ихомро таҳйил (ба ҳаёл андохтан) ва баъзеи дигар таврия (пӯшонидани чизе) низ номидаанд» (8, с. 536).

Дар абёти зерин мақолҳои халқии «хок гири, зар шавад», «дил об қардан», «ҳеч гул бе хор нест», «гандумнамои ҷавфурӯш», «қоҳи қўҳнаро ба бод додан» дар иртибот бо қори пешаварон маъниҳои зебо ба бар қарда, аз лутфи сухани шоир дарак медиҳанд.

*Ҳар кӣ як дам ҳамдами он дилбари заргар шавад,
Санг гирад, лаъл гардад, хок гирад, зар шавад (9, с. 435).*

.....
*Диламро он маҳи заргар чу зар дар тоб месозад,
Ба дасташ ҳарчӣ меафтад, ҳамон дам об месозад (9, с. 435).*

.....
*Бо нигори хоркаш гуфтам, «туро агёр нест?»
Гуфт, «роҳи хона сар қун, ҳеч гул бе хор нест» (9, с. 446).*

.....
*Қаҳфурӯш амрад пагоҳӣ қард бо мо мочаро,
Гуфтамаш: бар бод хоҳам дод қоҳи қўҳнаро (9, с. 444).*

.....
*Гуфтамаш бо моҳи арзанқор: «бо ман дор гӯш,
Будай дар аҳди худ гандумнамои ҷавфурӯш» (9, с. 449).*

Чунончи, дар байти охир мақоли «гандумнамои ҷавфурӯш» бо пешаи «арзанқор» ва вожаҳои арзан, гандум, ҷав таносуби ҷолибе сохта, маънии аз зехн дури он, яъне он маънӣ, ки ёри арзанқор бо ваъдаи васл нахуст умедвор қарда, вале дар асл ваъдахилоф будааст, каломро лутфу ҷозибасе бахшидааст. Дар байти дигар, ки вожаҳои «пиставу» «қишмиш» бо пешаи баққоли марбутанд, таркиби «қишмишигӯи қардан» маънии «беҳудагӯи» -ро дорад.

*Шӯҳи баққол аз даҳони пиставу гуфтам сахун,
Хонаи ман рафту гуфто, қишмишигӯи мақун (9, с. 439).*

Лутфи суханро дар шахрошӯби Сайидо гоҳе санъати таҷнис низ таъмин намудааст. Шоир вожаи «шалғам»-ро, ки як навъи сабзавот аст, дар мисраи дуюми шеър ба таркибҳои «шал» ва «ғам» ҷудо қарда, маонии қомилан дигарро ба он пайваस्ताаст:

*Дилбари шалғамфурӯши ҳеширо дидам зи дур
Гуфтамаш, аз по фитодам, гуфт, эй шал, ғам маҳӯр (6, с. 454).*

Маънии зоҳирии байти зерин он аст, ки баъди савдо гӯянда бо ҳашм патакро гирифта зеро по мегузорад, аммо маънии аз зехн дури он бо шахсияти ҳуди патакфурӯш алоқаманд аст, ки ба матолиби дигар ишора мекунад:

*Моҳи патакфурӯш ба пул қард мочаро,
Аз дастӣ ӯ гирифтаму қардам ба зеро по (9, с. 463).*

Як хусусияти шахрошӯби Сайидо марбут намудани пешаи ҳунармандон бо мавзӯоти маҳрамона аст, ки гоҳе лутфомез ва гоҳи дигар аз доираи одоб дур буда, маҳз ҳамин вежагӣ боиси ҳазфи онҳо дар ҷоп гардидааст.

Шахрошӯб илова бар он ки мазмун ва маонии ҳосе дорад, аз аҳамияти ихтимоӣ ва таърихӣ низ орий нест, зеро тавассути он метавон аз машғулияти ҳунармандон ва

кайфияти онҳо огоҳ шуд. Ин навъи асар тақозо дорад, ки пешавар ба ҳои маъшук қарор бигирад ва зебоии сурат ва ҳунари ӯ ба таври бадеъ манзум бишавад. Аз назари таърихӣ иттилое, ки дар бораи ин ҳунарҳо аз шахрошӯб мегирем, хеле холиб аст. Масалан, дар бораи ҳунари қассоб, вежагиҳои фаъолияти ҳирфаии ӯ: ба замин афкандани мол, куштан, дам дамидан, пӯст кандан, кордро аз кушта баргирифта андар лабу дандон нигоҳ доштан, харидани моли зинда ва фурӯхтани моли кушта, ба пой овехтани моли кушта ва ғайра аз шахрошӯбҳо дар васфи қассоб ба даст меояд. Муносибати гӯянда ба пешавар гоҳе ошиқона ва лутфомез аст. Чунонки аз корди ба лаби қассоб расида кушта аз нав зинда гардад, ё худ орзуи ба зулфи қассоб баста шудани пой ва ба теги ғамзаи ӯ рехтани хун ва ғайра.

Масалан, таваччуҳ ба шахрошӯби шоирон, ки дар анвои гуногун дар васфи қассоб гуфта шудааст, ин нуктаро собит мекунад. Чунончи, Маҳастӣ дар рубоиёти худ мегӯяд:

*Ҳар корд, ки аз куштаи худ баргирад,
Андар лабу дандони чу шаққар гирад.
Гар бори дигар ба гардани кушта барад,
Аз бӯи лабаи зиндагӣ аз сар гирад.*

.....
*Қассоби маниву дар ғамат мечӯшам.
То корд ба устухон расад, мечӯшам.
Расм аст туро, ки чун қушӣ, бифрӯшӣ,
Аз баҳри Худо агар қушӣ, нафрӯшам (10, с. 127).*

Ин рубоиёт ҳовии нозуқиҳои пешаи қассобист ва дар айни ҳол баёнгари эҳсосҳои гӯянда дар алоқа бо шуғли қассоб мебошад. Ашъори шуарои дигар низ дар васфи қассоб бо намунаҳои фавқ ҳамоҳангии комил доранд. Чунончӣ, аз Хондамир:

*Эй гашта дилам зи теги ҳаҷрат кушта,
Дида ба фироқи ту ба хун огушта.
Бе рӯи ту мондам аз тавоноӣ дур,
Монандаи гусфанди бехон гашта.*

Аз Лисонии Шерозӣ:

*Қассобтисар, ошиқи зори ту манам,
Огуштаи бесабру қарори ту манам.
З-он пеш, ки теги ғамзаро об диҳӣ,
Лабташнаи теги обдори ту манам (1, с. 86).*

Сайидо низ маонии фавқро идома бахшидааст, аммо мутойибаву ихом вежагии хоси каломӣ ӯст:

*Дилбари қассоби ман омад, дуқони худ қушод,
Дунбаро аз пеши худ бигрифт пеши ман ниҳод (9, с. 437).*

Ҳамин гуна ҳамоҳангиро дар шахрошӯбҳои шуаро дар васфи хаббозу козур, наххору заргар, сарроху дарзӣ, наълбанду хуллоҳ, кулоҳдӯзу кафшгар ва намояндагони дигари ҳирфа метавон дарёфт.

Ҳамин тариқ, шахрошӯби Сайидо аз лиҳози мазмуну мӯҳтаво на танҳо огоҳӣ ва дониши шоирро дар таърифи аҳли ҳирфа ва аҳволи шаҳрвандон ошкор мекунад, балки ҳунари ӯро дар лутфу ихом, кинояву маҷоз, муболиғаву игроқ ва танзу мазҳака низ собит менамояд. Ин ашъор ҳовии маълумоти зиёди мардумшиносӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва ғайра буда, дар баробари лутфи ширин ё намакини шоир марбут ба анвои ҳунари пешаварон ба зухур омадааст.

Пайнавишт:

1. Маонӣ Аҳмад Гулчин. Шахрошӯб дар шеъри форсӣ.- Техрон: Амири кабир, 1347, 176 с
2. Малехои Самарқандӣ. Тазкираи Музакир-ул-асҳоб. - Душанбе: Пайванд, 2006.- 689 с.
3. Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик.- Сталинобод, 1947.- 199 с.
4. Мирзоев А. Шахрошӯб ва «Шахрошӯб»-и Сайидо// Шарқи Сурх, 1948, № 2, с. 40-49
5. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик дар асри ХУII. -Душанбе, 1985 – 268 с.
6. Девони Сайидои Насафӣ. Бо қўшиши Ҳасан Раҳбарӣ.- Техрон: Алхудо, 1382.- 556 с.
7. Миробид Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб.- Душанбе: Ирфон, 1977. - 704 с.
8. Афсаҳов А. Иҳом/ Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1, Душанбе, 1988. – 583 с.
9. Сайидои Насафӣ. Куллиёти осор. Зери назари А.Афсаҳзод ва Ҷонфидо. – Душанбе: Дониш, 1990. – 469 с.
10. Мирзоянус М. Шамъи тироз. Нигоҳе ба зиндагӣ ва ашъори Маҳастӣ. – Хуҷанд: Ношир, 2001. – 324 с.

Reference literature:

1. Maoni Ahmad Yulchin. Shakhroshub in Persian Poetry. – Tehran: The Great Amir, 1347hijra. – 176 pp.
2. Malehoi Samarkandi. Tezkize “Musariz-ul-Ashob”. - Dushanbe: Union, 2006. – 689 pp.
3. Mirzoev A. Sayido and Makomi in the History of Tajik Literature. - Stalinabad, 1947. – 199 pp.
4. Mirzoev A. Shakhroshub and Sayido's Shakhroshub// Sharki Surkh (The Red Orient), 1948, №2. –pp. 40 – 49.
5. Sadiev S. The Tajik Literature of the XVII-th Century. - Dushanbe, 1985. – 268 pp.
6. The Mad Man of Sayido Nasafi. Preparation by Hasan Rakhbari.- Tehran: The Almighty. 1382hijra. – 556 pp.
7. Mirzobid Sayido Nasafi. Selected Works. - Dushanbe: Cognition, 1977. – 704 pp.
8. Afsahov A. Ikhom// Encyclopedia of Tajik Literature and Culture. V.1. - Dushanbe, 1988. – 583 pp.
9. Sayido Nasafi. Collection of Compositions. Commentaries by A. Afsahzod and A. Djonfido. – Dushanbe. – Knowledge: 1990. - 469 pp.
10. Mirzoyunus M. The Candle of Ornation. (about the Life and Creation of Makhasti). – Khujand: Editor, 2001. – 324 pp.

УДК 821
ББК 83.3

РИСОЛАИ "АДАБ ВА ИНШО"-И МУБАШИШИР ТИРОЗӢ *Насриддинов Фахриддин Абдуманнонович,*
д.и.филол, профессори кафедраи забон ва адабиёти тоҷики
ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

ТРАКТАТ «АДАБ И ИНШО» МУБАШИШИРА ТИРОЗИ *Насриддинов Фахриддин Абдуманнонович, д.филол. н.,*
профессор кафедри таджикского языка и литературы ХГУ
им. акад. Б.Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

“ADAB AND INSHO” TREATISE BY MUBASHSHIR TIROZI *Nasriddinov Fahriddin Abdumannonovich, Dr. of Philology,*
Professor of the department of Tajik language and literature un-
der Khujand State University named after academician B. Gafu-
rov (Tajikistan, Khujand) **E-MAIL:** fahr79@mail.ru

Калидвожаҳо: рисолаи «Адаб ва иншо»-и Мубашишир Тирозӣ, мероси мактуб, фанни иншо, ҳаёт ва эҷодиёти Мубашишири Тирозӣ, сабкшиносӣ

Дар мақола яке аз таълифоти арзишманди улуми адабӣ - рисолаи "Адаб ва иншо"-и Абӯнаسر Мубашишир Тирозӣ (1896-1977) муаррифи гардидааст. Таъкид шудааст, ки як қисми адабиёти асри ХХ, ки ба сурати хаттӣ бозмондааст ва ба қалами донишмандони Осиёи Миёнаи бо ин ё он сабаб тарки ватанкарда, ки таълифоташонро ба забони тоҷикӣ навиштаанд, мансуб аст, аз мадди назари муҳаққиқон берун мондааст. Роҷеъ ба ҳаёт ва мероси адабии Мубашишири Тирозӣ, ки чанд муддат мудирши «Маркази таълиф ва тарҷума» (Кобул, Афғонистон)-ро ба зимма доштааст ва муассиси маҷаллаҳои «Савти Туркистон» ва «Туркистон» (Миср) буда, асарҳояш дар мамлакатҳои гуногун муқарраран ба чоп расидаанд ва болои онҳо чандин рисолаи магистриву докторӣ ба қалам омадааст, маълумот дода шудааст. Таркибу мундариҷа, сабки таълиф ва шеваи баён, аҳамияти амалӣ ва назарии рисола мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Ключевые слова: Трактат «Адаб ва иншо» Мубашишира Тирози, письменное наследие, наука **иншо**, жизнь и творчество Мубашишира Тирози, стилистика

Статья посвящена анализу ценного трактата «Адаб ва иншо» Абунасра Мубашишира Тирози (1896-1977), посвященного литературной науке. Подчеркивается, что литература ХХ века, дошедшая до наших дней в письменном виде, и произведения, написанные на таджикском языке среднеазиатскими учеными, но той или иной причине покинувшими родину, остались вне поля зрения исследователей. Приведены краткие сведения о жизни и творчестве Мубашишира Тирози, который некоторое время был руководителем «Центра обучения и перевода» (Кабул, Афганистан), учредителем журналов «Голос Туркестана» и «Туркестан» (Египет), чьи сочинения были неоднократно изданы в разных странах и о творчестве которого защищен ряд докторских диссертаций. Проведен структурно-содержательный и стилиевой анализ трактата «Адаб ва иншо» Абунасра Мубашишира Тирози.

Key words: "Adab and Insho" treatise by Mubashshir Tirozi, written heritage, insho science, life and creation of Mubashshir Tirozi, stylistics

The article presents an analysis of the valuable treatise "Adab and Insho" by Abunasr Mubashshir Tirozi (1896-1977) devoted to literary science. It is underscored that the literature of the XX-th century extant in written form and the works created in Tajik by Middle Asian scholars who had deserted their motherland due to some certain reasons remained out of the researches attention. The author adduces brief data concerning Mubashshir Tirozi's life and creation, we get to know that he was a leader of "The Centre of Tuition and Translation" (Kabul, Afghanistan) for a certain time, institutor of the journals "The Voice of Turkestan" and "Turkestan" (Egypt); his compositions were published multiple times in different countries, a number of doctoral dissertations dwelt on his creation. Content-structural and stylistic analysis of the treatise in question is done.

Суханофарӣ, оини нигориш ва нигошти адабӣ, ки дар адабиётшиносии гузашта бештар бо "илми иншо" таъбир меёфт, аз фунуни меҳварии улуми адабӣ ба ҳисоб меравад. Нигоҳе ба феҳристи осори махтуту матбуъ равшан месозад, ки устодони суҳан роҷеъ ба ин фан таълифоти муҳим ба қалам овардаанд. Аслу унсурҳои умдаи фанни мазкур дар "Адаб-ул-қотиб"-и Ибни Қутайбаи Динаварӣ, "Адаб-ул-қуттоб"-и Абӯбақри Сулӣ, "Адаб-ул-имло"-и Ибни Самъонӣ, "ал-Комил фӣ ал-луғати ва-л-адаб"-и Мубаррад, "Абқор-ул-афқор"-и Ватвот, "Маншаъ-ул-иншо"-и Низомии Бохарзӣ, "Махзан-ул-иншо"-и Кошифӣ, "Дастур-ул-қотиб"-и Шамси Муншӣ, "Қавоид-ул-иншо"-и Сайид Махдӣ ва ғайра муфассал баён ёфтааст.

Дар суҳаншиносии имрӯзӣ тоҷик ҳанӯз теъдоди зиёде аз ин осор шинохта нашуда ва никоти муҳими онҳо мавриди истифода қарор нагирифтааст. Суҳаншинос ва нависандаи имрӯзро лозим аст, то чиҳати раҳебӣ бар ҳарими суҳанофарии қудамо ва дастебӣ бар матонати навиштори эшон ин гурӯҳи осорро нек бишиносад ва омӯхтаниҳои онҳоро ба муомилоти илмӣ бикашад.

Бо чунин мақсад дар ин навиштор ба муаррифӣ ва бозшиносии никоти муҳими яке аз ин навъ осор – "Адаб ва иншо"-и Мубашшири Тирозӣ мепардозем.

Муаллифи рисола. Абӯнаسر Мубашшир Тирозии Ҳусайнӣ соли 1896 мелодӣ дар шаҳри Тироз ба дунё омадааст. Хонадони ӯ аҳли фазлу мукнат буданд. Падараш Муҳаммадхони Ғозӣ олими бузург ва пешвои маънавии Тироз буд. Чадди модариаш амир Сайид Бузургхон аз охири умарои давлати мусулмони Туркистони Шарқӣ буд, ки чаддаш амир Ҳидоятulloхон, маъруф ба "Офок Ҳочам" асосгузори он маҳсуб мегардад. Мубашшири Тирозӣ бунмояҳои донишро назди падараш фаро гирифт. Сипас дар Тошканд ба такмили омӯхтаҳои пардохт. Дар Бухоро ба камолоти илмӣ расид ва дар улуми адабӣ, тафсир, ҳадис ва мантиқ ба мартабаи устодӣ шарафёб гардид. Он гоҳ ба Тироз бозгашта, дар мадрасаи падараш ба тадрису тарбия машғул шуд. Аз ҳамин давра бо нашри мақолот дар маҷаллаҳои "Ислох" (Тошканд) ва "Оина" (Самарқанд) дар ҷомеаи Осиеи Миёна ҳамчун зиёии меҳандӯст ва фарохназар шинохта шуд. Дар ҳамин барҳаи зиндагӣ ба таълифи осор оғоз кард. Нубуғи ӯ дар илму тадбир мӯҷиб гардад, то назди ҷомеаи Туркистони Ғарбӣ ҳамчун роҳбари маънавий эътироф гардад ва сарвари нақшбандиён ва ҳаракати озодихоҳи Туркистон ба уҳдааш гузошта шавад. Соли 1929 ба иҷбор тарки ватан гуфт ва ба Афғонистон ҳиҷрат кард. Солҳо дар Қобул зист. Он ҷо назди давлат ва ҷомеаи илмӣ

эътибори баланд касб намуд. Бо донишгоҳу анҷуманҳои илмии он кишвар ба ҳамкорӣ пардохт. Соли 1932 узви Анҷумани адабони Кобул интихоб шуд. Муддатҳо мудирӣ "Маркази таълиф ва тарҷума" буд. Соли 1949 ба Миср кӯчид. Он ҷо маҷаллаи "Савти Туркистон" ва "Туркистон"-ро таъсис дод. Дар Қоҳира анҷуманҳои бузург барпо кард ва дар ҳалли қазияҳои марбут ба ватану миллат кӯшид. Соли 1977 дар ҳамон ҷо аз олам даргузашт.

Мубашшир Тирозӣ аз худ осори зиёд ба мерос гузошт, ки "Девон", "Арбаини тирозия", "Набза", "Кашф-ул-лисом ан рубоиёти-л-Хайём", "ал-Ахлоқ", "Иқд-ул-лаол фӣ ақди-л-амсол", "Адаб ва иншо" аз ҷумлаи онҳоянд. Осори ӯ дар ғушаву канори олам борҳо нашр гардида ва болои онҳо чандин рисолаи магистриву докторӣ ба қалам омадааст. Фарзандони зиёди барӯманд низ тарбият намуд. Аз байни онҳо аллома Насруллоҳ Мубашшир Тирозӣ – яке аз дастхатшиносон ва фехристнигорони маъруфи асри ХХ, ки дар 16 муҷаллад бештар аз 20 000 осори донишмандони Осиёи Миёнаро муаррифӣ кард ва доктор Абдуллоҳ Мубашшир Тирозӣ – устоди Донишгоҳи Малик Ол Сууд дар Ҷидда, ки солҳо дар рӯзномаи "Мадинаи мунаввара" ва воситаҳои ахбори омма бо силсилаи мақолоту суҳбатҳои худ дар ҷаҳони илм маъруфият дошт, эътибори ҷаҳонӣ касб кардаанд (2, 119).

Таърихчаи таълифи рисола. Муаллифи рисола соли 1933 таҳқиқе дар мавзӯи адаб ва иншо анҷом дода, онро ба Анҷумани адабии Кобул тақдим менамояд. Ин таҳқиқ ба таври силсила дар ҳафт шумораи маҷаллаи "Кобул" мунташир мегардад. Гурӯҳе аз ҷавонони суҳаншинос хоҳиш менамоянд, то мавзӯи мавриди назар бо тавсияи бештар дар қолаби китоби алоҳида андохта шавад. Муаллиф бо иҷобати ин хоҳиш мавзӯро аз нав зери назар мегирад ва бо басти фаслу бобҳо зери унвони "Адаб ва иншо" дар шакли китоби алоҳида омода менамояд (1, 2). Рисола соли 1940 дар Кобул бо ҳуруфи ниёгон, бо қалами худи муаллиф пурра китобат мегардад. Ҳамин нусха ба таври офсет бо эҳтимоми писари муаллиф аллома Насруллоҳ Мубашшир Тирозӣ зимни силсилаи "Осори форсии аллома Тирозӣ" (шумораи 6, Қоҳира, соли 1411/1991, 102 саҳифа) интишор меёбад.

Таркиб ва мундариҷа. Рисола бо муқаддима, ки дар он пас аз қисмати таҳмидия аз аҳамияти адабу иншо ва анғезаву сабки таълиф суҳан рафтааст, оғоз мегардад. Сипас фасле ҳамчун муқаддимаи вуруд бар асли мавзӯ таҳти унвони "Адаб" оварда шудааст. Таъриф, мавзӯ, фавоид ва аркони илми адаб аз мабоҳиси меҳварии фасли мазкур мебошад. Ҳамчун пайвандгари мабҳас бо асли рисола поёни фасл бо рукни ҷаҳоруми илми адаб – "вучуҳи мутафаннинаи муншаоти назму наср" ҷамъбаст гардидааст. Сипас таҳти унвони "Иншо" қисмати асосии рисола оғоз меёбад. Дар ин қисмат зимни усули ҷаҳоргона ва ақсоми ҳафтгонаи илми иншо бо замимаҳои муҳим мабоҳиси меҳварӣ баён ёфтаанд. Пас аз ин қисмат бо унвони "Фасоҳат ва балоғат" фасле оварда шудааст. Сабаби оварда шудани ин фасл дар он аст, ки муаллиф зимни баррасӣ борҳо аз аҳамияти огоҳии суҳанофар ва нигоранда аз муҳиммоти фунуни балоғат суҳан намуда, бар тавзеҳи он дар мавриди мувофиқ ваъда фармуда буд (1, 72).

Рисола бо қисмати "Ҳотима" поён мепазирад. Дар ин қисмат роҷеъ ба аҳамият, масъулият ва мақоми аҳли қалам матолиби муҳим зикр ёфтаанд.

Сабки таълиф ва шеваи баён. Муаллиф дар ифодаи андеша ва баёни матлабҳо шеваи мӯҷазбаёниро ихтиёр намудааст. Эҷоз ҳаргиз муҳил(л) воқеъ нагардидааст. Аз манобеи муҳиме, чун "Хизонат-ул-адаб"-и Ибни Ҳичча, "Ҳаёт-ул-ҳаявон"-и Дамирӣ,

"Амсол-ус-соир"-и Ибни Асир, "Мақомот"-ҳои Бадеуззамони Ҳамадонӣ, Ҳамидӣ, Ҳарирӣ, "Вафийёт-ул-аён"-и Ибни Халликон, "Чаҳор мақола"-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, "Синоатайн", "Мухтасар-ул-маонӣ"-и Тафтозонӣ ва ғ. баҳра бурдааст. Дар мустанад сохтани назар аз оёту аходис ва ақволу ашъори ҳақимону суҳанварон, ба мисли Ибни Ҳиллиза, Замахшарӣ, Лабид, Абулфатҳи Бустӣ, Ахтал, Саъдӣ, Бухтурӣ, Мутанаббӣ ва дигарон суд чустааст. Тамассул бар ашъори арабию форсӣ ва амсолу ҳикам назаррас аст. Барои таъйиди назар чой-чой аз рӯзгори соҳибқаламони номӣ нақлҳо меоварад (1, 41; 43-44; 79). Ба иқтибос аз ашъору ақволи худ таваҷҷуҳ зоҳир намудааст (1, 46; 48; 51; 65; 66; 98; 99). Дар мавридҳои муҳим иқтибосоти арабию (бахусус ашъору амсол) тарҷума менамояд. Мавридҳои пас аз мабоҳиси асосӣ таҳти унвонҳои "Ифода", "Иқтироҳ", "Эзоҳ" ва "Замима" нукоти ҷолиб ва тавзеҳоти бештари матолибро арза медорад. Дар ҳошия нуктаҳои тавзеҳталаб ва муҳамаи мутунро эзоҳ медиҳад.

Забон ва шеваи баёни муаллиф аз таъкиду печидагӣ дур буда, матолиб бо қалами равону суфта нигориш ёфтаанд. Нерӯи забондонии муаллиф мӯҷиб гардида, то дар мавридҳои зиёд каломаш оҳангин ба қалам ояд. Ин навъ ҷумлаҳои мусаччаъ табиӣ берун омада, забони баёнро ҷаззобияти хоса бахшидаанд.

Аҳамияти амалӣ. Ба он мӯҷиб, ки муаллиф дар баёни мавзӯ бештар табақаи навқадам ва миёнаро мавриди назар қарор додааст, рисола аҳамияти хуби амалӣ дорад. Дар мавридҳои, ки баёни амалии мавзӯ матраҳ мегардад, муаллиф ба муршиде мемонад, ки дасти солики тозақадарро гирифта, ўро пила-пила боло мебарад ва ҳамзамон бо нақли матолиб дақиқу зарофатҳои ин маслакро барояш баён менамояд. Чанбаи амалии китоб дар мабхасҳои "Қайфияти шурӯъ дар амали иншо" (1, 25-27), "Тариқи тааллуми китобат" (1, 37-39), "Авқоти таълиф ва таҳзиб" (1, 40-41), "Таҳзиби мавзӯ" (1, 42-44), "Авқоти таҳзиб ва танқех" (1, 44) бо вузӯҳи бештар ба назар мерасад.

Намуна: "Авқоти таълиф ва таҳзиби он: Шакке нест, ки муносибати авқот бо таълифу нигориш ва татбиқи байн-байни ҳар ду яке аз лавозими санъати иншо аст. Ва нависанда ба сабаби ихтилофи шууни димоғ ва тағйири ҳолати ҳавоси ботина наметавонад, ки (дар таҳрири аввалии мавзӯ) аз истеъмоли алфози ғариба ва идҳоли ибороти рақика ва аз вуқуи ҳатову нуқсонии адабӣ ҳолӣ шавад ва ҳатман дар таҳриротӣ мутанаввеа ва тарзи таркибу услуби таълифи худ нишебу фарозеро тай хоҳад намуд. Биноан алайҳ, риояти авқоти таълиф аввалан ва таҳзиби он сониян аз лавозими шуруъ ба таълифи мавзӯ ва мақбулияти он дида мешавад. Бале, лозим аст, ки нависанда ва муаллиф аввалан авқоти худро бисанҷад ва босафотарин сооти явмияи худро, (ки аз кудурат ва ғаму ихтилоли димоғ ва таколифи қалбиву мавонеи зоҳирӣ мусаффо буда бошад,) интиҳоб намояд.

Нависандагони қадиму ҷадид ҳангоми субҳро, (ки дар он вақт меъдаи инсон аз ғубори ғизо сабукдӯш мебошад, дар ҳоле ки ҳаззи худро ҷунончи лозим аст аз ҳобу истироҳат қаблан истейфо менамояд,) бештарин авқоти таълиф қарор додаанд. Ҳақиқатан, табиати инсон дар ҳини имтилои меъда сақил ва моил ба тарафи истироҳат ва ҳазми туъмаи худ буда, аз масруфият ва иштиғоли маънавӣ ва таълифи мазомин барканор ва илова бар ў аз идрокоти муфодоти дақиқа табъан маҳҷуб мебошад. Ҷунончи шоире мегӯяд:

Надоранд танпарварон оғаҳӣ,

Ки нурмеъда бошад зи ҳикмат тухӣ.

Дар "Хизонат-ул-адаб" менигорад: "Шоири шахири исломӣ Абӯубода ал-Бухтурӣ гуфта, ки чун дар унфувони шабоб ва ҳадосати синни худ ба ривояти шеър иштиғол ва шағафе дар фанни адаб доштам, лизо ба табъе салим ва қарехаи мустақиме, ки табъи ҷавони маро ба даққиқи шеър ҳидоят ва ба ғавомизи адаб ошно менамуд, мурочиат мекардам. Ба ин силсила ахиран хидмати Абӯтаммоми Тоиро қасд ва пайравии афкори адабии вайро ихтиёр намудам. Ва дар боби таърифи шеъру адаб ба ӯ мунқатеъ ва мустанид гаштам ва ӯст аввалин шахсе, ки ҳидояти зайлро бароям намуд:

"Эй Абӯубода, авқотеро ихтиёр бинамой, ки дар он аз хумуму ғумум барканор бошӣ. Ва бояд бидонӣ, ки одати шуаро дар хусуси интихоби авқот ин аст, ки бояд вақти сахарро ихтиёр бикунад. Зеро дар он вақт нафси инсонӣ ҳаззи худро аз роҳат ва кисти худро аз хоб гирифта, аз гаронии ғизо ва бори туъма хиффате ҳосил карда мебошад.

Иловатан:

1) Аз маонии маҷҳула ва аз ин ки шеъри худро ба алфози ваҳшия маъҷуб ва ба иборати ғариба маълул бисозӣ, ҳазар кун.

2) Дар таълифи мазмуну таркиби он муносиботи байн-байни алфоз ва маониро риоят бидор.

3) Худро ҳамчун хайёте пиндор, ки чомаҳои мухталифаро бар вифқи мақодири гуногуни аҷсом баробар мекунад.

4) Чун дар вақти таҳрири мавзӯё бегоҳатӣ ориз гашт, бояд ба нафси худ роҳат ва танаффус бидеҳ ва икроҳаш макун.

5) Кор макун магар дар ҳине, ки фориғулқалб буда бошӣ.

6) Назм масоз магар дар ҳангоми таворуди майлу рағбат, чӣ майлу рағбат беҳтарин муини ҳусни назм аст.

7) Бояд шеъри худро ба ашъори мавсуқаи салаф қиёс бинамой. Ва пас чизеро, ки масдари ихтиёри салаф воқеъ гардидааст, ихтиёр (бинамой) ва аз он ки мавриди истиқбоҳашон шудааст, иҷтиноб варзӣ" (1, 40-42).

Аҳамияти назарӣ. Рисола оғанда аз матолиби назарист ва ба дастурномаи назарии матине мемонад. Муаллиф кӯшида, то ба таври эҷоз бештар ба масоили назарии мавзӯё пардозад ва матолибро ҳарчи гузидаву тамом иброз намояд. Умдатарин масоили назариро метавон дар мабоҳиси "Хавоси иншо – вузӯх, сароҳат, забт, табиат, суҳулат, иттисоқ, ҷазолат" (1, 13-18), "Уюби иншо – ҳучнат, ваҳшат, рақокат, сахв, исҳоб, ҷифоф, ваҳдати сиёқ" (1, 19-21), "Тақсими иншо" (1, 49-51), "Фунуни иншо – мукотибот, мунозирот, амсол, авсоф, мақомот, ривоёт, таърих" (1, 55-72), "Хавоси мукотибот – сазочат, чало, эҷоз, мулоҷимат, таловат" (1, 56-58), "Фасоҳат ва балоғат" (1, 72-100) мутолиа намуд.

Мисол: "Таҳаллус: "Таҳаллус" – дар асли луғати арабийя ба маънии рамидан аст. Ва дар истилоҳи уламои адаб иборат аз ин ки нависанда (чи шоир, чи носир) дар маънии аз маонии мақсуда (масалан таъзият) шурӯъ карда, дар ҳине ки дар навоҳии муфод ва мафҳуми он қаламфарсой дорад, ба маънии дигаре (масалан таҳният) интиқол мекунад, вале ҷузъи охири сухани моқабл бо ҷузъи аввали сухани мобаъд (ва ба иборати дигар иҷмоли мазомини моқабл ба иҷмоли мазомини мобаъд) рабт ва муносибате дошта бошад. Яъне, қатъи каломи машруъ ва истинофи каломи дигар ба

амал намеояд, балки моқабл ва мобаъд (бо ин ки ҳар калом муфоди дигаре дорад,) тавре меояд, ки як дафъа ва ба як қолаб андохта шуда бошад.

Санъати "тахаллус" дар шеър яке аз далоили ҳазоқати шоир ва қувваи тасарруфи он ба шумор меравад, ба иллати ин ки ниток ва ҳитаи шеър (аз он рӯ, ки пайрави вазну қофияи худ мебошад,) танг омада алфози мақсуда бар вачхе, ки шоир меҳодад, даст намедихад. Мисоли тахаллуси қасидаи арабийи худи нигоранда аст, ки дар хусуси таъзият ба муносибати шаҳодати аълоҳазрат, шаҳид ал-Ғозӣ Муҳаммад Нодиршоҳ ва тахнӣтаи чулусу сариророии аълоҳазрат, ал-Мутаваккил алаллоҳ Муҳаммад Зоҳиршоҳ, адома зиллаҳу ва бақоаҳу, суруда шуда...

Мустағни марҳум дар авосити қасидае (дар) ҳамин мавзӯ ба мазмуни латифи

Хотирам афсурд чархи сардмехри кинаҷӯй,

Мекунам ҳолаш ба хоқони адабгустар сафед.

Шоҳи некаҳтар Муҳаммад Зоҳир он к-аз мақдамаи,

Роҳати мулку ватан гардид сар то сар сафед.

аз маънии таъзият ба сӯи тахнӣтаи интиқол ва тахаллус менамояд.

Дар фавқ ишорате ба усрати тахаллус дар шеър рафт, аммо носир (аз ин рӯ, ки пайрави вазн ва ағлабан муттабеи қофия ҳам намебошад,) мутлақулинон буда, қалами озоди худро ба ҳар сӯ, ки меҳодад, мутаваҷҷеҳ месозад. Биноан алайҳ, дучори машаққат ва мусодифи суубат (ҳамчун шоир) намегардад ва санъати тахаллусро ба сурати хубтаре анҷом медиҳад. Бо ин ҳам метавон гуфт, ки санъати тахаллус (чи дар шеър, чи дар наср) яке аз мустасъботи илми баёну адаб ба шумор меравад. Лизо, барои нависанда лозим аст, ки дар роҳи тахаллус тақаллуф наварзад. Яъне, агар сурати зебо ва мутаносиб ба ҳусул анҷомид, фабиҳо ва илло ба савби иқтизоб мунсариф гардад" (1, 97-99).

Ҳамчун натиҷа ва фарҷоми сухан бояд таъкид намуд, ки адабиёти ибтидои асри ХХ ҳанӯз осори омӯхтани зиёдро дар худ дорад. Баҳусус он идда осор, ки ба сурати хаттӣ бозмондаанд ва аз ҷониби донишмандони Осиёи Миёна дар берун аз хоку буми хеш бо забони шевои тоҷикӣ таълиф гардидаанд. Зеро дар ин гурӯҳи осор суннатҳои мактабҳои адабии ниёгон бе инқитоъ идома ёфтааст ва асолати онҳо ҳифз шудааст. Ба ин мӯҷиб, имрӯз муаррифӣ, омӯзиш ва ба истифодаву муомилоти илмӣ ворид сохтани ин гурӯҳи осор аҳамияти ҷиддӣ дошта, моро бо мактаби олии суханофарӣ ва нигориши адабии гузаштагон мепайвандад ва рушди бештари суханшиносии тоҷикро ба бор меоварад.

Пайнавишт:

1. *Абӯнаср Мубашишири Тирозӣ. Адаб ва ишпо. -Қоҳира, ҷони офсет аз рӯи нусхаи хаттӣ муаллиф, 1411.*
2. *Аллома дуктур Насруллоҳ Тирозӣ (Маҷмӯаи мақолот). -Қоҳира: Маркази луғот ва тарҷумои Донишгоҳи Қоҳира, 2016.*
3. *Аҳмад Мунаввӣ. Феҳриствораи китобҳои форсӣ. -Техрон: Маркази Доиратулмаорифи бузурги исломӣ, 1382, дар 9 ҷилд.*
4. *Ибни Қутайбаи Динаварӣ. Адаб-ул-қотиб. -Бейрут: ар-Рисола, 1420.*
5. *Сайид Муборак Насруллоҳ Мубашишир Тирозӣ. ал-Усрат-ут-тирозия фӣ Миср. -Қоҳира: Мактабат-ул-одоб, 2016.*
6. *Ҳоҷӣ Халифа. Кашиф-уз-зунун. -Бейрут: Дор-ул-қутуб ал-илмийя, 2008, дар 3 ҷилд.*

Reference Literature:

1. *Abunasr Mubashshir Tirozi. "Adab and Insho". – Cairo, offset edition reproducing the author's manuscript. 1411*
2. *Nasrullokh Tirozi. Collection of Articles. Cairo. Lexicographical and Translating Centre of Cairo University. 2016*
3. *Akhmad Munzavi. The Catalogue of Persian Books. Tehran Centre of the Big Islamic Encyclopedia in 9 volumes. 1382 hijra*
4. *Ibni Kytaybai Dinavari. Education through Books. – Beirut: Scientific Publication, 1420*
5. *Sayid Muborak Nasrullokh Mubashshir Tirozi. Difficulties Beset with Urbane Decoration. – Cairo: School of Ethics, 2016*
6. *Khodji Khalifa. Unriddling of Mysteries. – Beirut: Knowledge Tree, 2008. In 3 volumes.*

УДК 821.0
ББК 83.3

**БАҲСЕ РОҶЕЪ БА
МАТНИШНОСИИ ЯК
МУХАММАСИ УСТОД АЙНИ БАР
ҒАЗАЛИ БЕДИЛ**

*Нуров Нуралӣ, н.и. филол., дотсенти
кафедрои адабиёти классикии тоҷики ДДХ
ба номи акад. Б. Гафуров (Тоҷикистон,
Худжанд)*

**О ТЕКСТОЛОГИИ ОДНОГО
МУХАММАСА САДРИДДИНА
АЙНИ НА ГАЗЕЛЬ БЕДИЛЯ**

*Нуров Нурали, к.филол. н., доцент кафедры
таджикской классической литературы
ХГУ им. акад. Б. Гафурова (Таджикистан,
Худжанд)*

**ON THE TEXTOLOGY OF ONE
MUKHAMMAS BY SADRIDDIN AINI
WRITTEN TO BEDIL'S GAZEL**

*Nurov Nurali, candidate of philological sciences,
Associate Professor of the Tajik classical
literature department under KhSU named after
academician B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Nurali74@mail.ru*

Калидвожаҳо: Мирзо Бедил, Садриддин Айни, мухаммас, газал, матнишиносӣ, пайравони Бедил

Дар мақола саъй шудааст, ки бархе масъалаҳои матнишиносии газалиёти Бедил бар асоси як мухаммаси устод Айни мавриди таҳқиқ қарор бигирад. Муаллиф дар заминаи муқоисаи нусхаҳои мухталифи Девони Бедил муқаррар намудааст, ки бо сабаби дар як радиф суруда шудани чандин газал аз ҷониби Абулмаъонӣ дар нусхаҳои девони шоир гоҳо ҷойи абёти газалҳо иваз шуда, гунаҳое ҷудогона аз ин газалиёт зуҳур ёфтааст, ки ин вежагии матнишиносӣ дар асоси таҳқиқи абёти дар мухаммаси устод Айни ба қор рафта мушаххас гардидааст. Дар асоси баҳсҳои мазкур нигорандаи мақола ба хулосае расидааст, ки абёти дар мухаммаси устод Айни истифодашуда на аз як газал, балки дар асл аз ду газали Бедил берун омадаанд, ки сабаби аслии сар задани ин ҳолат боз ҳам ба нуфузи газалҳои эҷодшуда ба як вазну радиф маҳсуб меёбад.

Ключевые слова: Мирзо Бедиль, Садриддин Айни, мухаммас, газель, текстология, приверженцы Бедилья

В статье предпринята попытка рассмотреть некоторые проблемы текстологии газелей Бедилья на примере одного мухаммаса Садриддина Айни. Сопоставление разных списков “Дивана” Бедилья показывает, что Абульмаони с использованием одного метра рифмы и редифа создавая несколько газелей, что становилось причиной смешения отдельных бейтов газелей и возникновения новых вариантов стихотворений. Данное текстологическое явление конкретизировано на основе анализа бейтов Бедилья в мухаммаса Айни. Делается вывод, что мухаммас Айни написан на бейты не одной, а двух газелей Бедилья.

Key words: Mirzo Bedil, Sadriddin Aini, mukhammas, gazel, textology, Bedil's disciples

The author makes an endeavor to research certain problems beset with the textology of Bedil's gazels; one mukhammas by S.Aini dwelling on a gazel by Bedil being taken as an example. When correlating different lists by Bedil's "Divan" it was ascertained that due to a community of redif being present in several gazels by Abulmaoni a mixture of gazel and beyts

took place entailing a rise of new variants of the gazels in question. The given textological feature of Bedil's gazels is traced back to Aini's mukhammas patterns aimed at Bedil's gazel. The inference is made that S.Aini created mukhammas for the beyts of not one, but two gazels belonging to Bedil written by one metre and having likeable redifs.

Бар асоси таҳқиқоти анҷомёфта муқаррар гардидааст, ки мухаммас чун жанри хоси адабӣ дар адабиёти форсу тоҷик аз вежагии махсус бархурдор буда, зуҳури он ба асрҳои миёна пайванд дорад. Муҳаққиқон Масъуди Саъди Салмонро ба ҳайси аввалин гӯяндаи мухаммас эътироф намудаанд. Вале густариш ва таҳаввули маънавию шаклии ин навъи адабӣ ба номи Сайиди Насафӣ марбут аст. Зеро аз ин шоири соҳибном ва соҳибсабки тоҷик теъдоди касири мухаммасот бо сабку равиши хоса ба ёдгор мондаанд, ки дар шумори бехтарин намунаҳои мухаммас дар қаламрави шеъри форсӣ қарор доранд. Ҳамин гуна махсусиятбахшӣ ва таҳаввулпазирии жанри мухаммас дар осори Сайидо буд, ки минбаъд дар таърихи адабиёт анъанани хосе идома ёфта, барои зуҳури тозақорӣ дар сабк ва суннати ниғориши ин навъи шеъри форсӣ муассир омад. Дар натиҷа, доманани густариши анъанани мухаммасароӣ то ба қарни ХХ расида, шоирони зиёде дар сурудани мухаммас таҷрибаи хунариашонро ошкор намуданд. Устод Айнӣ аз зумраи суханвароне аст, ки бехтарин суннатҳои мухаммасароии классиконро идома дода, хунари шоириашро дар ин самт равшан ба чилва овардааст.

Қобили зикр аст, ки устод Айнӣ дар қаламрави адабиёти навини тоҷик ба ҳайси бунёдгузори адабиёти комилан чадидаи тоҷикӣ шинохта шудааст ва ин маънӣ пеш аз ҳама ба таваҷҷӯҳи ӯ дар дигарунсозии шаклӣ, дарунмоя ва мавзӯву мундариҷаи адабиёт иртибот мегирад. Аз дигар ҷониб, ҳарчанд устод Айнӣ дар таҳаввули насри нав ва ҷорӣ намудани қаволиб ва ашқоли тозаи осори мансур дар адабиёти тоҷик саҳм гирифтааст, вале мавҷудияти теъдоди касири осори манзум дар эҷодиёти ӯ аз тадовуми суннатҳои бехтарини шеъри классикӣ ва тазоҳури падида ва аносири нахустини таҷаддуд дар шеър гувоҳӣ медиҳад. Идомаи анъанаҳои мухаммасароӣ дар осори устод Айнӣ ҳам ба нахве пайгирии суннатҳои хоси шеъри классикӣ ва кӯшишҳои тозақорӣ дар навъу жанрҳои мутадовили адабӣ махсуб мешавад. Аз ин нуқтаи назар, идомаи суннатҳои хоси шеъри гузашта ва таҷаддуд дар шаклу дарунмояи шеъри нави тоҷик барои муаррифии шахсияти устод Айнӣ ҳамчун аламбардору асосгузори адабиёти навини тоҷик нақши равшан гузоштааст. Хоса, қареҳаи хунарии устод Айнӣ дар сурудани навъҳои маъмули шеъри классикӣ ва изҳори шаклҳои навтарини шеър барои пайрезии шеъри нави тоҷик дар ин раҳгузор қобили таъйид ва таъкид аст. Аммо, ин ҷо мо танҳо ба нақши мухаммас ҳамчун навъи хоси шеъри классикӣ ва мақоми Айнӣ дар густариши хунарии ин шакли шеърӣ ҳамчун идомаи суннатҳои шеъри гузаштагон таваҷҷӯҳ зоҳир менамоем.

Дар баробари анвои мутадовили шеъри классикӣ, чун қасида, маснавӣ, ғазал, китъа, рубой, мусаддас дар ашъори Айнӣ мухаммасот аз ҷойгоҳи хоса бархурдор мебошанд. Дар чилди 8-уми «Куллиёт»-и Айнӣ, ки фарогири осори манзуми устод мебошад, 11 мухаммас ҷой дода шудааст. Аз ин мухаммасот ду адад ба ғазалҳои Ҳилолӣ, ду адад ба ғазалҳои Соиб, ду адад ба ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ, як адад ба ғазали Камоли Хучандӣ, як адад ба ғазали Бедил, як адад ба ғазали Қоонӣ ва як адад ба ғазали Яғмо ва як мухаммаси мустақил мебошанд, ки ҳар яке ба зоти худ баробари чилваи хунарии ашъори Айнӣ мақоми устодро дар сароиши мухаммасот ва шинохти қаволибу усули хоси мухаммаснигорӣ бозгӯ мекунанд. Вобаста ба тақсимбандии

анвои мухаммас муайян кардан мумкин аст, ки ҳар ду шакли мухаммасот, яъне мухаммаси тазминӣ ва мухаммаси мустақил дар эҷодиёти Айнӣ ба мушоҳида мерасанд. Ҳарчанд дар доираи эҷоди устод Айнӣ танҳо ба як мухаммаси мустақил дучор меоём, аммо, вучуди он худ аз маърифати комили ин шакли шеърӣ дар осори Айнӣ дарак медиҳад. Мухаммаси устод Айнӣ бо банди зайл оғоз меёбад:

*Бирасид аз муҳаббат ба сарам балои мушкил,
Шуда он санам ба рағмам ба рақиб шамъи маҳфил.
Ки зи рашк дида будам нанишонда дар муқобил,
Нагзошта зи гайрат ҳавасаи ба хонаи дил,
Раҳи ӯ чӣ гуна акнун ба ҳазор хона бинам? (1, 195)*

Дар тавзеҳоти чилди 8-уми «Куллиёт»-и устод Айнӣ зикр шудааст, ки қисмати бозмондаи ин мухаммас танҳо 4 банди охири он аст ва бахшҳои дигари он аз байн рафтааст. Маълум мегардад, ки бандҳои аз ин мухаммас ҳазф шудаанд ва иллати ин дар махв шудани қисмате аз дафтари мухаммасоти устод Айнӣ будааст (1,479).

Аз банди аввал эҳсос мешавад, ки дар он қолаби қофияву радиф риоя намешавад. Аз рӯи ин тахмин намудан мумкин аст, ки банди нахустини мухаммаси мазкур порчаи зикршуда нест ва ин ҳолат низ худ баёнгари он аст, ки пораҳои аз ин мухаммас афтадааст. Аммо, ин мухаммас аз лиҳози бандубаст ва риояи қавонини дигари мухаммасароӣ устодона ба шумор меравад. Ба сарҳади шеър кашидани қофияи душворёб, ки дар банди аввал эҳсос мешавад, аз гӯянда хунари барҷастаи суханвари-ро тақозо дорад ва устод Айнӣ дар иҷрои ин амри хунармандона хеле муваффақ аст.

Зикри як нукта муҳим аст, ки чун устод Айнӣ яке аз охири намояндагони мактаби пайравони Бедил ба шумор меравад, дар мухаммасоти ӯ унсурҳои сабки ҳиндӣ, хоса ашъори Мирзо Бедил чилваи равшан доранд. Ин албатта бебабаб нест. Маълум аст, ки устод Айнӣ аз додандагони хуб ва ба истилоҳи ҳуди Бедил аз «маънипаноҳон»-и бузурги ин шоири муқтадир буд ва таълифи рисолаи арзишманди «Мирзо Абдулқодири Бедил» санади шоистае дар эътирофи мақоми устод дар бедилрасӣ маҳсуб мешавад. Ҳамзамон дар ҳамин китоб устод Айнӣ се мухаммас аз Бедилро нақл кардааст, ки яке аз онҳо аз 22 банд иборат мебошад (2,259).

Чунин бедилгароӣ ва баҳрамандӣ аз аносири сабки ҳиндӣ ҳам дар мухаммаси мустақил ва ҳам дар мухаммасоти тазминӣ ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар мухаммаси мустақил банде бад-ин гуна ҷо дорад:

*Агар аз қарам ба ҳоли мани синареш бинӣ,
Ба дилам зи доғи фурқат ду ҳазор беш бинӣ.
Набувад гунаҳ ба сӯйи мани меҳркеш бинӣ,
Агарам нишаста ҳар дам сари роҳи хеш бинӣ,
Чӣ кунам, магар ҷамолат ба ҳамин баҳона бинам (1,195).*

Аз назари аввал содагии баён кӯшишҳои устод Айнӣ ро барои равонии забон ва услуби шеър ба чилва меоваранд. Аммо, вучуди калимаҳои мураккаби «синареш» ва «меҳркеш», ибороти «аз қарам ҳоли синареш дидан», «ду ҳазор беш дидан», «доғи фурқат», «сари роҳи хеш дидан» ва монанди ин дар вусъати як банд ба вучуди аносири зиёди хунари шеъри сабки ҳиндӣ дар мухаммасоти устод Айнӣ ишора мекунад. Дар қанори ин мухаммасот мавҷуд будани мухаммаси маҳсус ба як ғазали Мирзо Абдулқодири Бедил бори дигар нуфузи таъсири сабки бедилро дар мухаммасоти Айнӣ ба субот мерасонад. Банди аввали мухаммаси мазкур ба таври зайл ибтидо ёфтааст:

Абри хат бебок чун бар рӯйи моҳе меравад,

*Ашки сурхам з-ин алам бар чехрагоҳе меравад,
Гарчи имрӯзам лақаб навхатпаноҳе меравад,
«Баъд аз инат сабзаи хат дар сиёҳӣ меравад,
Эй зи худ гофил, замони хушиногоҳӣ меравад» (1, 193).*

Аз рӯи анъанаи мухаммассароӣ дар сурати мухаммаси тазмин се мисраи аввал аз устод Айнӣ буда, ду мисраи баъд матлаби газали Бедил маҳсуб мешавад. Ба мушоҳида мерасад, ки зимни мухаммассароӣ устод Айнӣ кӯшидааст, ки барои наздик шудан ба сабки Бедил аз шигардҳо ва аносири сабки хоси бедилӣ корбандӣ намояд. Аз ин рӯ, назар ба мухаммаси мустақил дар ин мухаммас унсурҳои хоси шеъри сабки ҳиндӣ афзалият доранд. Масалан, ибороти «абри хат», «ашки сурх», «абри хат бар рӯи чун моҳ рафтани», «бар чехрагоҳ рафтани ашки сурх», «дар сиёҳӣ рафтани сабзаи хат», калимаи мураккаби «чехрагоҳ» дар доираи қаволиби шеъри сабки ҳиндӣ чилва додаанд. Ҳамзамон, услуби баёни мухаммас ҳам дар доираи суннатҳои шеъри сабки ҳиндӣ садо додааст, ки матолиби мазкур аз пайравони хуби шеъри Бедил будани устод Айнӣро ба субут мерасонад.

Мурур ба нашрҳо ва нусхаҳои хаттии “Девон”-и Мирзо Абдулқодири Бедил равшан месозад, ки газали шоир шомили 10 байт аст, аммо мухаммаси Садриддин Айнӣ аз 8 банд иборат мебошад. Муқаррар мегардад, ки устод Айнӣ ҳангоми иншои мухаммаси худ гӯё ду байти ин ғазалро сарфи назар намудааст, ки ба сурати зайланд:

*Мешавад сарсабзии ин боғ помоли хазон,
Хушидиҳоят ба гарди рангоҳӣ меравад.
Чора душвор аст дар тасхири ваҳшатпешагон,
Накҳати гул ҳар тараф гардид, роҳӣ меравад (4,564).*

Аммо дар нусхаи Ризо Ромпур, нашрҳои анҷомдодаи устод Халилуллоҳи Халилӣ ва Акбари Бехдорванд ду байти дигар низ мавҷуд аст, ки он низ ҳам дар мухаммаси Устод Айнӣ ҷой надоранд, ки абёти мазкур дар асоси нусхаи аввал зикр мешаванд:

*Нест собуни қудуратҳои дил гайр аз гудоз,
Чун шавад хокистар аз отаи сиёҳӣ меравад.
Сайқали зангори қулфатҳо ҳамин оҳ асту бас,
Зулмати шаб то насими субҳгоҳӣ меравад (3,587).*

Муқоисаи абёти омада дар мухаммаси Бедил бо матни ҳамон ғазал дар нусхаи хаттии китобхонаи Ризо Ромпур, ду нусхаи девони шоир, ки дар Техрон тавассути Ҳусайни Оҳӣ аз рӯи нусхаи устод Халилуллоҳи Халилӣ ва Акбари Бехдорванд нашр шудаанд, инчунин фарқ ва номутобиқатии шумораи абёти ба мухаммас вориднашуда дар матнҳо баҳсу баррасиҳоеро пешорӯи мо мегузоранд, ки ба зарурати таҳлили масоили матншиносии ин мухаммас, хоса абёти аз ғазали Бедил ишорат менамоянд. Аз ҷумла, дар ин нусхаҳо байтҳои мазкуранд, ки дар баробари абёти боло дар мухаммаси Айнӣ ба ҷашм намерасанд. Масалан, байти шашуми ғазали Бедил ба шакли зайл омадааст:

*Сархуши паймонаи нози муҳити чилваем,
Мавҷи мо аз худ ба дӯши қачқулоҳӣ меравад. (4,564)*

Ҳарчанд дар умум ғазали бо матлаби
*Баъд аз инат сабзаи хат дар сиёҳӣ меравад,
Эй зи худ гофил, замони хушиногоҳӣ меравад*

оғозёфта аз 10 байт иборат аст ва устод Айнӣ гӯё ба 8 банди он мухаммас бастаанд, аммо мавҷуд набудани ин байт дар матни ғазали мазкур заруратеро пеш овард, ки ба

масъалаи матншиносии он ва сабаби чой надоштани бархе абёт бар асоси таҳлили қиёси нусхаҳои мухталифи “Девон”-и шоир таваҷҷӯҳ зоҳир гардад. Вобаста ба ин дар ин нигошта асосан мо ба масъалаи матншиносии ду ғазали Бедил ва абёти истифодашуда дар мухаммаси устод Айнӣ аз Абулмаъонӣ рӯҷӯё ҳоҳем намуд, то воқеияти тағиру ихтилофи абёт равшан шавад.

Таҳлили муқоисавии матншиносии ғазали барои мухаммас баргузидаи устод Айнӣ бо нусхати хатии китобхонаи Ризо Ромпур ва дигар нашрҳои анҷомёфта баёнғари он аст, ки байти баъдии истифодашуда дар нусхаи Ризо Ромпур ва нашри устод Халилуллоҳи Халилӣ ба шакли зайл омада:

*Кист гардад монеи ранг аз тавофи барги гул,
Хуни ман то доманат, хоҳӣ нахоҳӣ меравад (3, 578).*

Аммо мисраи дувуми байтро устод Айнӣ ба шакли “Хуни ман дар доманат, хоҳӣ нахоҳӣ меравад”, зикр намудаанд. (1, 193)

Дар байти дигари мавриди истифодаи устод Айнӣ, ки шакли зеринро дорад, фарқият дар муқоиса бо нусхаҳои дигар ба назар намерасад:

*Чон ба пеши табъи бебокат надорад қимате,
Ройгон ин гавҳар аз дасти сипоҳе меравад (1, 193).*

Таваҷҷӯҳ ба байти баъдии мазкур дар Мухаммаси устод Айнӣ, ки ба сурати зайл омадааст, ки он дар нусха ва нашрҳои мавриди истифодаи мо дар таркиби ғазали шурӯъшуда дучор наомад.

*Бе ҷамолат ҷуз ҳалоки худ чӣ дорам дар назар,
Марг мебинад чу об аз чашими моҳӣ меравад (3, 579).*

Тааммул дар матни нусхаҳои хаттии мавриди истифодаи мо аз “Девон”-и Бедил, инчунин нашрҳои он муайян намуд, ки шояд дар нусхаи мавриди истифодаи устод Айнӣ аз ин ғазал гунаи дигари он мавҷуд бошад, зеро муқоисаҳо нишон дод, ки дар нусхаҳои хаттӣ ва чопии девони Бедил бо радифи “меравад” боз чанд ғазали дигаре низ чой дорад, ки аз ҷумла ин байт ва боз ду байти дигари дар мухаммаси Айнӣ омада, дар ғазали дигари Абулмаъонӣ зикр шудаанд. Байти матлаъи ғазали дувум ба гунаи зайл омадааст:

*Гар чунин ашкам зи шарми пургуноҳӣ меравад,
Ҳамчун абр аз номаам нанги сиёҳӣ меравад (3, 579)*

Мисраи дувуми байти мазкур дар нашрҳои дигари мавриди истифодаи мо ба шакли “Ҳамчун абр аз номаам ранги сиёҳӣ меравад” (5, 679)

омадааст, ки ба андешаи мо ҳамон гунаи мазкур дар нусхаи хаттии китобхонаи Ромпур саҳеҳ ба назар мерасад. Чун бо тақозои мантиқи байт аз шарми пургуноҳӣ ашк бирезад, он гаҳ таносуб бо рафтани нанги сиёҳӣ, яъне домани ба гуноҳ олуида, ки дар мисраи аввал ба сурати пургуноҳӣ даромааст, мутобиқат пайдо мекунад. Яъне Бедил, таъкид бар он дорад, ки агар ашкам чунин аз шарми пургуноҳии ман ҷорӣ шавад, нанги сиёҳии номаи аъмоли ман ба мисли абр аз ман бардошта мешавад. Абр ҳамчун ҳар чӣ бештар биборад, нанги сияҳ будан, аз ӯ шуста мегардад.

Ҳамин тағироти матнии марбут ба байтҳои аз ду ғазали ба як радиф эҷодшудаи Бедил сабаби фарқияти шумораи абётро низ мушаххас намуд, ки тафовутҳои онҳо низ ба сарчашма дар ду ғазали шоир доштани байтҳои дар таркиби мухаммаси устод Айнӣ омада марбут аст. Дар идомаи таҳлили яқояки абёти мазкур бар пояи шеваҳои матншиносӣ матлабро равшан хоҳад намуд.

Баъдан ду байти мавриди истифодаи устод Айни дар таркиби ғазали аввал ҷой доранд, ки чунин зикр шудаанд:

*Бо қади ҳамгашта фикри сайди шират аблаҳист,
Ҳамчу мавҷ аз чанги ин қуллоб моҳи меравад. (3,578)*

*Кист гардад мункири гул кардани асрори шиқ,
Рангҳо ин ҷо ба сомони гувоҳи меравад. (3, 578)*

Муқобала ва муқоисаи ин абёт бо нусхаҳои хаттӣ ва ҷопии “Девон”-и Бедил нишон дод, ки миёни онҳо дар мухаммаси устод Айни ва шаклҳои дар ин нашрҳо омада фарқияте ба ҷашм намерасад.

Аммо ҳамон байти баъдӣ ва ҳатто байти мақтаи мавриди истифодаи устод Айни ҳар ду дар таркиби ғазали дувум, ки матлаи он зикр шуд, ба сурати зайл омадаанд:

*Эй нафас, пеш аз ҳаво гаштан хурӯше соз кун,
Фурсати арзи қиёматдастгоҳи меравад.
Бедил, анҷоми тамошо маҳви ҳайрат гаштан аст,
Ин ҳама саъйи ниғаҳ бо бенигоҳи меравад. (3,579)*

Вале дар нусхаҳои ба кор гирифтани мо байти мақтаи ғазали аввал ба сурати зайл омадааст:

*Аз хати ӯ дам мазан, Бедил, ба ин ҳарфи гариб,
Бар забони хомаам сунъи илоҳи меравад. (3,578)*

Дар натиҷаи муқоисаи абёти мухаммаси мазкур бо гунаҳои онҳо дар нусха ва нашрҳои “Девон”-и Бедил маълум гардид, ки аз 8 байти ба кор гирифтаи устод Айни панҷ байт аз як ғазал ва се байт аз ғазали дигар истифода шудааст. Аз ин баррасии марбут ба матншиносии ду ғазали Бедил ва мухаммаси устод Айни дар навбати аввал ҳамон таҳмин метавон кард, ки шояд Айни аз нусхаи хаттӣ истифода намуда бошад, ки ҳамин гунаи абёти омехта аз ду ғазали шоир дар он зикр шудааст. Маълум аст, ки бар асари нуфузи маҳфилҳои бедилхонӣ дар шаҳрҳои бузурги Самарқанду Бухорову Хучанд нусхаҳои фаровоне аз “Девон”-и Бедил ба шакли гузидаҳо китобат шудаанд, ки ба занни қавӣ мавҷудияти чунин шакли ғазал аз эҳтимол дур нест. Аз ин рӯ, бо сабаби ин ки вазну қофия ва радифи ҳардуи ғазал ягона мебошанд, иштибоҳан котибон абёти ғазалҳоро ба ҳам даромехтаанд ва дар айни китобат ҷойи онҳоро иваз намуда бошанд, чун ин гуна омезаҳои абёт дар ғазалиёти ҳамгуни “Девон”-и Бедил зиёд ба назар мерасад, ки албатта ин мавзӯи пажӯҳише ҷудоғона аст.

Нуктаи дигари қобили таъкид он аст, ки чунин шакли ғазалро устод Айни аз рӯи сурудаҳои хунармандони замони хеш шунидаву рӯи он мухаммас баста бошанд, зеро маълум аст, ки дар айёми рӯзгори ин устоди бузурги сухан аллакай бар матни ғазалиёти Абулмаъонӣ хеле сурудҳо эҷод шудаду теъдоде аз онҳо ба “Шашмаком” низ ворид гардида буданд. Чунин усули истифода аз матни сурудҳо дар тасҳеҳи мутун дар таҷрибаи аҳли завқ дар даврони мухталиф ҷой дорад ва ахиран муҳаққиқ ва бедилшиноси афғонистони Муҳаммад Козими Козимӣ ҳам як гузидае аз ғазалиёти Бедилро тавассути идомаи ҳамин суннат таҳия намуда, ки бар асоси сурудаҳои хунарманди маъруфи Афғонистон устод Сароҳанг тасҳеҳ гардидааст. Мавсуф дар муқаддимаи ин китобаш аз ҷумла навиштааст, ки “Дар канори инҳо, наметавон аз овои сеҳрангези устод Муҳаммад Ҳусайни Сароҳанг, овозхони фақиди Афғонистон ёде накунам, ки шуморе аз ғазалҳои Бедилро бо зебой ва маҳорати тамом иҷро кардааст. Оҳангҳои ӯ ҳам дилбастагиамро ба Бедил муассир будааст ва ҳам дар ҷалби тавачҷуҳам нисбат ба баъзе ғазалҳо, ки агар он оҳангҳо набуда, шояд дар онҳо

тааммуқ намекардам. Илова бар он,гоҳ –гоҳ дар ислоҳи ғалатҳо ва ёфтани шоҳиди мисол барои байтҳои душвор низ аз осори устод баҳра бурдаам, ки дар пайнавиштҳо мунъакис шудааст. (7,27)

Фарзияи дигаре ҳам метавонад ҷой дошта бошад, ки чун устод Айнӣ ба унвони як шоир ва мухлиси Бедил ашъори фаровонеро аз ин суханвари беназир азбар медониста, эҳтимол дорад, ки бар асоси гунаҳои дар хотираш ҳифз намуда ба эҷоди ин мухаммас иқдом намудааст. Албатта, никоте, ки дар заминаи ин мухаммаси устод Айнӣ бар як ғазали Бедил ва бархе масъалаҳои матншиносии он изҳор ёфт, андешаҳои мухлисонаи мо ҳам ба Ҳазрати Абулмаъонии Бедил ва ҳам яке аз пайравони муваффақ ва муридони роҳи мактаби адабии ӯ – устоди бузург Садриддин Айнӣ маҳсуб меёбанд. Муҳим он аст, ки аз ин мухаммас тавфиқ ва комгории устод Айнӣ дар роҳи истиқболи сабки сухани Абулмаъонии Бедил ба равшанӣ хувайдост, ки мо матолиберо роҷеъ бар вежагиҳои он дар мақолае дигар изҳор доштаем. Ба гумони мо мувофиқи матлаб аст,ки ин ҷо дар фароварди мақола матни комили Мухаммаси устод Садриддин Айнӣ ва ҳарду ғазали Абулмаъонӣ Бедили Дехлавиро зикр намоем,то бори дигар барои хонанда нукоти марбут бар матншиносии ин мухаммас ва ғазалҳои Абулмаъонӣ Бедил равшан гардад:

Мухаммаси Айнӣ бар ғазали Бедил:

*Абри хат бебок чун бар рӯйи моҳе меравад,
Ашки сурхам з-ин алам бар чеҳрагоҳе меравад.
Гарчи имрӯзам лақаб навхатпаноҳе меравад,
«Баъд аз инат сабзаи хат дар сиёҳӣ меравад,
Эй зи худ гофил, замони хушиногоҳӣ меравад».*

*Нест ҳоҷат корвони ишкро бонги духул,
Ошиқонро аз назар пӯшида мебошад субул.
Аз кучо омад, надонӣ, нашъа дар минои мул,
“Кист гардад монеи ранг аз тавофи барги гул,
Хуни ман то доманат, хоҳӣ нахоҳӣ меравад”.*

*Мурдам аз ҳичрон, нашуд аз боги васлат накҳате,
Аз сарат гардам, худоро бар асирон раҳмате.
Дил зи каф шуд муфт, дар роҳат надидам шафқате,
“Ҷон ба пеши табъи бебокат надорад қимате,
Ройгон ин гавҳар аз дастии сипоҳе меравад”.*

*Аз фироқат тан фитад ҷоеву ҷон ҷои дигар,
Гар ҳамин соат намеорӣ ба болинам гузар.
Дар ҷаҳон з-ин пас нахоҳӣ ёфтан аз ман асар,
“Бе ҷамолат ҷуз ҳалоки худ чӣ дорам дар назар,
Марг мебинад ҷу об аз чашми моҳӣ меравад”.*

*Дард агар тирист, аз дармон на уммеди беҳист,
Ҳосили умрам зи иштаргоҳи даҳр ин оғаҳист,
Қадди мино ҳам агар бошад ба базм, аз май тижист,
«Бо қадди хамгашта фикри сайди шират аблаҳист,
Ҳамчу мавҷ аз чанги ин қуллоб моҳӣ меравад”.*

*Булбул афгон мекунад, беҳуда дар гулзори ишқ,
Безабонӣ тарҷумонӣ дорад аз гуфтори ишқ,*

Саъй кардан ҳеҷ ҳоҷат нест дар изҳори ишқ,
“Кист гардад мункири гул кардани асрори ишқ,
Рангҳо ин ҷо ба сомони гувоҳӣ меравад”.

Эй назар, пеши ҷамолаш чашми ҳайрат боз кун!,
Эй ниғаҳ, то метавонӣ, сӯи ӯ парвоз кун!
Эй фиғон, арзи ниёзи мо ба он пурноз кун!,
“Эй нафас, пеш аз ҳаво гаштан хурӯше соз кун,
Фурсати арзи қиёматдастгоҳӣ меравад.”

Муфт наргисро тамошо кардани ин гулишан аст,
Айни ин ҳирмон, ки ҳаст, аз ҷуръати чашми ман аст,
Гар назар боз аст аз оина, ин сир равшан аст,
“Бедил, анҷоми тамошо маҳви ҳайрат гаштан аст,
Ин ҳама саъйи ниғаҳ бо бенигоҳӣ меравад”. (1,193-194)

Ғазали аввали Бедил бо радифи “меравад”:

Баъд аз инат сабзаи хат дар сиёҳӣ меравад,
Эй зи худ гофил, замони хушиногоҳӣ меравад.
Мешавад сарсабзии ин боғ помолӣ хазон,
Хушидилиҳоят ба гарди рангкоҳӣ меравад.
Бо қадӣ хамгашта фикри сайди ишрат аблаҳист,
Ҳамчу мавҷ аз чанги ин қуллоб моҳӣ меравад.
Ҷора душвор аст дар тасхири ваҳшатпешагон,
Накҳати гул ҳар тараф гардид, роҳӣ меравад.
Ҷон ба пеши табъи бебокат надорад қимате,
Ройгон ин гавҳар аз дасти сипоҳе меравад.
Сархуши паймонаи нози муҳити ҷилваем,
Мавҷи мо аз худ ба дӯши қачқулоҳӣ меравад.
Нест собуни кудуратҳои дил гайр аз гудоз,
Чун шавад хокитар аз отаи сиёҳӣ меравад
Сайқали зангори кулфатҳо ҳамин оҳ асту бас,
Зулмати шаб то насими субҳгоҳӣ меравад.
Кист гардад монעי ранг аз тавофи барги гул,
Хуни ман то доманат, хоҳӣ нахоҳӣ меравад.
Аз хати ӯ дам мазан, Бедил, ба ин ҳарфи гариб,
Бар забони хомаам сунъи илоҳӣ меравад. (3, 578)

Ғазали дувуми Бедил бо радифи “меравад”:

Гар чунин ашкам зи шарми пургуноҳӣ меравад,
Ҳамчун абр аз номаам нанги сиёҳӣ меравад
Бе ҷамолат ҷуз ҳалоки худ чӣ дорам дар назар,
Марғ мебинад чу об аз чашми моҳӣ меравад”.
Саъйи қотилро талофӣ мушқил аст аз қотилам,
То ба узр оем замони узрхоҳӣ меравад.
Лангари ҷамъияти дил дар шикасти орзуст,
Мавҷ чун сокин шуд, аз кишти табаҳӣ меравад.
Аз ҳавасҳои сарӣ бигзар, ки дар анҷоми қор,
Шамъи ин маҳфил ба доғи бекулоҳӣ меравад.
Гирудори авҷи давлатҳо губоре беш нест,

*Бар ҳаво чун гирдбод аврани шоҳӣ меравад.
Тиарахтӣ ҳам шабистони чарогони вафост,
Дог то равшан шавад зери сиёҳӣ меравад.
Кист гардад мункири гул кардани асрори шиқ,
Рангҳо ин чо ба сомони гувоҳӣ меравад”.
Эй нафас, пеш аз ҳаво гаштан хурӯше соз кун,
Фурсати арзи қиёматдастгоҳӣ меравад.
Шамъи тасвирам, мапурс аз дарду доғи ҳасратам,
Ашки ман умрест ногардида, роҳе меравад.
Бедил, анҷоми тамошо маҳви ҳайрат гаштан аст,
Ин ҳама саъйи ниғаҳ бо бенигоҳӣ меравад. (3,579-580)*

Пайнавишт:

1. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷилди 8.–Душанбе: Ирфон, 1981.–524 с.
2. Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодир Бедил. Баргардон ва пажӯҳиши Шаҳбози Эраҷ.–Техрон: Интишороти «Сураи меҳр», 1384.–382 с.
3. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Девон. Нусхаи хаттии китобхонаи Ризо Ромпур, бо шумораи 3656. Чопи аксӣ. Ба кӯшиши Алиризо Қазва. Техрон: - интишороти ширкати таъовунии корофаринони фарҳанг ва ҳунар. 1388. - 1709 с.
4. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Девон.ч.1. Ба кӯшиши Акбари Беҳдорванд.–Техрон: Интишороти «Нигоҳ», 1386. - 708 с.
5. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Куллиёт. Тасҳеҳи Холмуҳаммади Ҳаста ва Халилulloҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифаи Баноравонӣ. Ҷилди аввал, баҳши аввал. Техрон, интишороти Тилоя, 1389. – 798 с.
6. Бедил, Мирзо Абдулқодир. Куллиёт. Тасҳеҳи Холмуҳаммади Ҳаста ва Халилulloҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифаи Баноравонӣ. Ҷилди аввал, баҳши дувум. Техрон, интишороти Тилоя, 1389. – 802 с.
7. Бедил, Абдулмаъонӣ. Гузидаи газалиёт. Ба кӯшиши Муҳаммад Козими Козимӣ. Техрон:- Ирфон, 1386. – 808 с.

Reference Literature:

1. Aini.S. Collection of Compositions. V.8.- Dushanbe: Cognition, 1981. – 524 pp.
2. Aini.S. Mirzo Abulkodiri Bedil. Transpositions and Researches. Shakhbozi Eradge. – Tehran, Suza Coming from Heart. 1384hijra. – 382 pp.
3. Bedil, Mirzo Abdulkodir. Divan. Manuscript of Rompur library, number 3657. Facsimile edition. - Tehran. 1388hijra. -1709 pp.
4. Bedil, Mirzo Abdulkodir. “Divan” under the editorship of Akbar Behdorvand. – Tehran. Nigoh, 1386hijra. – 708 pp.
5. Bedil, Mirzo Abdulkodir. Collection of Compositions. Recession by Kholmukhammad Hast and Halliuloh Halili. Preparation and edition by Bahman Calipha Bonazavoni. V.1. p.1. - Tehran. “Yold”, 1389hijra.- 798 pp.
6. Bedil, Mirzo Abdulkodir. Collection of Compositions. Interpretation by Kholmukhammad Hast and Halliuloh Halili. Preparation by Bahman Calipha Bonazavoni. V.1. p.2. - Tehran. “Yold”, 1389hijra. – 802 pp.
7. Bedil, Abdulmaroni. Selected Gazels. Preparation for edition by Kozim Kozimi. - Tehran: Cognition, 1386hijra. – 808 pp.

УДК 82/820
ББК 83.3Т.

**«БАДОЕЪ-УЛ-АФКОР»-И
КОШИФӢ ВА РУШДИ
НАЗАРИЁТИ АДАБӢ
ДАР САДАИ XV** **Юсуфов Умриддин**, докторанти
Паҷӯхӯшигоҳи забон ва адабиёти ба номи
Рӯдакӣ, Академияи илмҳои Ҷумҳурии
Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)

**«БАДОЕЪ-УЛ-АФКОР» КОШИФИ
И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ЛИТЕРА-
ТУРЫ В XV ВЕКЕ** **Юсуфов Умриддин**, докторант Института
языка и литературы имени А. Рудаки АН РТ
(Таджикистан, Душанбе)

**“BADOYE-UL-AFKOR” BY KOSHIFI
AND THE DEVELOPMENT OF THE
THEORY AND LITERATURE IN THE
XV-TH CENTURY** **Yusufov Umridin**, Doctoral student of the
Institute of language and literature named after
Rudaki under Tajikistan Republic Academy of
sciences (Tajikistan, Dushanbe)
E-MAIL:nushin74@mail.ru

Калидвожаҳо: Ҳусайн Воизи Кошифӣ Бадоеъу-л-афкор, назминосӣ, санъатҳои бадеӣ,
тарсеъ, сеҳри ҳалол, илми балоғат

Мақола ба омӯзиши ва баррасии яке аз рисолаҳои асри 15 оид ба илми бадеъ (санъатҳои бадеӣ), ки “Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ил-ашъор” ном дошта, ба қалами Ҳусайн Воизи Кошифӣ тааллуқ дорад, бахшида шудааст. Ба ошкор сохтани навоариҳои рисолаи Ҳусайни Воизи Кошифӣ аз дигар рисолаҳои поэтикаи танзимии (нормативии) форсӣ-тоҷикӣ диққати махсус дода шудааст. Аз ҷумла таъкид шудааст, ки Ҳусайн Воиз шарҳи истилоҳоти асосии низоми шеъриносиро бар хилофи муаллифони пешгузашта аз қисми охир ба қисми муқаддимаӣ интиқол додааст. Сабт гардидааст, ки дар аксар маворид Кошифӣ намуна ва шоҳидҳои шеърро барои орояҳо аз “Ҳадоиқ-ус-сеҳр”-и Ватвот (1080-1177), “ал-Мӯъҷам”-и Қайси Розӣ (солҳои таълиф 1218-1233). “Эъзози Хусравӣ”-и Амир Хусрави Деҳлавӣ (асрҳои XIII-XIV) аҳз кардааст Мулоҳизаи мазкур дар мисоли санъати тарсеъ мудаллал гардидааст. Таҳлили сохтор ва мӯҳтавои рисола сурат гирифтааст, аҳамияти назариявии муқаддимаи китоби Кошифӣ дар таърихи афкори адабии адабиёти тоҷикию форсӣ махсус зикр шудааст.

Ключевые слова: Хусейн Воиз Кошифи, «Бадоеъ-ул-афкор», поэтика, красноречие, поэтические фигуры, тарси` (полный ритмико-синтаксический параллелизм), сеҳри ҳалол (дозволенная магия)

Изложено исследование «Бадоеъ-ул-афкор» Кошифи, одного из значительных памятников литературоведческой мысли, написанных на персидско-таджикском языке, где изложено учение о приёмах украшения художественной речи (илм-ул-бадиъ), которое является одной из трех составляющих классической науки о поэзии. Особое внимание уделено выявлению отличий трактата Хусейна Воиза Кошифи от других теоретических трактатов нормативного характера. В частности отмечается, что, в отличие от авторов предыдущих поэтологических трактатов, которые в конце работы при-

водили своеобразное приложение, содержащее объяснение наиболее общих терминов поэтической теории, Кошифи размещает его во введении к своей книге. Подчеркнуто, что в большинстве случаев Кошифи заимствует образцы и поэтические иллюстрации для литературных фигур и приёмов из «Хадоик-ус-сихре» Рашида Ватвата (1080-1177), «Аль-Му`джем» Кайса Розы (год сост. 1218-1233) и «Э`джози Хусрави» Амир Хусрава Дехлеви (XIII-XIV вв). Данный тезис проиллюстрирован на примере фигуры тарсе. Проведен структурно-содержательный анализ трактата, выявлено теоретическое значение предисловия к книге Кошифи в истории персидско-таджикской литературной мысли.

Key words: Khuseyn Voiz Koshifi, "Badoye-ul-Afkor", poetics, eloquence, poetical figures, tarsi (full rhythmic-syntactical parallelism), sehri khalol (allowed magics)

The author of the article expounds the content of "Badoye-ul-Afkor" by Koshifi - one of the significant monuments of the idea of literary criticism written in the Persian-Tajik language dwelling on the tenet concerned with the devices of belles-lettre speech embellishment (ilm-ul-badi) being one of three constituents of classical sciences in reference to poetry. Special attention is paid to elicitation of distinctions of Khuseyn Voiz Koshifi's treatise from other theoretical ones bearing a normative character. In particular, it is underscored that in distinction to the authors of previous poetological treatises who adduced a peculiar supplement at the end of their works containing an explication of the most common terms of the poetical theory Koshifi places it in the introduction to his book. It is emphasized that in the majority of cases Koshifi borrows the patterns and poetical illustrations for tropes and devices from "Khadoik-us-sikhre" by Rashid Vatvat (1080-1177), "Al-Mu djam" by Kais Rozi (1218-1233) and "E djozi Khusravi" by Amir Khusrav Dekhlavi (the XIII-th – the XIV-th centuries). This thesis is illustrated by the example of tarse trope. The author has conducted a structural-content analysis of the treatise, elicited the theoretical importance of the introduction to Koshifi's book in the history of Persian-Tajik literary ideas.

Яке аз асарҳои дигаре, ки дар илми адабиётшиносии порсии тоҷикӣ дар асри XV макоми вижа дорад, "Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-ашъор"-и Камолуддин Хусайн Воизи Кошифӣ мебошад. Аксари муҳаққиқон санаи истинсохи (894 х. мутасовӣ ба 1488-1489 м.) нусхаи захираи дастхатҳои Институти Шарқшиносии АФ РСС Ўзбекистон (таҳти рақами 1/2519), ки профессор Р. Муслмонкулов дар Маскав чопи факсимилии онро анҷом дод, ҳамчун санаи таълифи "Бадоеъу-л-афкор" пазируфтаанд [9,574;1,66; 2,24].

Ин нуқтаро як гуфтаи муаллиф низ тақвият медиҳад. Мулло Хусайн Воизи Кошифӣ мехост барои "пайвастан ва бархурдор гардидан аз наволу навоҳт"-и Султон Хусайн Мирзо, ки бар авранги фармонравони Ҳирот нишаста буд, китоби "Бадоеъу-л-афкор"-ро пешкаши амири тозаинтиҳоб намояд. Аммо У. Тоиров амир Саид Хусайнро "яке аз ҳакимони давр" гуфтааст, ки иштибоҳ мебошад [17, 28]. Ғиёсуддин Хондамир соли ба аморат нишастани Амир Саид Хусайнро 893 х./ 1487-88 м. гуфтааст [19,324]. Бинобар ин, соли таълифи "Бадоеъу-л-афкор"-ро дақиқ метавон 1488-1489 м. донист.

Ҳадафи таълифи худро Мавлоно Кошифӣ дар оғози китоб чунин тавзеҳ додааст: "Чун чаноби муалло ва сиддаи аъло, ҳазрати аморатмаоби адолатинтисоб, нувайини комгор, қахрамони сипехриқтидор... Амир Сайид Хусайн... марҷаи чамоҳири афозил

ва мақсади машоҳири амсол аст; ва ҳар як аз асҳоби фазл ва арбоби ҳунар, ба аҷноси васоит ва анвоъи равобит худро дар силки муқимони утбаи алайҳ ва муътакифони сиддаи сания, ки ҳамвора мавриди амну амон ва пайваста масдари адлу эҳсон бод, мунтазам ва мунхарат мегардонад; ва нуқуди дониш ва сармояи биниши худро дар дорулиёр имтиҳон бар маҳаки хотири наққод ва мизони табъи ваққоди он ҳазрат арза медоранд, ин фақири ҳақир, ал-муътасиму биалтофи-л-малики-л-вафӣ Хусайн ибн Алӣ ал-Воъиз, ал-муштаҳир би-л-Кошифӣ... бо вучуди қиллати бизоат ва қусури боъ дар ҳар синоат, доъбияи он шуд, ки дар зумраи соири худдом ва мулозимони остони саодатфарҷоми интизом бояд; ва бар муқтазои “вабтағу илайҳи-л-васила” ихзори он шарафи бетамҳиди зария ва тартиби васила муносиб намедид; ва тухфаи ҳар фирқае фароҳури аҳволе ва хидмати ҳар тоифае лоиқ атвои эшон тавонад буд... ва чун ин фақири камтар аз нақир муддате хӯшачини хирмани авориф ва муқтабиси ашиъаи маорифи фузалои комил ва уламои фозил буда; ва ба қудрати тоъат ва иститоат, аз самароти мавоиди авоид ва фавозили фазоили эшон, анвои фавоиди иқтитоф ва иҷтино намуда. Бад-ин сабаб, муддате дар мақоми таҳайюр ва тараддуд мебуд, ки он сармоя аз кадом фан аз фунуни улум тавон сохт; ва ба кадом зария аз зароеъи ҳунар мутавассил тавон шуд. То дар ин вақт, ки хотири шариф ва табъи латифи олиҷанобе иморатмаобе нишоти музокараи улум ва музовалаи фунун мефармуд; ва аз ақсоми адабиёт ба мутолааи саноеи калом ва муҳассаноти шеърӣ майле зиёдат менамуд” [5, 16, 26].

Чунонки аз муқтавои “Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-ашъор”-и Мулло Хусайн Воизи Кошифӣ дида мешавад, он дар бораи “дониши шеър” баҳс мекунад. Дар ин хусус, муаллиф чунин менависад: “Бинобар ин, маънии касри ин авроқ иттифоқ уфтод ва мухтасаре дар илми шеър муштамил бар баъзе аз он чӣ тааллуқ ба аворизи шеърӣ дорад. Чун маърифати ақсом ва анвои шеър; ва тарфе аз он чи мутааллиқ ба моҳияти шеър аст, чун илми қавофӣ ва ҳаракоти он, аз кутуби булағо ва расоили фусаҳо илтиқот намуда; дар ҳайъизи тақриру таҳрир овард” [5, 26].

Равиши таълиф

Мавлоно Кошифӣ дар навиштани китоби “Бадоеъу-л-афкор” аз суннати бадеънигорони пеш аз худ пайравӣ карда, аммо аз сарчашмаҳое, ки суд чуста, номи онҳоро ёдовар нашудааст.

“Ҳамин тариқ, - менависад М. Л. Райснер, - дар поэтикаи шаклгирифтаи порсӣ дар садаи XIII, силсилаи идроки мақулаҳои жанр ва шакл, ба таври кофӣ, ки дар «ал-Муъҷам» пешниҳод шуда буд, ҳанӯз такомули сохтори ниҳони худро ба даст наёварда буд, зеро ҳанӯз интиҳоби меъёрҳои ягонаи категорияҳо ва мутаносибан усули ҷойгузинии онҳо вучуд надошт. Бо вучуди ин, тамоюл ба бунбасти ин бахши дастгоҳи мафҳумии поэтикаи танзимии (нормативии) порсӣ дар бахши ҷудогонаи назариёти Шамси Қайс ба мушоҳида мерасад.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар рисолаи «Бадоеъу-л-афкор» на танҳо ин тамоюлро меписандад, балки онро дар консепсияи ҷомеъ ташаккул дода, дар асоси он таснифоти расмӣ ва муқтавоии категорияи шеърӣ худро месозад. Дар тасвири анвоъ ва гунаҳои мухталифи аҷноси шеър дар таҳқиқоти Хусайн Воиз куллан мақоми нав ҷудо шудааст: муаллиф шарҳи мусталаҳоти марбутро аз қисми охири рисола ба қисми муқаддимаи интиқол дода, онҳоро дар шумори мафҳумҳои асосии низоми шеършиносӣ ҷойгузин месозад [11, 261-262].

Чунончи, аз лобалои китоби "Бадоеу-л-афкор" дида мешавад, бештар ӯ ба рисолаҳои «Ҳадоику-с-сехр фӣ дақоиқи-ш-шеър»-и Рашиди Ватвот (1080-1177 м.), «ал-Муъҷам»-и (с. таъл. 615-630 х./ 1218-1233 м) Шамси Қайси Розӣ ва «Эъҷози Хусравӣ»-и (с. таъл. 719 х. /1319 м) Амир Хусрави Дехлавӣ така кардааст. Забехуллоҳ Сафо онро «таҷдиди таълифе аз мавзӯёти «ал-Муъҷам»-и Шамси Қайс ба чуз илми арӯз» доништааст [16, 257].

Мирчалолуддини Каззоӣ ба ин сарчашмаҳо «Дақоику-ш-шеър»-и Тоҷ ал-Ҳаловӣ ва «Ҳадоику-л-ҳадоиқ»-и Шарафуддини Ромиро (ваф. 795 х./ 1393 м) илова карда, ақида дорад, ки Кошифӣ аз онҳо "бештар дар овардани намунаҳо ва гувоҳҳои шеърӣ барои орояҳо" баҳра чустааст. [4,58]. У. Тоиров рисолаҳои "Меъёру-л-ашъор"-и (с. таъл. 649 х. /1251 м.) Насираддини Тӯсӣ (597-678/ 1201-1280) ва "Ҷамъи мухтасар"-и Ваҳиди Табрезиро ба ин феҳрист афзудааст [17, 28].

Барои парҳез аз дарозии сухан танҳо санъати "тарсеъ"-ро, ки Кошифӣ аз Тоҷ-ал-Ҳаловӣ баҳра чустааст, муқоиса менамоем:

Кошифӣ:

Тарсеъ дар луғат орогани тоҷ ва камар ва шамшер бошад ба анвои ҷавоҳир; юқолу тоҷун мурассаъун ва сайфун мурассаъун. Ва дар истилоҳ иборат аз он ки мутақаллим дар сиёқати тақрир суханро қарина-қарина гардонад ва изои ҳар калима калимаеро орад, ки ба вазн ва ҳуруфи хавотим мутасовӣ ва муттафиқ бошад. Ва ин санъатро тарсеъ ба ҷиҳати он гуфтаанд, ки чунончи тоҷ ё шамшер ба тақаллуфи ҷавоҳир ороиш меёбад, каломи манзум ва мансур низ бад-ин санъат матбуъ ва музайян гардад ва алҳақ алтафи саноеъ аст. Мисол:

Сафои сафвати рӯят бирехт оби баҳор,
Ҳавои ҷаннати кӯят бибехт мушки татор [5,116].

Тоҷ-ал-Ҳаловӣ:

"Тарсеъ орогани тоҷ бошад ва шамшер ва камар ва ғайри он, ба анвои ҷавоҳир; юқолу тоҷун мурассаъун ва сайфун мурассаъун. Ва асбоби синоат ва арбоби балоғат алфозе, ки дар баробари [ҳам-У.Ю.], ба вазну ҳуруфи хавотим мутасовӣ бошанд, тарсеъ гӯянд. Ҳамчунон ки тоҷу шамшер ба тақаллуфи ҷавоҳир ороиш меёбад ва латифу пурбаҳо мешавад, каломи манзуму мансур низ бад-ин сифат матбуъ ва музайян мегардад ва алтафи саноеъ аст ва дастафзори бисёр бояд аз алфоз ва маъони дилпазир, то мутақаллиди ин санъат тавон шуд... [18, 4]

*Сафои сафвати рӯят бирехт оби баҳор,
Ҳавои ҷаннати кӯят бибехт мушки татор.*

Ин байти матлаъи қасидаи машҳури Салмони Соваҷӣ мебошад, ки дар асри XV бештар мавриди таваҷҷуҳи аҳли қалам қарор гирифтааст. Ин қасида дорои 160 байт буда, агар аз ҳар ду –се байт калимоти ишорашуда, истихроҷ гардад, байтҳои нав бо авзони дигар падида меоянд. Аз қасидаи мазкур ба ин васила 59 байти гуногун пайдо мешавад, ки ба шаҳодати А. Афсаҳзод, 120 санъати бадеии ошкор ва 281 санъати шеърӣ нисбатан дорад [1,119].

Аммо ду хусусияти дигарро ба тарсеъ ворид кардааст, ки дар рисолаҳои бадеънигорони пешин дида намешавад: "Ва муқаррар аст, ки то байте мурассаъ набошад, тамом мурассаъ набувад, ҷӣ тасовии ҳуруфи хавотим шарт аст. Пас агар чунончи ду лафз дар вазн мутасовӣ бошанд ва дар ҳуруфи авохир мутақаллиф онро "муқорана" хонанд ва "мувозана" низ гӯянд. Ва он аз қисми мусаччаъот аст [5,11 б-12

а]. Бадёнигорони баъдӣ дар асоси ин навиштаи Кошифӣ «тарсеъро навъе аз сачъи мутавозӣ» донистаанд [21,15; 22,40; 15, 19].

Шеваи нигориши Кошифӣ дар “Бадоеъ-ул-афкор”, ба шаҳодати Забехуллоҳ Сафо, агар “зери таъсири матне дигар, тарҷума ё нақли матолиб аз забони арабӣ набошад, содаву равон ва дар шумори муншаоти хуби қарни нӯҳум ва оғози қарни даҳум” аст. [16, 221].

Соҳтор ва муҳтавои рисола

Рисолаи Кошифӣ ҳовии муқаддима, ду боб ва хотима аст. Ба андешаи Р. Мусулмонқулов муқаддимаи рисола “қимати калони илмию амалиро” соҳиб мебошад [5, 7]. Вале ба назари мо, дар таърихи афкори адабии порсии тоҷикӣ аҳамияти назариявии он бештар аст. Муқаддима бо таърифи суннатӣ аз шеър оғоз шуда, аз ҷаҳор фасл ва ду ишора-тавзеҳ, ки мувофиқан «нукта» ва «фоида» номгузорӣ шудаанд, иборат аст.

Аз ин дидгоҳ, соҳиби “Бадоеъ-ул-афкор” фасли нахустро “Дар таърифи шеър” ихтисос медиҳад. Фасли дуюм “Дар баёни анвоъ”-и шеър ном дошта, муаллиф онҳоро дар гурӯҳи категорияҳои ягонаи тартибӣ, таҳти унвони умумии «анвои шеър» муттаҳид месозад.

Фасли сеумро “Дар баёни ақсоми шеър” номида, барои ҷудо кардани «ақсоми шеър» муҳаққиқ меъёри ягонаи омилҳои пешниҳод месозад, ки ба соҳтмони таърифиҳои яхела мансуб буда, тартиби қофия ва андозаи шеърро ҳамчун ду нишондиҳандаи калидии тафриқаандози шакл ҷудо менамоянд, пешкаш месозад.

Дар фасли ҷаҳорум роҷеъ ба баъзе мусталаҳоти мустаъмал ва мутадовил изҳори андеша менамояд. Дар баҳши “фоида” низ дар хусуси маъмултарин истилоҳоти адабии замони худ, аз қабилӣ тавҳид, наът, манқабат, мавъиза, асрор, мадҳ, ҳаҷв, чид, ҳазл, мутояба, марсия, мунозира, ҳамриёт ва қасамиёт гузориши муфид медиҳад.

Азбаски Р. Мусулмонқулов паҳлӯҳои гуногуни муқаддимаи рисолаи Кошифиро бо рисолаҳои бадёнигорони пешин ба силки таҳқиқ кашидааст [5,3-16], ки моро аз гузориши бештари масъала бениёз мегардонад.

Танҳо гуфтани ин нукта кофист, ки истилоҳи “фард” ҳамчун навъи адабӣ бори нахуст аз ҷониби Кошифӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Қисми аъзами рисолаи Кошифиро боби аввал, ки “Дар саноеи шеърӣ” ном дорад, ташкил мекунад. Ҷарчанд Кошифӣ дар ин боби рисолаи худ саноеи навро аз кутуби бадеи арабӣ аҳз менамояд, тағйиру дигаргуниҳои илми бадеи арабиро то андозае нодида мегирад ва, мутаассифона, дар нигориш ба равиши бадёнигорони порсӣ пайравӣ мекунад. Ҳол он ки дар қарни XV бадеъ ҳамчун фанни алоҳида ва мустақили балоғати арабӣ арзи ҳастӣ карда, меъёр, худуд, табақабандӣ ва доираи масъалагузориҳои санъатҳо на танҳо муайян, балки вусъат ёфта буданд. Ин яке аз нуқсонҳои асосии бадеи порсӣ, аз ҷумла Кошифӣ мебошад, ки ҳолати умумии яқсон дошта, сабаби истой ва инҷимоди он гаштааст.

Р. Мусулмонқулов муайян кардааст, ки дар рисолаҳои илми бадеъ, ки дар қуруни XI-XV таълиф гардидаанд, 274 санъати бадеӣ таҳлил карда мешавад [5, 24]. Аз ҷумла, ин муҳаққиқ ақида дорад, ки Кошифӣ дар “Бадоеъ-ул-афкор” 211 санъати бадеиро мавриди таҳлил қарор додааст [5,24].

М. Каззоӣ низ дар шумораи санъатҳои бадеии рисолаи Кошифӣ иғроқ карда, гуфтааст, ки дар он 300 ороия сухан баррасӣ шудааст [4,58]. Саид Эҳсон Содик онро 108 санъат баршумурдааст [14,137], ки он низ иштибоҳ мебошад.

Ба ҳисоби мо, дар рисолаи Кошифӣ 99 санъати бадеӣ омада, боқимонда ба анвои саноеи бадеӣ дахл дорад.

Агар ба сохтори умумии санъатҳои бадеии рисолаи "Бадоеъу-л-афкор" нигоҳ кунем, онро метавон ба ду баҳши кулӣ ҷудо намуд:

а) **Санъатҳои қадимӣ.** Ин баҳшро мо шартан чунин номгузорӣ кардем, ба ин маънӣ, ки бинои асосии боби аввали рисолаи Кошифӣ дар заминаи расоили пешини бадеӣ порсӣ навишта шудааст.

б) **Афзудаҳо.** Ба таъбири дигар, "афзудаҳо" дар навбати худ ба се қисм ҷудо мешаванд:

а) санъатҳои нави бадеӣ;

б) санъатҳои, ки дар кутуби пешини бадеӣ порсӣ вучуд доштанд ва Кошифӣ ба онҳо навъҳои нав ворид кардааст.

в) санъатҳои, ки Шамси Қайс сарфи назар карда, аз зикри онҳо худдорӣ намудаанд, аммо Кошифӣ ба онҳо "бозгашти дубора" додааст.

а) **Санъатҳои нави бадеӣ**

Санъатҳои нави бадеӣ, ки Кошифӣ дар рисолаи хеш овардааст, дар навбати худ боз ба ду қисм ҷудо намудан зарурат дорад:

1. **Санъатҳои нав.** Кошифӣ онҳоро дар рисолаи худ ба гунаи "саноеи мучаддада" зикр мекунад. Ин гуна санъатҳо натавонанд дар расоили пешини бадеӣ порсӣ, ҳатто «Ҳадоику-л-ҳадоиқ» ва «Дақоику-ш-шеър», ки бо "Бадоеъу-л-афкор" анқариб ҳамзамон мебошанд, дида намешаванд. Ба ин даста метавон санъатҳои сеҳри ҳалол, тафсил, тавсил, мавқуф, измору-л-хуруф, таъриб, ифрод, таҳачҷӣ, *иттироод*, тарвич, зуллисонайн, бароати истехлол, қалбу-л-қавофӣ, ифрод, илҳоқ ва ғ.-ро шумил кард, ки дар маҷмӯъ 25 санъатро дарбар мегирад. Ва ин нуктаро бояд таъкид кард, ки Кошифӣ дар сабки нигориши санъатҳои нав низ ба Шамси Қайс пайравӣ намудааст, зеро дар сабки гузориш ва тарҳи навиштани таърифи санъатҳо дар ин ду рисола шабоҳатҳои зиёд дида мешавад.

2. Санъатҳои, ки аз мухтареоти Амир Хусрави Дехлавӣ буда, Кошифӣ онҳоро аз "Эъҷози Хусравӣ" баргирфтааст. Кошифӣ ба ин гуна санъатҳо муносибати дугона дорад: а) пеш аз он ки ба таърифи ин санъатҳо шурӯъ намояд, ба мухтареи онҳо ишора мекунад ва ё онро аз мавзӯёти Амир Хусрав медонад; б) чанд санъати дигарро аз "Эъҷози Хусравӣ" аҳз карда, вале аз зикри номи мухтареъи санъат ва марҷаъи онҳо сарфи назар мекунад.

Дар "Бадоеъу-л-афкор" се санъат аз мухтареоти Амир Хусрави Дехлавӣ ба шумули мусаххафи зуллисонайн, ҳомили мавқуф ва мустазоди мавқуф ёд шуда.

Санъати зуллисонайн дар зоти худ ба шумули "саноеи мучаддада"-и рисолаи Кошифӣ дохил мешавад. Муаллиф онро баъд аз даҳ санъати дигар баъд аз мусаххафи зуллисонайн ҷой додааст, ки иштибоҳ мебошад. Бояд ӯ онро пас аз мусаххафи зуллисонайн оварда, ҳамсонӣ ва тафовути онҳоро аз лиҳози мавзӯӣ нишон меод. Таъкид кардан зарур аст, ки санъати зуллисонайн низ аз мухтареоти Амир Хусрав (1253-1325 м.) буда, муаллиф аз зикри возеъи он худдорӣ кардааст.

Тибқи фармудаи Кошифӣ санъати зуллисонайн чунон бувад, ки шоири қодирсухан байте гӯяд, аз як вачҳ, сурати холӣ, ба арабӣ пок ва зебочамол намояд; ва аз ҷиҳате дигар мақола ба форсӣ муртабит ва марбут дар баён ояд; ва агар дар китобати он байт аз арабӣ то форсӣ, андак тафовуте бошад, ё дар ҳаракат андак тағйире падид ояд, мӯҷиби таъну қадҳ нест. Чунонки Амир Хусрав гӯяд:

*Баҳое хона дорӣ, бо баҳо кун,
Ҳаводориву нодонӣ раҳо кун.*

Маънии форсӣ худ зоҳир аст, аммо арабии “Баҳо” номи шахсе бошад ва “ё”-и нисбат, яъне “баҳои ман”. “Бобиҳо кун” – бар дари он сарой бош, “ҳавӣ дорӣ” – фуруд омад дар сарои ман. “Хон дорӣ” – хиёнат кард дар сарои ман. “Но донӣ” – нидо кард маро, “Кун” – бибош. Дар китобати лафзи “хон” ва “ҳавӣ” аз арабӣ то форсӣ тафовуте ҳаст ва дар ҳаракат ҳеч тағйире нест” [6, 153].

Аммо **тасхиф** дар луғат “хондану навиштани саҳифа бошад ба хато” ва дар истилоҳ, тибқи навиштаи Кошифӣ он аст, ки алфозе истеъмол кунад, ки чун сувари он алфозро нигоҳ доранд ва нуқоти ҳаракотро тағйир кунанд, сано ва офарин ба ҳичо ва нафрин мубаддал шавад ва инчо фарқ зоҳир мегардад; миёни тасхифу тачниси хат чи тачниси хаттиро ҳарду рӯй дар ҷониби мадҳ бошад. Ва тасхиф аз ҷиҳате мадҳ бувад; аз ҷиҳате дигар ба мазаммат адо кунад; ва дар истихроҷи он ба тафаккури тамои эҳтиёҷ нагардад”

Амир Хусрав баъд аз санъати зуллисонайн ба ибдоъи санъати мусаҳхафи зуллисонайн пардохта, ки танҳо шоири қодирсухан метавонад дар ин санъат шеър эҷод намояд.

Санъати мусаҳхафи зуллисонайн, бинобар шаҳодати Кошифӣ, чунон бувад, ки “як байтро ба арабӣ тавон хонд ва маъонии калимоти вай ҳама дурусту рост бошад ва мусаҳхафи ӯ ба порсӣ байте тамои бошад, бо сикҳати лафзу маънӣ” Чунонки Амир Хусрав гӯяд:

*تواری مردبیکي تخت داری،
و انت بردهم حانی و ساهی.*

Тасхифи он ба порсӣ чунин бувад:

Ту оре, марди некӣ, бахт дорӣ,
Ва обат бардиҳам хониву шоҳӣ.

Ба андешаи инҷониб, санъати мазбууро метавон ба гурӯҳи санъатҳои тафаннунӣ ва намоиши иқтидори ҳунари шоири шомил кард.

Азбаски мустазод ба анвои шеър тааллуқ дорад, аз шарҳи мустазодди мавқуф, ки онро Кошифӣ ҳамчун ҷузви саноеи бадеи овардааст, худдорӣ менамоем.

Санъатҳои иқтибос, иқд, тарвич, таркиб, мавқуф, тасғир ва таърибро низ Кошифӣ аз “Эҷози Хусравӣ” баргирифта, вале ба марчаҳои онҳо ишора накардааст. Инчунин, мухтареоти дигари Амир Хусравро, ба мисли дурӯ, қалбу-л-лисонайн, арбааи аҳраф, муъҷизату-с-сана ва-ш-шифо, тарҷумату-л-лафз, мухтамилу-л-маонӣ, мавқуфу-л-охир канор гузоштааст [10, 439-441].

б) Анвои нави санъатҳо

Ба ин даста метавон санъатҳои тачнис, тақрир, мақлуб, акс, сачъ, тазмин, радду-л-ачуз ила-с-садр, ташбеҳ, ихом, муболаға, сиёкату-л-аъдод, эътирозу-л-калом, тавшеҳот, ирсоли масал, муталаввин, муаммо, иқтифо, чамъу тафриқу тақсим, лаффу нашр, тасхиф, тазмин, тадвир, мафқуф, мусалсал, ифрод, илҳоқ ва музайяро шомил кард.

Р. Мусулмонқулов дар таҳқиқи пурдоманаи худ навъҳои нави ин саноеъро ҳамчун санъати алоҳида ҳисоб кардааст, ки иштибоҳ мебошад [8,24]. Албатта, ин навъҳои вориди меъёр ва худуди санъатҳоро вусъат дода, гуногуннавьӣ, тозагӣ ва дар маҷмӯъ рушду таҳаввули афкори назарии адабиёти порсии тоҷикиро дар садаи XV мелодӣ ифода месозанд.

Дар рисоили Родуёнӣ ва Ватвот санъати такрор мунсачим ва яклаҳт буда, Шамси Қайс онро дар доҳили санъати таҷнис шарҳ додааст [13,356]. Аммо ин санъат дар назариёти Кошифӣ ба 7 навъ (мутлақ, мусанно, мушаббаҳ, мустаънаф, маъа-л-восита, муаккад ва такрори ҳашв) ҷудо мешавад, ки аҳамияти калони назарӣ дорад [5,156-17a].

Бори аввал Рашиди Ватвот санъати радду-л-ачуз ила-с-садрро ба бадеи порсӣ ворид кард ва 6 навъи онро тавзеҳ дод [3, 230], Шамси Қайс онро дар таркиби санъати таҷнис овардааст [13, 353], вале Кошифӣ мегӯяд, ки ин санъат "бар 8 навъ аст" (мусаддари мутлақ, мутахаллили мутлақ, мусаддари муҷаннас, мутахаллали муҷаннас, мусаддари муқтазаб, мутахаллали муқтазаб, мусаддари муштак, мутахаллали муштак) [5,196-206].

Яке аз санъатҳои мутадовили бадеи порсӣ ташбеҳ мебошад. Дар "Тарҷумону-л-балоға" 6 навъи ташбеҳ (муканно, марҷӯё анху, маршрут, маъкус, муздавач) [12, 44-54] тавзеҳ шуда бошад, дар "Ҳадоиқу-с-сеҳр" низ 6 навъ (мутлақ, маршрут, киноят, тасвир, измор ва тафзил) [3,230], дар "ал-Муъҷам" 7 навъ, Шамси Қайс ба он навъи ташбеҳи сарехро афзуда [22,360], аммо дар "Бадоеу-л-афкор" 9 навъи ташбеҳ шарҳ дода шудааст, ки танҳо ташбеҳи муғолата нав мебошад [5, 246-26a]. Ин нуқта баёнгари он аст, ки аксари ин рисолаҳо мавриди истифодаи муаллиф қарор гирифта, Кошифӣ дар зоти худ ҳамаи онҳоро як навъ ҷамъбаст кардааст.

Барои шиносӣ бо равиши таҳқиқ ва қиёси ҷихатҳои сабки рисолаи Кошифӣ баёни санъати таҷнисро дар рисолаҳои бадеънигорони моқабли ӯ иҷмолан аз назар гузаронидан мумкин аст.

Муаллифи "Тарҷумону-л-балоға" ҳарчанд басомади таҷнисро санъати тарсеъ медонад, вале таърифи таҷнисро дар фасли таҷниси мутлақ меоварад. "Муҷонис, - менависад Муҳаммад Умари Родуёнӣ, - аз алфоз номе бувад, гарданда миёни ҷизҳои мухталиф ба маънӣ. Чун байте бувад, бад-ӯ андар ду ё се лафзи ба ҳуруф ва эъробу нуқат яксон гарданд, ҳар лафзе аз он лафзҳо ба миёни ҷизҳои мухталиф ба маънӣ, он байтро муҷонис хонанд ва баъзе порсигӯён мутаҷнобҳо" [12, 11].

Соҳиби "Ҳадоиқу-с-сеҳр" ғайр аз таърифи "Ҳадоиқу-с-сеҳр" ин санъати бадеиро нисбатан муфассал шарҳ дода, "қалимоте бошад монанди якдигар ба гуфтан ва набиштан дар наср ё дар назм" [3, 230], ки дар қиёс ба таърифи Родуёнӣ муъҷаз ва мушаххас мебошад.

Шамси Қайс таҷнисро "алфози ба якдигар монанда истеъмол кардан" таъриф карда, он дар назму наср равнақи сухан бияфзояд. Онро, ба андешаи соҳиби "ал-Муъҷам" гувоҳи иқтидори мард шуморанд [13, 352].

Роҷеъ ба санъати бадеии мазбур назариёти Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар нисбати андешаҳои бадеънигорони пешин муқаммал мебошад. Таҷнис, дар луғат, тибқи фармудаи Кошифӣ, гуна-гуна гардонидан буда, дар истилоҳ, иборат аст аз истеъмоли алфози мутаҷнобҳо ва қалимоти мутаҷониса. Яъне шоир таркибе кунад аз ду лафз бо зиёдӣ, ки дар талаффуз ё китобат аз ҷинси якдигар бошанд; ва ақсоми таҷнисот биусриҳо дар меъёри калом нек муътабар аст; ва дар маҷории назму наср бағоят мустаҳсан. Ва узубати сухан ва равнақи таркиб ба эроди ҳар як аз ақсом мутаҷнобҳо" [5, 12a].

Санъати таҷнисро Родуёнӣ ба 3 навъ (мутлақ, мураддад, зойд) [12,11-13], Рашиди Ватвот 7 навъ (том, ноқис, зойд, мураккаб, муқаррар, мутарраф, хат) [3,230], Шамси

Қайс ба 6 навъ (том, ноқис, зоида, мураккаб, муздавач, мутарраф) ва санъатҳои радду-л-ачуз ила-с-садр, радду-с-садр ила аҷуз ва тақриро низ ҳамчун ҷузви таҷнис муаррифӣ кардааст [13, 352-358]. Дар ин хусус Кошифӣ менависад, ки “он чи аз ҷинси таҷнисот дар каломии порсӣ пеши арбоби ин синоат рақами эътибор ёфта, дувоздах қисм аст [5, 12а].

Ҷолиби диққат аст, ки Кошифӣ суннати бадеънигорони пешинро идома дода, санъати таҷнисро аз ду зовия шарҳ бастааст: а) аз нуқтаи назари раддабандӣ ва ҷойгузинии аносирӣ он ва б) аз ҷиҳати хусну қубҳ низ ба гурӯҳҳо ҷудо намуда, барои ҳар қадом намуна ё намунаҳои шеърӣ шоҳид овардааст. Масалан, таҷниси зоида дар ҳамаи рисолаҳои бадеъи дида мешавад. Барои қисми дидгоҳҳои бадеъшиносон онро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Муаллифи “Тарҷумону-л-балоғ” аз ҳамон оғози бадеи порсии тоҷикӣ дуруст ба мушоҳида гирифтааст, ки “ду лафз ба як маънӣ биёранд ва ба охири лафзи охирин як ҳарф зиёдат кунанд”, таърифи таҷниси зоида ба ҳусул ояд [12,11]. Таърифи Рашиди Ватвот тақрибан бо таърифи Родуёнӣ яксон аст: “Ҳар ду калимаи мутачонис ба ҳуруфи ҳаракот муттафиқ бошанд, аммо дар охири калима ҳарфе зиёдат бувад” [3,232]. Рашиди Ватвот таҷниси зоидро “музайял” низ номидааст [3,232].

Нигорандаи “ал-Муъҷам” низ айни гуфтаи Рашиди Ватвотро бо каме тағйир оварда: “калимаи мутачонис, аз дигаре ба ҳарфе зиёдат бошад” [13,352].

Аз рӯи тартиб, таҷниси зоида дар таърифи Кошифӣ дар мақоми ҳафтум омада, нисбат ба назариёти пешиниён муфассалтар аст: Ин санъат, ба шаҳодати соҳиби “Бадоеъу-л-афкор” чунон бувад, ки яке аз мутачонисин ба ҳарфе зиёдат бошад, аз он дигар. Нуқтаи фарқкунандаи таърифи Кошифӣ аз он иборат аст, ки: “ин қисм таҷнис бар ду навъ аст: *яке* [аввал-У.Ю.] он ки зоида дар охири калимот бувад, чун “наво” ва “навол” ва “бод”-у “бода”. Инро таҷниси музайял хонанд. Музайял, тибқи фармудаи муаллиф, дар луғат “дароздоман” аст. Инчо низ доман як калима дарозтар уфтода. *Дувум*, он ки зоида дар аввали калимот бошад, чун “ғубор” ва “бор”, “диёр” ва “ёр” ва инро таҷниси мазид хонанд, яъне зиёдакардашуда ба эътибори зиёдати ҳарфи аввал” [5,576].

А. Сатторзода “таҷниси музайял” ва “таҷниси мазид”-ро муродифномҳои таҷниси зоида донистааст. [15, 23]. Ин нуқтаро низ месазад ёддошт кард, ки охарин санъати расолаи Кошифӣ бо номи “музайял” ҳамчун санъати мустақил зикр гардида, дар навбати худ боз ба ду навъ тақсим мешавад.

Чунонки ба мушоҳида мерасад, бадеънигорони пешин навъҳои нави таҷнисро бо дарназардошти таҳаввули афкори бадеи порсии тоҷикӣ ба рисоили хеш афзудаанд. Дар “Бадоеъу-л-афкор” анвои таҷниси мафрук, марфӯ, мушобех ва лоҳиқ нав мебошанд.

Аз ҷумла, таҷниси лоҳиқ, бинобар таснифи Кошифӣ, чунон аст, ки ҳар ду мутачонис дар ҳама ҳуруф муттафиқ бошанд, илло дар ҳарфе аз ҳуруфи васат” [5, 146]. Ҷолиби диққат лоҳиқро бар “ду навъ” донистааст [5, 146]. Аввал, он ки ҳарду ҳарф саҳеҳ бошанд, ё яке саҳеҳ бошаду яке ҳарфи иллат ва онро лоҳиқи мусаҳҳаҳ гӯянд. Мисол:

Навбати шодист гулро з-он сабаб бар бомдод,

Навбати шохӣ занад мурғи саҳар бар бому гул.

Дувумро “лоҳиқи муаллал” гӯянд, ба сабаби вучуди ҳарфи иллат дар калима; ва таҷдиди ҳар яке ба дигаре [5,146]. Кошифӣ аз рӯи хусусиятҳои ботинӣ онро боз ба се навъи дигар ҷудо кардааст: Аввал, он ки муҳолифат бошад миёни алифу вов, чун

“нур”-у “нор” ва “чор”-у “чӯр”. Дувум, он ки ихтилоф бувад миёни “алиф” ва “ё”, чун “хор”-у “хайр” ва “сир”-у “сор”. Севум, он ки табоин (тавофут-У.Ю.) бошад миёни “вов” ва “ё”, чун “тур”-и “тир” ва “дур”-у “дер”.

Илова бар ин, бадеънигорони пешин агар як навъи таҷниси мураддад ва мутаррафро баён карда бошанд, Кошифӣ онҳоро дар ду навъ ташреҳ додааст.

Ҳамаи ин тағйиру иловаҳоро донишманди тоҷик Р. Муслмонкулов ба инобат гирифта, ба чунин хулоса мерасад, ки Кошифӣ “110 санъати нав”-ро кашф кардааст [8, 24].

Рисолаи Кошифӣ аз се сӯ ҳоизи аҳамият аст, аз як сӯ, муаллиф кӯшидааст бо афзудани анвоъи нав дар таркиби санъатҳо моҳияти онҳоро равшан намояд, аз сӯи дигар, хусусиёти назарии саноеъи ирдоф, такмил, тасғир, тавсим ва ғайраро, ки дар бадеи порсӣ он қадар маъруф нестанд, баён намудааст ва, аз тарафи сеюм, ба баъзе дидгоҳҳои сабқӣ ва эҷодии шуарои пешин ва ҳамзамони худ ишораҳо кардааст.

в) бозгашти дубораи санъатҳо

Чунонки ёдовар шудем “ал-Муъҷам”-и Шамси Қайс яке аз сарчашмаҳои асосии рисолаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ мебошад. Шамси Қайс низ аз “Ҳадоиқу-с-сеҳр” суд чуста, вале аз зикри 24 санъати мавриди қорбурди Рашиди Ватвот парҳез кардааст. Аз ҷумла, ба ин даста метавон санъатҳои “ат-тарсеъ маа таҷнис”, “ал-асҷов”, “ал-мақлуб”, “тазмину-л-муздавач”, “ал-муҳтамили-з-зиддайн”, “таҷоҳули ориф”, “мусаҳҳаф”, “тарҷума”, “ибдоъ”, “мутаалзил” ва ғайраро шомил кард. Ба чӣ хотир Шамси Қайс ин санъатҳоро фуру гузоштааст? Ба андешаи мо, асоси шубҳаи соҳиби “ал-Муъҷам” дар рисолаи Рашиди Ватвот нуҳуфтааст. Аз ҷумла, зимни баёни санъати ибдоъ Рашиди Ватвот гуфтааст: “арбоби баён ибдоъро аз ҷумлаи саноеъ доништаанд, вале он аз ҷумлаи санъат нест” [3,318-319]. Аз ҳамин лиҳоз, бадеънигорони муосир “ибдоъ”-ро дар ҷузви истилоҳоти шеърӣ зикр кардаанд (мас. Ҷ. Хумой ва А. Сатторзода). Ба ин мабнӣ, Шамси Қайс ҳар қучо шубҳа карда, ин гуна санъатҳоро дар рисолаи хеш наёвардааст.

Вале Кошифӣ дар рисолаи хеш ба онҳо “умри дубора” ё “бозгашти дубора” бахшидааст. Ин далел собит месозад, ки ин санъатҳо ба афкори назарии мардуми тоҷик дар асри XV зарурат доштаанд. Кошифӣ боби дувуми рисолаи худро “Дар баёни уюби назм” номидааст. Он ба яке аз улуми адабӣ, ки ба қавли муаллиф “онро илми нақд хонанд” тахсис ёфтааст.

Муаллиф дар бораи иллатҳои аҷзои шеър, ба мисли мусолата, салх, масх, илмом, муноказа, удул, ғулуви фоҳиш, илғо, таҷаммуъ, самоҳату-л-ибтидо, инхироф, самоҳату-л-интиҳо, муҳолифати насиб ва ташбиб, рақоқату-т-тахаллус, иброму-с-суол ва тақаллуф маълумот медиҳад.

Соҳиби “Бадоеъу-л-афкор” дар ин фасл низ аз “ал-Муъҷам” пайравӣ карда, вале дар қиёс бо дидгоҳҳои илмӣ ва адабии Шамси Қайс, усули нигариш, равиши таҳқиқ ва шеваи арзишгузориҳояш нисбатан сода ва сатҳӣ мебошад.

Хотимаи рисолаи Кошифӣ “дар баёни маънии қофия, адади ҳуруфу ҳаракот ва авсофу алқоби он ва зикри маъоиб, ки тааллуқ бад-ӯ ва радиф дорад”, бахс карда, муштамил бар ҳафт фасли хурд аст. Муаллиф дар ин бахш низ талош варзида, то дар бораи маънии қофия, ҳуруф ва ҳаракоти он, анвоъи қофия, авсофи он, қофияи асли ва маъмул, қофияи шойгон, уюби қавофӣ ва радиф маълумоти муфид диҳад.

Мулоҳизоти поёнӣ

Р. Муслмонкулов равиши Ҳусайн Воизи Кошифиро дар масъалаи шарҳу тафсири санъатҳои бадеӣ бо равияи асосии шеършиносони пешин – чун Муҳаммад

Умари Родуёнӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайс, Шарафуддини Ромӣ, Хусрави Дехлавӣ, Тоҷ ал-Ҳаловӣ ба силки таҳқиқ кашида, ба хулоса мерасад, ки онҳо аз якдигар фарқ мекунад. Мо онҳоро ба хотири равшан шудани моҳияти масъала бо каме ихтисор иқтибос менамоем:

1. ӯ, ба мисли дигар муаллифон, маъниҳои луғавию истилоҳии санъатҳоро баён карда, шарҳу эзоҳ медиҳад ва фикри худро бо мисолҳо пуркуват менамояд; фақат гоҳ-гоҳе оид ба ин ё он масъала ақидаи муаллифони пешин, аз қабили Рашиди Ватвот, Шамси Қайс, Насируддини Тӯсиро қайд мекунад;

2. Бо мақсади исботи фикр Кошифӣ мисолҳои меорад, ки онҳо аксаран аз ҷиҳати ғояву мазмуну мавзӯӣ умумӣ ва ишқиянд (тағаззулӣ-У.Ю.) ва бар равиҳои маъмулии дигар муаллифон монанд аст, аммо аксари кулли далелҳои шеърӣ “Бадоеъу-саноеъ” дар мавзӯҳои ҳаётӣ замонавӣ буда, мазмунҳои шикоят, танқиди замон, панду насиҳат ва амсоли инҳоро дарбар мегиранд;

3. Аксари шеърҳои “Бадоеъу-л-афкор ғӣ саноеъи-л-ашъор” ба мисли асарҳои дигар шеършиносон номаълуммуаллифанд [9, 62].

Илова бар ин, ба андешаи мо, чунин мушаххасҳо низ ба рисолаи Кошифӣ марбут донист:

1. “Бадоеъу-л-афкор”, аз як сӯ, дар омӯзиши паҳлуҳои гуногуни афкори адабӣ-зебошинохтии муаллиф мусоидат намояд ва, аз сӯи дигар, дар баёни моҳияти назариёти садаи XV, ки расоили зиёди балогӣ таълиф шудаанд, аҳамияти калони назариявӣ дорад.

2. Таҳқиқи сайри таърихии афкори гузаштагон яке аз проблемаҳои илми шарқшиносии муосири кишвари мо Тоҷикистон аст. Дар ин самт корҳои назарраси илмӣ, аз ҷониби донишмандони тоҷик, аз ҷумла Х. Шариф, Т. Зехнӣ, Р. Ҳодизода, Р. Мусулмонқулов, А. Сатторзода, М. Нарзикул ва дигарон анҷом ёфта, абъоди мухталифи ин самти муҳими адабиётшиносӣ таҳқиқ шуданд. Аммо то имрӯз дар масъалаи таъсир, муқоиса ва муқобалаи илми балогат, аз ҷумла санъатҳои бадеии арабу аҷам таҳқиқоти вижа ба вучуд наёмадааст. Дар мутолаа ва омӯзиши ин самти муҳим низ рисолаи “Бадоеъу-л-афкор” нақши бориз дорад.

3. Омӯзиши воситаҳои тасвири бадеӣ яке аз мабонии илми нақд дар замони муосир мебошад. Усули нигариши ҷадид ва шеваи арзишгузориҳои муосири илмӣ, бидуни омӯхтани осору афкори адабӣ-зебошинохтии гузаштагон муяссар намешавад. Зеро дар осори зиёди назарии боқимонда нақду баррасӣ ва доварҳои нозуки ҳунармандона мавҷуданд, ки бешак натавонанд барои рушди муосири нақди адабӣ, балки ба таҳаввули адабиёти бадеӣ такони ҷиддӣ мебахшад.

4. Рисолаи “Бадоеъу-л-афкор” аз лиҳози омӯзиши сабқшиносӣ, тарзу ифодаи баён ва намунаи насри садаи XV низ ҷолиби диққат мебошад.

5. Кошифӣ дар “Бадоеъу-л-афкор” бештар ба моҳияти назарии афкори зебошиносии порсӣ аҳамият додааст. Ба ин далел, ки аксари шавоҳиди рисолаи ӯ аз намунаҳои ашъори шоирони порсигӯӣ иборат буда, аз мисолҳои арабӣ парҳез кардааст.

Пайнавишт:

1. Афсаҳзод А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дувуми асри XV. -Душанбе: Дониш, 1987. - 264 с.
2. Аҳмадов М. Ҳаёт ва мероси илмию адабии Ҳусайн Воизи Кошифӣ. //Чанд мулоҳизаи адабӣ//Маҷмӯаи илмӣ. -Душанбе. 1973. -40 с.

3. Ватвот Рашидуддин. Ҳадоиқу-с-сеҳр фӣ дақиқи-и-шеър. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. –Москва:Наука, 1985. -324 с.
4. Каззоӣ М. Дебоча. Камолуддин Ҳусайн Воизи Сабзаворӣ. Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-аишгор. Вироста ва гузоридаи Мирчалолуддини Каззоӣ.-Техрон: Наири марказ. 1369. Сс. 1-64.
5. Коишфӣ Камолуддин Ҳусайн Воиз. Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-аишгор. Бо муқаддима ва саъй ва феҳристҳои Р. Мусулмонқулов. –Москва: Наука. 1977. -236 с.
6. Коишфӣ. Камолуддин Ҳусайн Воизи Сабзаворӣ. Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-аишгор. Вироста ва гузордаи Мирчалолуддини Каззоӣ.-Техрон: Наири марказ. 1369.–387 с.
7. Мусулмонқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV. –М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. -240 с.
8. Мусулмонқулов Р. Атауллах-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики. АДД. -Душанбе, 1980, - 40 с.
9. Мусулмонқулов Р. Дар бораи сохт ва мундариҷаи “Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ил-аишгор”-и Коишфӣ. Ахбороти АИ Тоҷ. ССР. Шӯъбаи умумии ҷамъиятшиносӣ. №3 (73), 1973. 56-63 сс.
10. Нуъмонӣ Шиблӣ, Шеър-у-л-ачам. Тарҷумаи форсии Саидмуҳаммад Тақии Фаҳр Доши Гелонӣ. Таҳияи А. Набавӣ. –Душанбе: ДДОТ. 2016. Ҷилди 1 ва 2. -544 с.
11. Райснер М. Л. Восточная поэтика: Тексты. Исследования. Комментарии. –М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. -342 с. [с. 258-290]
12. Родуёӣ Муҳаммад Умар. Тарҷумону-л-балога. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми А. Оташ. –Техрон: Асотир. -290 с.
13. Розӣ, Шамси Қайс. Ал-Муъҷам фӣ маъйири-л-аишори-л-ачам. Ба тасҳеҳи аллома Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, Мударрис Разавӣ ва Сирус Шамисо. –Техрон: Илм, 1388. -640 с.
14. Саид Эҳсон Содиқ. Улуму-л-балога инда-л-араб ва-л-фурс. –Димашиқ: ал-Мусташиорияту-с-сақофия ал-ирония фӣ Димашиқ. 1421 ҳ./2000 м. -365.
15. Сатторзода А. Такмилиаи бадеъи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешиниён ва имрӯзиён). –Душанбе: Адиб, 2011. -380 с.
16. Сафо Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёти Эрон. ҷ. 3. -Техрон: Фирдавс, 1379, -с. 256.
17. Тоиров У. Сарсухан. Ҳусайн Воизи Коишфӣ. Бадоеъ-ул-афкор. –Душанбе: Ҳумо. С 3-40
18. Тоҷ-ал-Ҳаловӣ Алӣ ибни Муҳаммад. Ба тасҳеҳ ва бо ҳавошӣ ва ёддоштҳои Саидмуҳаммад Козим Имом. –Техрон, 1341. -136 с.
19. Хондамир Фиёсиддин. Ҳабибу-с-сияр.-Техрон: Хайём. 1362. Ҷ. 3. -716 с.
20. Ҳидоят Ризоқулихон. Мадориҷу-л-балога.-Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби порсӣ. 1383. -186 с.
21. Ҳусайнӣ Атоуллоҳ Маҳмуд. Бадоеъ-ус-саноеъ. -Душанбе: Ирфон, 1974. -224 с.
22. Шамисо Сирус. Нигоҳе тоза ба бадеъ. –Техрон: Митро. Вирости 3. 1383. -208 с.

Reference Literature:

1. Afsahzod A. Tajik-Russian literature in the second Half of the XV-th Century. - Dushanbe: Knowledge, 1987. – 264 pp.
2. Ahmadov M. Life and Heritage of Khusayn Voiz Koshifi // Some critical Remarks// Scientific Researches. – Dushanbe, 1973. – 40 pp.

3. Vatvat Rashiduddin. *Gardens of Magics in Subtleties of Poetry. Translation from Persian, exploration and commentaries by N. Yu. Chalisova.* - M: Science, 1985. – 324 pp.
4. Kazzazi M. *Preface. Kashifi Kamoluddin Khuseyn Voiz Sabzavazi. New Thoughts about Poetic Art. Footnotes and indicators by M. Kazzazi.* - Tehran: Issue of the Centre. 1369hijra. - pp. 1 – 64.
5. *Kashifi Kamoluddin Khuseyn Voiz. New Thoughts about Poetic Art. Footnotes and indicators by R. Musulmankulov.* - Moscow: Science. 1977.- 236 pp.
6. *Kashifi Kamal ad din Khuseyn Voiz. New Thoughts about Poetic Art. Footnotes and indicators by M. Kazzazi.* - Tehran, 1369hijra. – 387 pp.
7. Musulmonkulov R. *Persian-Tajik Classical Poetics of the X-th - the XV-th Centuries.* - M: Science, 1989. – 240 pp.
8. Musulmonkulov R. *Ataullah Mahmud Khusayni and Issues of Tajik-Persian Classical Poetics. Synopsis of doctoral dissertation in philology.* - Dushanbe, 1980. – 240 pp.
9. Musulmonkulov R. *On Structure and Contents of the Treatise “New Thoughts about Poetic Art”. Tiding of the Tajik SSR Academy of Sciences. Section of social sciences. 1973. №3 (73).- pp. 56-63.*
10. Nugmani Shibli. *Poetry of Adjam. Translation by Fahr Dai Ghilani. Transposition by A.Nabavi.* - Dushanbe: Tajik State Pedagogical University, 2016. - VV. 1-2. – 544 pp.
11. Raisner M.L. *Oriental Poetics: Texts, Researches. Commentaries.* - M: Oriental Literature Publishing firm. RAS, 1996. – 342 pp. (pp.258-290)
12. Raduyani Mukhammad ibn Umaz. *Interpreter of Rhetoric. Footnotes and indicators by A. Otash.* - Tehran: Asotir (Legends, Myths, Tables). - 290 pp.
13. Razi, Shamsiddin Mukhammad ibn Kais. *The Code of Persian Poetics Rules. Commentaries by Mukhammad ibn Abdalvahhab Kazvini, Mudazzis Razavi and Sirius Shamiso.* - Tehran: Science, 1388hijza. – 640 pp.
14. Said Ehsan Sadik. *The Science of Rhetoric among Arabs and Persians.* - Damascus: Iranian cultural centre. 1421hijra. – 365 pp.
15. Sattar-zade A. *Supplement to Tajik-Russian Poetics.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 2011. - 380 pp.
16. Safo Zabehullah. *The History of Persian Literature.* - V.3. Tehran: Firdaws, 2011. – 256 pp.
17. Toirov.U. *Introduction. Kashifi Kamoluddin Khusayn Vaiz Sabzavazi. New Thoughts about Art.* – Dushanbe: Humo, - pp. 3 – 40.
18. Tadge al-Halovi Ali ibni Mukhammad. *Subtleties of Poetry. Footnotes and indicators by Saidmukhammad Kozim Imon.* - Tehran, 1341hijra. – 136 pp.
19. Hondemir Ghiyosiddin. *The Friend of Life Descriptions.- Tehran: Khayam. 1362hijra. V.3. – 716 pp.*
20. Hidayat Riza Kuli Han. *Degrees of Poetics.* –Tehran: Academy of Persian Language and Literature. 1386 hijra. – 186 pp.
21. Khusayn Ataullah Mukhammad. *Mastership of Poetry.* –Dushanbe: Cognition, 1974. - 224 pp.
22. Shamisa Sirius. *Ne w Outlook in Reference to Poetry.* Tehran: Mitro, Virosti 3. 1383hijra. – 208 pp.

УДК 8Г1
ББК 83.3(0)5

**БАРРАСИИ ХУСУСИЯТҶОИ АШЪОРИ
БОНУВОНИ СУХАНВАРИ ҲАВЗАИ
АДАБИИ ХУЧАНД ДАР АСРИ XIX ВА
ИБТИДОИ САДАИ XX**

Ҳамидова Шамсия Мирзорустамовна,
докторанти (PhD) ДДХ ба номи акад.
Б. Ғафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

**О ВКЛАДЕ ЖЕНЩИН-ПОЭТЕСС В
ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО
ЦЕНТРА ХУДЖАНДА В XIX - НАЧАЛЕ
XX ВЕКА**

Хамидова Шамсия Мирзорустамовна,
докторант (PhD) ХГУ им. акад.
Б.Ғафурова (Таджикистан, Худжанд)

**ON THE CONTRIBUTION OF WOMEN-
POETESSES INTO A FORMATION OF
KHUJAND LITERARY CENTRE IN THE
XIX-TH-THE BEGINNING OF THE XX-TH
CENTURIES**

Khamidova Shamsiya Mirzorustamovna,
Doctoral student of the department of
classical literature under Khujand State
University named after academician B.
Gafurov (Tajikistan, Khujand)

Калидвожаҳо: таърихи адабиёти тоҷик дар асри XIX ва ибтидои асри XX, бонувони суханвар, ҳавзаи адабии Хучанд, сабки ҳиндӣ, газал, Қамбархони Хучандӣ, Бифазилати Хучандӣ

Дар мақола кӯшиши ба харҷ рафтааст, ки саҳми бонувони суханвари ҳавзаи адабии Хучанд дар инкишофи адабиёти нимаи дувуми асри нуздаҳ то аввали асри бист мавриди назар қарор дода шавад. Таъкид гардидааст, ки дар ин давра дар Хучанд дар умум б нафар шоира зиндагӣ ва эҷод намудаанд, ки 3 нафарашон аз як хонавода буда, асосан дар шеваи мактаби пайравони Бедил ашъор сурудаанд. Ҳамчунин дар эҷодиёти бонувони суханвари ҳавзаи адабии Хучанд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX гароиши ба намояндагони сабки ироқӣ чун Ҳофизи Шерозиву Абдурахмони Ҷомӣ ва гайраҳо дида мешавад. Дар эҷодиёти бонувони суханвар мавзӯҳои шиқоят аз тақдир мушкили зан, тавсифи аҳли меҳнат, танқиди беадолатиҳои замона, рижориҳои шайхон ва гайра бартарӣ доранд. Баъзе аз шоираҳои мазкур ба ду забон- тоҷикӣ ва туркӣ шеър гуфтаанд.

Ключевые слова: история таджикской литературы, XIX - начало XX века, женщины - литераторы, литературный центр Худжанда, индийский стиль, газель, Камбархон Худжанди, Бифазилат Худжанди

Предпринята попытка определить вклад поэтесс литературного центра Худжанда в развитие литературы второй половины XIX - начала XX столетия. Отмечается, что в указанный период в Худжанде жили и творили шесть поэтесс, три из которых были представительницами одной фамилии и в основном следовали литературному стилю Бедиа. В творчестве женщин-поэтесс литературного центра Худжанда второй половины XIX - начала XX вв. встречаются также стихотворения, созданные в стиле древних поэтов - представителей иракского стиля, таких как Хафиз Ширази, Абдурахман Джамии и других. В творчестве поэтесс литературного центра

Худжанда расматриваемого периода преобладают жалобы на тяжкую долю женщин, воспевание людей труда, критика власть предержащих, лицемерия шейхов и т.д. Некоторые из поэтесс были двуязычными и создавали стихи на таджикском и узбекском языках.

Key words: *history of Tajik literature, the XIX-th- the beginning of the XX-th centuries, women-of-letters, literary centre of Khujand in the XIX-th – the beginning of the XX-th centuries, Indian style, gazel, Kambarhon Khujandi, Bifazilat Khujandi*

The author makes an endeavour to determine the contribution of poetesses of Khujand literary centre into the development of the literature appertaining to the period of the XIX-th - the beginning of the XX-th centuries. It is underscored that in the pointed period there lived and created six poetesses three of whom were representatives of one family, they followed mainly Bedil's literary style. In their creation there occur also certain poems written in the style of ancient poets-representatives of Iranian style, such as Khofiz Shirozi, Abdurahmon Jomi and others. In the literary production of the women-of-letters there prevail complaints for a hard destiny of their sisters, chantings of the people of labour, criticism of the powers that be were sheikhs' hypocrisy and etc. Some of the poetesses were bilingual and created verses both in Tajik and Uzbek languages.

Хучанди бостонӣ яке аз шахрҳои қадимтарини Осиёи Миёна ба шумор рафта, ба унвони яке аз марказҳои муътабари илму адабиёт, фарҳангу ҳунар, ватани донишмандону суҳансароёни соҳибзавқ, ки таърихи беш аз духазорсола дорад, эътироф гардидааст. Мақоми таърихӣ ин шаҳри куҳан ва ҷойгоҳи онро дар тамаддуни башарӣ дар нигоштаҳояшон муаллифони таърихномаву сафарнома, осори ҷуғрофӣи куҳан, аз ҷумла Ёкути Ҳамавий, асарӣ ҷуғрофӣи «Худуд ул олам»-и муаллифаш номаълум, Атомалики Ҷувайнӣ, устод Садрӣдин Айнӣ, Абдулманнони Насриддин ба таври барҷаста муқаррар намудаанд.

Дар баробари ин, фарзандони адабпарвару фарҳангдӯсти Хучанд Абӯмахмуди Хучандӣ, Маҳастӣ, Зиёуддини Хучандӣ, Шайх Камоли Хучандӣ, Файёзи Хучандӣ, Шайдо, Шӯҳӣ, ҳофизи хушхон ва бастакори маҳбуи халқ Содирхон Ҳофиз, шоир ва олим Ҳочӣ Юсуф, шоири маорифпарвар Тошхоча Асирии Хучандӣ ва имрӯз Фарзонаи Хучандӣ низ мақому эътиборӣ ин диёри қадимиро дар арсаи илму адабиёт ҳамчун зодгоҳи фарҳангу адабиёти бузург нишон додаанд.

Дар ин бора Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин зикр кардаанд: “Шӯҳрату номи шаҳри Хучанд бештар тавассути фарзандони барӯманд, олимону орифон ва суҳанварони мумтози он густариш ёфтааст. Мунаҷҷим ва риёзидони маъруф Абӯмахмуди Хучандӣ, табиби ҳозиқ Назируддини Хучандӣ, орифону суҳанварони мумтоз Умар ибни Ҳорун, Маҳастии Хучандӣ, Зиёуддини Порсӣ, Камоли Хучандӣ, инчунин даҳҳо донишмандону фозилоне, ки фаёлияти илмиву адабии онҳо берун аз марзи кишвар мавриди эътибору эҳтироми аҳли илму адаб қарор гирифтаанд, шӯҳрати ин шаҳри қадимаи тоҷиконро дар аксои олам интишор додаанд” (3, 275).

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар шаҳри Хучанд дар қанори дигар шахрҳои Фарорудон нуфузи суҳанварон низ бештар гардид, ки дар ин миён ҷойгоҳи бонувони суҳанварро метавон ба таври махсус таъкид намуд.

Нахуст қайди як нукта зарур аст, ки перомуни ҳаёт ва эҷодиёти бонувони соҳибзавқи тоҷик, аз ҷумла занони суҳанвари Хучанд Тоҷӣ Усмон, Эргашалӣ Шодиев, Матлубаи Мирзоюнус, Абдулманнони Насриддин, Мавҷуда Ҷурунова ва муҳаққиқони дигар асару мақолаҳои ҷудоғона ба қалам овардаанд, ки онҳо аз ҷумла рочеш ба ҳаёту фаёлияти баъзе аз занони суҳансарои зодаи ин шаҳр низ баҳс мекунанд. Дар таҳқиқоти ин олимони асосан манзараи куллии адабиёти ҳавзаи Хучанд аз оғоз то ибтидои асри ХХ, аз ҷумла хусусиятҳои ашъори бонувони суҳанвар дар даврони мухталифи инкишофи адабиёти тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳарчанд дар пажӯҳишоти мазкур ба масъалаи бонувони суҳанварони ин давра низ таваҷҷӯҳ зоҳир шудааст, вале дар бештари онҳо танҳо масъалаҳои умумии рӯзгору осор ва мероси адабии бонувони суҳан мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар ин мақола сабъ бар он мешавад, ки муҳимтарин вежагиҳои ашъори бонувони суҳанвари давраи мазкур ва мавзӯю мундариҷаи осори онҳо ба риштаи таҳқиқ қашида шавад, зеро баҳсу баррасии ҳавзаи адабии Хучанд муқаррар месозад, ки дар баробари суҳанварони дигар бонувон низ дар тақмили ҷанбаҳои мухталифи адабиёти ин ҳавза саҳми худро гузоштаанд.

Ба таври умумӣ, аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо дар давраи мавриди таҳқиқи мо 6 - нафар бонувони суҳанвар рӯзгор ба сар бурдаанд. Бештарин сарчашмае, ки дар бораи ҳаёт ва фаёлияти ин шоираҳо маълумот медиҳад, албатта ашъори худӣ онҳост. Аз баррасии эҷодиёти ин занони суҳанвар, шиносӣ бо муҳити зист, ҷаҳонбинии онҳо маълум мегардад, ки бонувони суҳанвар асосан суннатҳои ҳоси адабиёти пешинро идома додаанд.

Яке аз бонувони суҳанвари ин давра Қамбархони Хучандӣ мебошад, ки дар миёнаҳои асри XIX рӯзгор ба сар бурда, бо таҳаллуқи Хучандӣ ашъори худро ба қалам овардааст. Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “Қоимаҳои ая Қамбархони Хучандӣ 68-сол умр дида, таҳминан соли таваллуди ӯ байни солҳои 1810-1820 рост меояд. Аз ин мебарояд, ки шоира дар байни солҳои 1876-1880 вафот кардааст. Ӯ аз гузари Чоршанбеи маҳаллаи Масҷиди Саври Хучанд буда, тамоми ҳаёти худро дар ин шаҳр гузаронидааст. Дар дастанвисе, ки то замони мо омада расида, 49-шеъри шоира, ки аз 800- мисраъ иборат аст, ҷой дорад. Онҳо аз ғазалу мухаммасҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ иборат буда, аз маҳорати баланди ин шоираи зулҳисонайн дарак медиҳанд (7, 13).

Бино ба маълумоти устод Абдулманнони Насриддин Қамбархони Хучандӣ ба толибилмон кутуби аҳком ва адаб низ тадрис мекард. Духтарони ӯ Муаттархон ва Муаззамхон низ дар мактаби модар тарбият гирифта, ба забонҳои тоҷикӣ ва туркӣ ашъор сурудаанд (2, 447).

Аз мутолеаи ашъори Қамбархон ба таври барҷаста маълум мегардад, ки ӯ дар шеър бештар аз хусусиятҳои сабки бедилӣ пайравӣ мекунад. Барои намуна аз як ғазали шоира ду байт зикр мешавад:

Кушода уқдаи дилро бичустам аз насими субҳ,

Шукуфта гунҷаи дилҳо ба гулшан бо сабо муҳтоҷ.

Танам бедалқу поҳоям бараҳна кӯ ба кӯ ғаштам,

Хучандӣ ошиқе ҳастам чу булбул бо наво муҳтоҷ (2, 447).

Шеваи таркибсозӣ, дар мисоли “кушоди уқдаи дил”, “насиби субҳ”, “гунҷаи дил” ва истифодаи калимаи “муҳтоҷ” ба сифати радифи ғазал онро ба сабки ҳиндӣ наздик намулдааст.

Муҳимтарин мавзӯоти Қамбархони Хучандиро шикоят аз замона, ҳаёти вазнин, факириву нодорӣ ташкил медиҳанд.

Аз мутолиаи намунаҳои ашъори шоира ба таври барҷаста дар навбати аввал маълум мешавад, ки ӯ дар шароити вазнин, танҳо ва ғарибона умр ба сар бурдааст. Тавре таъкид гардид, дар ҳақиқат шинохти рӯзгори ин бонуи суҳанвар тавассути намунаҳои ашъори ӯ имконпазир аст, ки яке аз ғазалҳои шоира ҳақиқати ин амрро бозгӯӣ мекунад:

*Ба олам аз ҳама ғамҳо фироқи бекаси мушкил,
Зи фикри зиндагӣ ин ҷо фироқи бекаси мушкил.
Асири фурқати ёро, хафифу зору беморо,
Ба ҳар ғамҳо гирифторо, фироқи бекаси мушкил...
Тагофул то ба кай сози ба озори мани мискин?
Ҳабибо, маҳвашо, ҷоно, фироқи бекаси мушкил... (2,450).*

Такрори радифи аҷоибӣ “фироқи бекаси мушкил” дар ин ғазал шарҳи воқеии зиндагонии шоира ба шумор меравад. Чунон ки ба мо маълум аст, дар замони гузашта, қисми зиёди ҷабру ситами замона ба сари занҳо қарор мегирифт. Бинобар ин шоираи пешқадами замон аз ғаму бехуқукии занҳо шикваҳо карда, дунёро ба хонаи ҳасрат ва фитнаҳо монанд мекунад. Азбаски орзуҳои шоира дар ин замони тираву нобасомонӣ ҷомаи амал намепӯшиданд, вай ғарқи дарёи ноумедӣ мегашт.

Қамбархони Хучандӣ яке аз донишмандони замони худ ба ҳисоб мерафт. Ӯ мисли худ шахсони “фозил ва арбоби маънӣ”-ро ҷустуҷӯ мекард, вале дарнаёфта бисёр андӯхгин мешуд.

Дар баробари зуҳури хусусиятҳои сабки ҳиндӣ дар миёни ашъори шоира ғазалҳои низ ба ҷашм мерасанд, ки бо суннатҳои хоси ғазалсароии қудамо ба қалам омадаанд. Ғазали ошиқонаи зерин таҷассуми равшани ин хусусиятҳои сабки шоирони пешинро ба хотир меоварад:

*Тири нигоҳи ҷонон карда маро нишона,
Шуд синаам ҷароҳат, худро қунам гарона.
Гуфтам: “Расон ба васлат” рӯзе ба аҷзу зорӣ,
Гуфто: “Биё замоне дар суҳбатам шабона”.
Гуфтам: “Шудам гуломат, ман садқаи каломат”,
Гуфто: “Макун маломат бо мардуми замона”... (7,15).*

Ё ин ки дар дигар ғазал низ мо омезиши вежагиҳои сабки қадим ва унсурҳои сабки ҳиндиро ба мушоҳида мегирем, ки таркибҳои “хоби ғафлат”, “ноқай шавк”, “ақба аз пеши корвон омадан” ҷанбаҳои наздик ба сабки ҳиндиро нишон медиҳанд.

*Ҳар замон ояд ба гӯшам аз пайи ҷонон навид,
То ба кай хобӣ ба ғафлат? Номаат поён расид!
Ноқай шавқат ба ҷавлон овару тай кун тариқ,
Ақбаҳо дар пеши роҳат ҷумлаи корвон расид... (2,448).*

Қамбархони Хучандӣ дар ашъори худ мақоми меҳнат ва аҳли меҳнатро боло бурдааст, ки ин аз гуногунрангии мавзӯоти шеърӣ вай дарак медиҳад. Ӯ аҳли ҷоҳ ва нафароне, ки ба ғайр аз хӯру хоб дигар ҳунаре надоштанд, ҳайвон ном мебарад. Дар канори ин, шоира новобаста аз ҷабру ғами рӯзгор дар дил орзуҳои зиёде мепарварид ва ҳар субҳро бо умеду орзуҳои нав истиқбол мекард:

*То ба кай хобӣ ба ғафлат, беҳабар з-асрори субҳ,
Хез, э гофил, нигар бо талъати дидори субҳ...*

*Иллоти дарди дилатро то ба кай чӯй даво,
Гар шифо дорӣ таманно, рав, ту шав бемори субҳ.
Хӯрдану хуфтан шиори худ макун ҳамчун баҳим,
Бош акнун, эй бародар, як шабе бемори субҳ... (7, 16).*

Ин андешаи шоира ҳамон ҳикмати шайх Саъдиро ба хотир меоварад, ки фармудааст:

*Хуру хобу хаиму шаҳват, шагаб асту чаҳлу зулмат,
Ҳаявон хабар надорад, зи чаҳони одамиат.*

Ё ин ки фалсафаи гузаштани умр ва гофил мондани инсон низ дар он ҳамчун як рукни андешаи ахлоқӣ шарҳу тафсири хосае пайдо намудааст:

*Во дарего, фурсати умри азизат шуд талаф,
Эй ба гафлат монда гофил, аз қарини нохалаф.
Ту агар огаҳ зи асли хилқати худ мешудӣ,
Гавҳаре будиyo гаштӣ, эй данӣ, санги хазаф.
Рӯзу шаб дар хӯрдану хуфтан туй ҳамчун баҳим,
Доббаи нафсе машав, минбаъд бихӯр камтар алаф! (2, 449).*

Қамбархони Хучандӣ ашъорашро тавассути корбандии санъатҳои ташбех, талмех, истиора, киноя, суолу ҷавоб ва ғайра музайян гардондааст. Забони шоира содаву равон, вале дорои маонии баланд мебошад:

*Бе ҷамолат пеши ошиқ суҳбати агёр талх,
Улфати нодону доно, дӯстон бисёр талх.
Булбули доно макун ҳамсӯҳбати зоги хасис,
Коми нутқи хушнаворо чун даҳони мор талх (2, 447).*

Ин ҷо “талхии суҳбат”, “доноии булбул”, “ҳамсӯҳбатии зоғ” ва амсоли ин аз вучуди санъатҳои ташбех, истиора ва маҷоз дарак медиҳанд.

Шоира дар давоми ҳаёти худ ҷабру ситам, ва бедодгарихои шайху зоҳидонро зиёд дидааст. Аз ин рӯ, ҳатто васиятномае ҳам навиштааст, ки дарду андӯхи ўро ба таври барҷаста ифода мекунад:

*Ба рӯзи маргам, эй ёрон, насозед нолаю афгон,
Биёред барбату мутриб, навозед чанги хушилхон...
Ба гирди тобутам созед гарибон, бекасон рақсе,
Дарегу ҳасрату афсӯс наво созед дастафшон.
Нагӯед зоҳиди худбин, барои таъзиям он рӯз,
Бихонед осии мискин, фақиру ошиқи риндон... (7, 17).*

Дигар аз бонувони суҳанвари ин давра Муаззамхони Хучандӣ мебошад, ки ў духтари Қамбархони Хучандӣ буда, соли 1249 хичрӣ (1833 мелодӣ) дар гузари Чоршанбеи маҳаллаи Масҷиди Савр ба дунё омадааст. Ҳанӯз аз ҷавонӣ бо қобилияти баланди худ аз дигар ҳамсолонаш фарқ мекард. Дар ташаккули истеъдоди эҷодиаш модараш Қамбархони Хучандӣ ва падараш Мулло Мирсаид нақши муассир гузоштаанд. Бино ба маълумоти Абдулманнони Насриддин “пас аз касби илму дониш, ҳамроҳ бо шавҳараш дар шаҳрҳои Самарқанду Ҷиззах сафар карда, то охири умр дар ҳамон ҷо мондааст. Дар синни 84- солагиаш (яъне соли 1917) дар Ҷиззах вафот кардааст (2, 451).

Дар асарҳои Муаззамхон ишора меравад, ки ҳаёти ў дар ғарибӣ, бо азобу ранҷ ва кулфатҳои зиёд сипарӣ шудааст. Шоираи ба ғаму дард гирифташуда аз чор фарзан-

даш паси ҳамдигар чудо мешавад. Вафоти фарзандон, ғаму андӯх, ғарибӣ ба саломати шоира бетаъсир намонданд. Ў дарди дилашро тавассути ашъораш иброз мекард.

Ба рӯзи бекасӣ чуз ғам ғарибонро кӣ меурсад?

Ба ғайр аз дард, ҳоли дардмандонро кӣ меурсад?

Зи васли дӯстон маҳрум, ватанвайрона маҳзунем,

На волид, на валад, ин хонавайронро кӣ меурсад? (2, 451).

Муаззамхон ба монанди модараш Қамбархон шоираи зуллисонан буда, бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ашъор сурудааст. Тавре таъкид гардид, шоира умри худро ба хорию зорӣ гузаронидааст. Дар охири умраш пиру бемадор ва фалаҷ гардида, дар бистари марг саҳифаҳои вопасини ашъорашро таълиф кардааст, ки аз сурудаи зерин ин маънӣ ба таври барҷаста хувайдост:

Ман шудам дар ҳаҷри ӯ, эй дӯстон,

Бемадору бемадору бемадор.

Хуфтаам дар бистари фурқат мудом,

Дилфигору дилфигору дилфигор... (2, 451).

Муаззамхони Хучандӣ яке аз шоираҳои барҷастаи аҳди хеш ба шумор рафта, афкори пурбаҳо ва ҳиссиёти нозуки худро дар шеър ба таври барҷаста баён намудааст. Дар равнақи эҷодиёти вай мутолеаи ашъори шоирони тоҷик ва ўзбек таъсири равшан гузоштааст. Аз шоирони ўзбек бештар эҷодиёти Алишер Навоӣ ва Фузулиро қироат мекард. Ҳатто ба як ғазали ўзбекии Алишер Навоӣ пайравӣ карда, ғазале эҷод намудааст. Маҳорати баланди шоираро ба назар гирифта, ҳамзамононаш ўро Зубунисои замони худ номиданд (7, 30).

Ашъори Муаззамхон ба таври кофӣ омӯхта нашудааст. Адабиётшинос Э.Шодиев истинодан ба азбори хешовандони шоира таъкид кардааст, ки ӯ ду девон тартиб дода будааст, яке ба форсӣ ва дигаре ба туркӣ. Аммо девони тоҷикии шоира то ҳоло дар дастрасӣ қарор надорад. Аз ашъори боқимондаи ӯ равшан хувайдост, ки бештар ба сабки қудамо шеърҳои равшан сурудааст.

Муаттархони Хучандӣ духтари Қамбархони Хучандӣ ва хоҳари Муаззамаҳони Хучандӣ шоираи соҳибхунари дигари ин давра ба шумор меравад. Бино ба маълумоти хешовандонаш ӯ 100-сол умр дида, аз хоҳараш Муаззамаҳон се -чор сол хурд будааст. Аз ин рӯ тахмин меравад, ки байни солҳои 1835-1840 дар Хучанд таваллуд шудааст. Бино ба маълумоти Абдулманнони Насриддин “Муддате дар шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳр умр ба сар бурдааст. Солҳои охири умраш дар Хучанд сипарӣ шуда ва дар зодгоҳи худ ба дор-ул-бақо реҳлат кардааст (2, 453).

Ба таъкиди Эргашалӣ Шодиев “шеърҳои Муаттархон мисли шеърҳои Қамбархон ва Муаззамаҳон аз ҳамду наъти анъанавӣ иборатанд. Аммо шеърҳои Муаттархон дорои махсусияти хос буда аз ашъори модару хоҳар фарқ мекунанд. Дар ғазалу мухаммасҳои Қамбархони Хучандӣ ва Муаззамаҳон оҳангҳои шикоят ва танқиди замон пурқувват мебошад. Муаттархони Хучандӣ ба чуз ин ҳолатҳо ба тасвири манзараҳои табиат, фаслҳои сол диққати махсус додааст” (7, 43).

Ҳолати яъсу хирмони хешро бо истифодаи санъати нидо чунин баён доштаст:

Худовандо, ба маъюсӣ диламро мубтало кардӣ,

Ниҳоли қоматам аз бори меҳнат ҳам, дуто кардӣ.

Илоҳо, нахли умрамро ба дардат ошно кардӣ,

Дили оинаам зангору рангам каҳрабо кардӣ (2, 453).

Шоира дар ғазали дигар аз факру фоқа ва ниёзи хеш шикоят кардааст. Ҳатто шеърҳои ошиқонааш низ аз ин оҳанг орӣ нестанд. Аз ин рӯ, ӯ ҳатто бо заноне, ки ки азобу ранҷ ва кулфатҳои зиёд доштанд, ба нолаи ҷонгудоии онҳо ҳамсадо буд:

*Дар ин гулшан нишастам чун асирони Яман муҳтоҷ,
Чу булбул нола дорам, ашкрезон дар ватан муҳтоҷ.
Дар ин айёми гампарвар, чӣ ҳосил кардам андар бар,
Садо аз қорвон омад, вучуд андар кафан муҳтоҷ.
Дар ин майдони бедармон начидам як гули хандон,
Ба ҳолам сунбулон ҳайрону ман дар ин чаман муҳтоҷ (2,453).*

Аз ин сурудаи вай равшан хувайдост, ки унсурҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори вай дида мешаванд. Масалан, дар байти аввал вожаи “гулшан” ба маънии дунё истифода шудааст. Дар баробари ин, маълум мешавад, ки ин ғазалро дар пайравии яке аз ғазалҳои модари худ бо ҳамин радиф эҷод кардааст.

Муаттархон дар шеъри “Дар шони сардии зимистон” манзараҳои фасли зимистонро ба тасвир кашида, онро ба аҳволи маишии мардум хеле устодона тасвир намулдааст:

*Дилам аз сардии фасли зимистон зор менолад,
Нафас дар хун дили печида тўтivor менолад.
Булут дар гардишу дар нола мегардад зи кўҳсораш,
Фалак чун дида барфи ариро хунбор менолад...
Зи махлуқоту ҳайвонот то одам фиғон карданд,
Ҳама аз ваҳми барфу ҷолаи бисёр менолад...
Фақирон сад, дусад фарёд бардастанд аз ҳезум,
На зар монда, на зўру дар талаб бисёр менолад.
Ятимон ранг зарду, оҳи зард аз дил ба ҷўш оранд,
Ба зери остона дидаи хунбор менолад... (2,454).*

“Қафас дар хун”, “дили печида”, “хунбор нолидани фалак”, “аз ҳезум фарёдбардаст шудан” аз ҷумлаи таркибҳои ҳастанд, ки бо шеваи пайравони Бедил сурудани онро бозгӯӣ мекунанд. Муаттархон ягона паноҳгоҳро дар Офаридгор мебинад. Ягона ӯст, ки меҳрубону рӯзибахш:

*Он раҳиме, ки ҳамеша раҳматаш паргоҳи субҳ,
Он ҳакиме, ки ҳаловат мефазояд кори субҳ.
Он, ки фаттоҳ аст, мифтоҳ дар калими ёди ӯст,
Мерасонад хатти раҳмат бин, ки аз ҷўйбори субҳ (2,455).*

Аз радифи ғазал хувайдост, ки он низ дар пайравӣ аз ғазалиёти Бедил эҷод шудааст, зеро бо ин қофия ва радиф дар девони Абулмаъонӣ чандин ғазал ҷой дорад.

Забони ашъори Муаттархон содаву равон, дилнишину фасеҳ буда, бештар дар сабки мутақаддимин эҷод шудааст. Агар қисми зиёди ашъори Муаззамахонро шеърҳои ўзбекиаш ташкил диҳанд, аз он Муаттархонро шеърҳои тоҷикӣ ба вучуд овардаанд. Агар Муаззамахон оламро зиндон, мотамсаро ташбеҳ карда бошад, Муаттархон онро “майдони бедармон унвон додааст:

Муаззамахон:

*Даҳр чун мотамсаро, дар он касе дилишод нест,
Бар ҳама халқон бувад ин хона зиндон, гам махўр.*

Муаттархон:

Дар ин майдони бедармон, начидам як гули хандон,

Ба ҳолам сунбулон ҳайрону ман дар ин чаман мӯҳтоҷ (6, 335).

Муаттархон ҳарчанд зиндагии бисе душворро паси сар карда бошад ҳам, аммо аз ӯ мероси гаронбаҳое боқӣ мондааст, ки ба таври кулӣ ҳанӯз ҷамъоварӣ нашудааст.

Бифазилати Хучандӣ аз бонувони дигари суҳанвари ин давра мебошад, ки соли 1862 дар шаҳри Хучанд дар оилаи Хайринисо шоира ба дунё омадааст. Бино ба маълумоти устод Абдулманнони Насриддин “модараш Хайруннисо таъби шеър дошт. Падари ӯ Қорӣ Абдуллоҳ аз фузалои Хучанд маҳсуб мешуд” (2, 457).

Вақте ҳамагӣ панҷ сол дошт, модараш вафот кард, падараш низ бармаҳал аз олам рафта буд. Бинобар ин фарзанди якҷаву ягонаи оила Бифазилат дучори ҳаёти пуразоб гардид. Бино ба маълумоти баъзе сарчашмаҳо Хайринисо тахминан соли 1827 ба дунё омада, 38-40 сол умр дидааст. Зиндагии пурмашаққатеро паси сар карда, соли 1867 дар зодгоҳи худ вафот кард.

Бифазилат шеърнависиро бармаҳал оғоз карда, баробари эҷоди мисраъҳои дилкаш, дар кашидадӯзии рӯйҷову сӯзаниҳо маҳорати хосае дошта, дар байни халқ ҳамчун “Биотуни қаламкаш” машҳур будааст.

Бифазилати Хучандӣ шеърхояшро бо ду забон - тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод кардааст. Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “яке аз дастнависҳое, ки ба қалами Бифазилат мансуб аст “марсияи Бифазилат” ном дорад. Ин дастнавис аз 18-саҳифа иборат буда, 10-саҳифаи онро шеърҳои худи шоира ва саҳифаҳои сониро шеърҳои Раҳимбой Машраб дар бар мегирад. Дар натиҷаи паридани ранги ҳарфҳо ва даридани пораҳои саҳифаҳои он хондани баъзе ҷойҳо тамоман мушқил мебошад” (7, 55).

Шеърҳои марсияи Бифазилати Хучандӣ сохти аҷибе доранд. Онҳо бо ду забон эҷод шуда, мисраъҳои аввал бо забони ўзбекӣ, дар миёни онҳо бо забони тоҷикӣ ва охири шеър боз ҳам бо забони ўзбекӣ таълиф шудаанд.

Шеърҳои Бифазилати Хучандӣ дар мавзӯҳои шиква аз замона, ғарибиву бекасӣ, нодорӣ эҷод шуда, шоира нолақунон дар хусуси заррае рӯйи ҳаловатро надиданаш чунин менависад:

*Худовандо, чи бад кардам, асири дарду ғам гаштам,
Чи бад кардам, кафили ин ҳама ҷабру ситам гаштам.
Ҳама умрам ба дарду гуссаю ранҷу алам гаштам,
Зи дасти бекасӣ аз зарраи хошок кам гаштам (8, 126).*

Мутолиаи шеърҳои ҳузнангези шоира собит месозад, ки Бифазилати Хучандӣ аз нобасомониҳои замона азияти зиёде кашидааст. Солҳои зиёд дарди бефарзандӣ аз тарафи дигар ӯро ранҷ меод. Дартар шоира соҳиби як духтар шудааст.

Бифазилат дарду аламҳои худро бо шеър суруд ифода мекард, аммо гӯе қалам низ дар тасвири кулфатҳои ӯ очизӣ мекашид:

*Агар ман арзи ҳол гӯям забонам лол мегардад,
Зи аҳволам баён созам, қалам беҳол мегардад.
Зи аҳволам ҳама халқон парешонҳол мегардад,
Зи сират ин тани фарсудаам помол мегардад (8, 126).*

Бино ба маълумоти Эргашалӣ Шодиев “Дастнависи дуҷуми Бифазилат аз 100-саҳифа зиёдтар буда, асосан дар шакли баёз аст. Дар он дар қатори шеърҳои худи ин шоира, асарҳои Ямин, Мунирӣ, Нозук, Ғиёсуддин ва ғайраҳо ҷой доранд. Шоира бар ин баёз низ шеърҳои дузабонаи худро ворид кардааст.

Дар баёзи Бифазилат рубоӣҳои хеле бисёр ҷой гирифтаанд, ки нақши ӯро дар эҷоди ин навъи шеърӣ бозгӯӣ мекунанд:

*Дидам, санама кӯза ба даст меояд,
Аз дидани ӯ дил ба ҳавас меояд.
Гуфтам: “Санамо, бидеҳ маро як бӯса?”
Хандида ба гамза гуфт, ки “Кас меояд!” (8,127).*

Дар катори рубоиву дубайтихо шоира якчанд барфиҳо низ эҷод кардааст. Барфии зерини ӯ ба шакли мувашшаҳ навишта шудааст, ки агар сархарфҳои онро чудо кунем, ба алифбои арабӣ БАРФӢ ҳосил мешавад:

*Ба чашимони хуморолудаат, э моҳ, гирифтаорам,
Рухат бинмо, қиёмат кун, аҷоиб номае дорам.
Фидоят мекунам ҷонро, сарат гардам, намедонӣ,
Ягон ҳарфе зи ҳар мисраъ ба хидмат муддао дорам (7,58).*

Миёни мероси адабии шоира Бифазилати Хучандӣ, ки ба мо дастрас аст, ба ҷуз аз баёзҳои мактубҳои назмию насрӣ низ мавҷуданд, ки онҳо низ бо ду забон таълиф шудаанд, аз ҷумла яке аз мактуботи вай ҷунин оғоз мешавад:

“Дуою салом аз ҷониби дӯсти камсухан ба ҷониби он дилбари нозукбадан, ба ҷониби маҳбуби ширинсухан, офтобталъату муштарисоат, зебоқаду охучашм, лоларӯю сунбулмӯй, кабки хучастаи фарҷомӣ, мавлӯӣи хубби миёни, ҳамчун сарви хиромон, лаби ҳуққаю дандони марҷон, яъне банолаи марҳамат надида, ҳалқаи бандагии шуморо дар гӯш карда ҳастам...” (7, 58).

Дигар аз шоираи ин аҳд Шарифабӣи Оҷизи Хучандӣ мебошад, ки бино ба қавли устод Абдулманнони Насриддин “Аз ҷумлаи шуарои муҳочир аст, ки дар Арабистони Саудӣ рӯзгор ба сар бурдааст” (2, 458). Дар бораи зиндагӣ ва рӯзгори шоира муаллифи “Армуғони Саббоқ” ҷунин навиштааст: “Оҷиз таҳаллуси Шарифабӣи бинти Домуллои Бедил ҳастанд, ки завҷаи афифаи Домулло Низомуддини Марғилонӣ ва модари Абӯбакр Махдуми Сидқӣ мебошанд. Дар соли 1319 ҳичрии қамарӣ чашм ба дунё кушудаанд. Ин зот бисёр зани бобарака буданд, ки соҳибаи набераву абераҳои зиёде будаанд, бисёр солеҳаву обида ва бисёр духтаронро тарбияи динӣ ва адабӣ додаанд. Ба ҳар се забон –арабӣ, форсӣ ва туркӣ шеър гуфтаанд” (1,179). Абдулманнони Насриддин дар китоби “Тазкираи шуарои Хучанд” 40-байт аз ашъори Шарифабӣи овардаанд, ки асосан онҳо аз “Армуғони Саббоқ”-и Шайх Абдулқодир Кароматуллоҳи Саббоқ гирифта шудаанд. Яке аз намунаҳои ашъори ӯ ҷунин омада:

*Авалло, бодо Худоят, аз ту розӣ, эй писар,
Дувумин, бошад шафоатхоҳи ту хайр-ул-башиар.
Севумин, ҳар ҳоҷате дорӣ, раво созад Худо,
Мақсадат гардад ҳусули боги умрат пурсамар (2, 458).*

Дар ин сурудаи хеш шоира ба писари худ мурочиат карда, дар бораи иштиёқи худ аз падару модар, ғарибӣ ва кулфату ранҷҳои дидааш нақл кардааст. Аз сабаби он ки меҳнати тоқатфарсои он замона шоираро тамоман ранҷуру дилшикаста гардонида буд, ӯ ба фарзандаш мегӯяд, ки ту бар ман на писарӣ, балки падар астӣ, ҷунки шоира тавре гуфта омад, дур аз падару модар дар ғарибӣ зиндагонӣ мекард:

*Дар замони волидайн азбас таваллуд ёфтӣ,
Ман намегуям туро фарзанд, мегӯям падар.
З-оби навмедӣ машӯ рӯи маро, раҳме намо,
Аз қарам, ҷоно, ба чашими марҳамат сӯям нигар (2, 459).*

Шеърҳои шоира дар мавзӯҳои дурӣ аз ёру диёр, бекасӣ, нодориву ғарибӣ ба қалам омадаанд. Шоира дар яке аз шеърҳои ба даргоҳи Худованд шукргузори

карда, ҳама буду набуди дунёро аз ӯ медонад. Шоира ба муносибати таваллуди набераи худ Абдулҳодихон таърихе навишта, дар зимн оид ба ин набераи шоира бояд гуфт, ки ӯ писари Қорӣ Фотеҳ бинни Абдулатифи қўқандӣ, қияни Абӯбақр маҳдум мебошанд ва низ домод ҳам. Аммо дар аввали ҳол номашон Файзуллоҷон буда, сипас ба Абдулҳодӣ маъруф шудаанд (4, 150):

*Ҳазор шукр ба даргоҳи Холиқи якто,
Ки аз хизонаи гайбӣ ато фиристод ба мо.
Яке хуҷистатисар, к-аз шарофати қадамаи,
Зи гусаву гаму андӯҳ ёфтем раҳо.
Чӣ гуна шукри чунин зотро ба чо орем?
Ки доимо дари лутфаи ба бандагонаи во... (2, 460).*

Дар маҷмӯъ, аз баррасии мавзӯъ ва мундариҷа, инчунин сабки суҳани бонувони суҳанвари Хучанд дар асрҳои нуздаҳ ва ибтидои бист бармеояд, ки дар ин давра асосан шаш нафар занони суҳанвар зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар миёни мероси адабии онҳо асосан жанри ғазал нақши муҳим дошта, дигар навъҳои шеърӣ, аз ҷумла рубой низ ба мушоҳида мерасад. Бо сабаби ривочи мактаби пайравони Бедил дар ин аҳд дар сурудаҳои ин бонувон ҳарчанд унсурҳои ин мактаби шеърӣ ба назар мерасад, ҳамзамон қисмати дигари ашъори онҳо дар сабки қудамо суруда шудааст. Дар эҷодиёти бонувони суҳанвари охири асри XIX ва ибтидои асри XX-и ҳавзаи адабии Хучанд мавзӯи шикоят аз замон, махсусан аз душворихою машаққатҳои зиндагӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад.

Пайнавишт:

1. *Армуғони Саббоқ. Ғирдоварда Шайх Абдулқодири Кароматуллоҳи Саббоқ. Мадинаи мунаввара, 1410 ҳ.қ. –С. 179.*
2. *Насриддин, А. Тазкираи шуарои Хучанд / А. Насриддин.-Хучанд: Ношир, 2015.- 510с.*
3. *Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор./ Э. Раҳмон. –Душанбе: Эр-граф, 2016.-С.275 – 278.*
4. *Тазкираи Сибоқ. Баргаронандаи матн аз хати форсӣ ба кирилӣ Маъруф Отаҳонзода. Ўзбекистон: Фан, 2007.- С.149- 152.*
5. *Усмон, Т. Бисту се адиба/ Т. Усмон. –Сталинобод, 1957.- 126с.*
6. *Ўрунова, М. Бонувони суҳанвари Хучанд. Хваканта-Хучанд. (Маҷмӯи мақолаҳо), муҳаррири масъул Ҷӯразода Ҷамшид/ М. Ўрунова. –Хучанд: Ношир, 2016.-С.327- 337.*
7. *Шодиев, Э. Шоираҳои тоинқилоби Хучанд/ Э. Шодиев. –Хучанд: Ирфон, 1986. – 62 с.*
8. *Шодиев, Э. Тазкираи шоирони Хучанд/ Э. Шодиев.- Хучанд: нашириёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1996. –151 с.*

Reference Literature:

1. *Sabbok's Present. Compiler: Shaikh Abdulkodiri. Karomatullokh Sabbok. – Medina, 1410hijra. – p. 179.*
2. *Nasriddin A. Anthology of Khujand Poets // A. Nasriddin. – Khujand: Publisher, 2015. – 510 pp.*
3. *Rakhmon, E. Exhausted Faces // E. Rakhmon. – Dushanbe: Er-Graph, 2016. – pp. 275 – 278.*
4. *Sibok's Anthology. Transposition of the Text from Arabic Script into Cyrillic. Maruf Otahonzoda. – Uzbekistan: Science, 2007. – pp. 149 – 152.*
5. *Usmon T. Twenty three Women-Poetesses. – Stalinabad, 1957. – 126 pp.*
6. *Urunova M. Women-Poetesses of Khujand. – Khavakanta-Khujand. Collection of articles // M. Urunova. – Khujand: Publisher, 2016. – pp. 327 – 337.*
7. *Shodiyev E. Pre-revolutionary Poetesses of Khujand.// E. Shodiyev. – Khujand: Cognition, 1986. – 62 pp.*
8. *Shodiyev E. Anthology of Khujand Poets // E. Shodiyev. – Khujand: Rahim Jalil publishing-house, 1996. – 151 pp.*

УДК 4т
ББК 81.2точ
Ихтисос: 6D 020900 – Шарқиносӣ

**МУЛОҲИЗАҶО ДАР БОРАИ
МАТНШИНОСИИ
ОСОРИ АХЛОҚИИ АСРИ XIV** *Нигматов Нӯмонҷон Исломович,*
докторанти (Phd) ДДХ ба номи акад.
Б.Ғафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О
ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ НАЗИДАТЕЛЬНО-
ДИДАКТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIV
ВЕКА** *Нигматов Нумондҷон Исломович,*
докторант (Phd) ХГУ им. акад. Б.
Ғафурова (Таджикистан, Худжанд)

**SOME NOTES CONCERNED WITH
TEXTOLOGICAL RESEARCHES OF
EDIFYING -DIDACTIC LITERATURE
REFERRING TO THE XIV-TH CENTURY** *Nigmatov Numonjon Islomovich,*
Doctoral Student of KhSU named after
acad. B.Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: numonjon_91@mail.ru

Калидвожаҳо: матншиносӣ, осори мансури ахлоқӣ, нуха, тасҳеҳ, матншинос, мусаҳҳеҳ, иштибоҳот

Мақола масоили матншиносии осори ахлоқии асри XIV-ро дар меҳвари баҳси худ қарор додааст. Муаллиф дар бахшҳои алоҳида галатҳои кутуби ахлоқие, ки ба хати кириллӣ омода шудаанд, ба баррасӣ кашида, сабабҳои роҳ ёфтани онҳоро муайян намудааст. Муаллифи мақола ба галатҳои кутуби ахлоқӣ ишора намуда, шакли дурусти онҳоро аз сарчашмаҳои дастиявал муайян сохтааст. Ин пажӯҳиши метавонад дар ростии матншиносӣ судманд воқеъ гардад ва барои дарки дурусти матолиби кутуби ахлоқӣ кӯмакгар бошад.

Ключевые слова: текстология, прозаическая назидательная литература, рукопись, редактирование, текстолог, редактор, ошибки

Изложены результаты исследования некоторых проблем текстологии назидательно-дидактической прозы XIV века. Приведены классификация и анализ наиболее часто встречающихся ошибок в дидактической литературе XIV века, переложенной и изданной на кириллице. Выявляются причины допущения ошибок при переложении текстов с арабской графики на кириллицу, предлагаются правильные варианты на основе первоисточников. В заключение указываются пять наиболее повторяющихся причин возможного допущения ошибок при подготовке к изданию средневековых текстов, в числе которых: неправильное прочтение названий местностей и собственных имён, недостаточное владение арабским языком и т.д.

Key words: textology, prosaic edifying literature, manuscript, correction, textologist, editor, mistakes

The author of the article expounds the results of the study dealing with some textual problems referring to the XIV-th century edifying didactic prose. He analyzes the classification

of the most common mistakes in the didactic prose of the XIV-th century, translated and published in Cyrillic. The reasons for making mistakes while shifting texts from Arabic into Cyrillic are identified by the author. Designing on the premise of primary sources, the author offers the correct variants. In a nutshell, the author presents the five most repeated reasons for the possible mistakes made during preparation for the publication of medieval texts, including incorrect reading of the names of localities and their own names, lack of Arabic language, etc.

Тасҳеҳи мутуни хаттиро метавон нуқтаи олий ва авҷи пажӯҳишоти филологӣ каламдод намуд. Натиҷаи заҳамоти тасҳеҳи мутун бояд нусхאי ба асл наздик ва саҳеҳро ба бор оварад.

Дар асри XIV осори гаронқадри ахлоқӣ ба қалам омадаанд, ки қисми бештари ин осор аз ҷониби донишмандони ватаниву хоричӣ тасҳеҳ ва нашр ёфтаанд. Аммо ин гурӯҳи осор аз нигоҳи матншиносӣ ба таҳқиқ кашида нашудаанд.

Таъкид намудан муҳим аст, ки матншинос бояд аз дониши фароҳ ва фазоили ҳосе бархурдор бошад, то матни тасҳеҳнамудаи ӯ мутқан ва саҳеҳ ба бор ояд. Устои зиндаёд Абдулманнони Насриддин дар таълифи гаронқадри хеш – «Матншиносии осори адабӣ» сабабҳои роҳбрии ғалату иштибоҳот дар осори ба кириллӣ омодашударо дар дуvozдаҳ бахш баён намудаанд, ки нодуруст хондани калимаҳои арабӣ, ғалатнависии калимаҳои мураккаб, ба иштибоҳ хондани ҳаракоти калимаҳо, нашинотани ҷои бандаки изофӣ, нагузоштани аломати вергул, бо иштибоҳ хондани ҷои нуқта дар ҳуруфи нуқтадор, бо иштибоҳ хондани номи одамон, китобҳо ва шаҳру рустоҳо, огоҳ набудан аз Қуръону ҳадис аз ҷумлаи муҳимтарин ва сербасомадтарин иштибоҳоти осори таҳияшуда бо хати кириллӣ маҳсуб мешаванд (8, с. 103-119).

Мавзӯи мазкур дар поён бо дастабандии ҳос мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт:

Иштибоҳ дар исмҳои ҳос. Дар кори таҳия ва тасҳеҳи осор шинохтани исмҳои ҳос, маҳсусан, номи одамон, шаҳру русто ва китобҳо муҳим мебошад. Сабаби руҳ додани ҷунин иштибоҳотро соҳибназарон «ноошно будани он исмҳо барои таҳиягарони матн» доништаанд (8, с. 114).

Дар осори ахлоқии асри XIV, ки ба хати кириллӣ омода гардидаанд, ин гуна хатоҳо ҳеле зиёд дида мешаванд.

Намуна:

«Абӯзари Ғаффорӣ, разияллоҳу анҳу ривоят кард...» (17, с. 36).

Барои огаҳӣ аз шакли дурусти нисбаҳо бояд ба сарчашмаҳои аълуму ансоб муроҷиа намуд. Яке аз манобеи муҳим дар ин замина «ал-Ансоб»-и Абдулқарими Самъонӣ мебошад. Дар манбаи мазкур ҷунин омада: «Ғифорӣ – бо касри «ғайн» ва фатҳи «фо» (10, ҷ. 10, с. 63). Пас, маълум мешавад, ки қунияи Абӯзар «Ғифорӣ» будааст, на «Ғаффорӣ». Зеро қабиле, ки дар он Абӯзар таваллуд ёфта, «Банӣ Ғифор» унвон дорад ва «Ғифорӣ» мансуб ба он аст (10, ҷ. 10, с. 64-65).

Боз метавон ба анбӯҳи иштибоҳоте ишора кард, ки дар он исмҳои ҳос ғалат хонда шудаанд, ҷунончи, «Молики Динор»-ро «молики диндор» (14, 52), «Шақиқи Балхӣ»-ро «Шафиқи Балхӣ» (14, с. 137), «Абӯайюби Ансорӣ»-ро «Аби Аюба алансорӣ» (17, с. 64), «Нӯъмон ибни Мунзир»-ро «Нӯъмон бинни Манзар» (14, с. 20), «Худои таъоло»-ро «худой таъоло» (14, с.77) «Осаф ибни Барҳиё»-ро «Осаф бинни Буҳиё» (14, с. 81); «Ибни Саммок»-ро «ибни Самок» (14, с. 87), «Аристатолис»-ро «Урустатолис» (14, с. 89), «Бакр ибни Абдуллоҳ»-ро «Бикр бинни Абдуллоҳ» (14, с.

97), «Суфёни Саврӣ»-ро «Сафёни Саврӣ» (14, с. 100), «Иброҳими Хаввос»-ро «Иброҳими Хос» (14, с. 100) ва ғайра (барои намунаҳои дигар ниг.: 14, с. 102, 103, 106, 109, 112, 119, 124, 125, 127, 138, 135, 147, 169, 181, 184, 193, 200).

Бетаваҷҷухӣ ба шакли навишт, тарзи хондан ва нуқтагузориҳои ҳуруфи форсӣ. Дар қори баргардони саҳеҳи осор ба хати кириллӣ яке аз омилҳои муҳим шинохтани ҷои нуқта дар ҳуруфи нуқтадор аст. Начиб Моили Ҳиравӣ дар ин замина чунин навишта: «Шабоҳат ва монандагӣ дар ҳуруфи хат ва низ нақзи хат аз авомиле ҳаст, ки ба навъе аз тасарруфи ноогоҳонаи қотибон доман задааст, ки аҳли фан аз он ба унвони тасҳиф ва таҳриф таъбир мекунад. Тасҳиф иборат аст аз тағйир додани калима бо қостан ва афзудани нуқтаҳои он ва таҳриф табдил кардани калима аст бо тағйир додани ҳарфе аз ҳарфҳои он» (18, с. 245). Аз ҷумла, шинохт ва дарки маънои калима низ аз муҳимоти тасҳеҳ ва таҳияи мутун маҳсуб мешавад. Баъзе мавориде ҳастанд, ки таҳиягарон ба маъно таваҷҷуҳ зоҳир накарда, калимаро чунон баргардон кардаанд, ки хилофи мақсад аст. Ба мисолҳо ва баррасии зерин таваҷҷуҳ фармоед:

«...эӣ Муҳаммад, ҳазорро пӯшида дор ва ҳазорро аён ва дар ҳазори дигар муҳбирӣ» (14, с. 18). Ин ҷо калимаи «муҳбирӣ» маъноро мубҳам сохтааст. Мусаҳҳеҳ, бино ба таваҷҷуҳ накардан ба нуқтагузориҳои ҳарфи «ё», калимаи «муҳайрӣ»-ро муҳбирӣ хондааст.

«Султон пайғом дод, ки фарзандони ман шогирдони туанд, на ходимони хорӣ қардан ғайри он аз хирадмандӣ дур аст...» (14, с. 114).

Дар мақлаби болоӣ ба аломатгузориҳои низ таваҷҷуҳ нашоудааст. Аз ҷумла калимаи «азизон»-ро «ғайри он» хондаанд, ки дуруст нест. Бо назардошти маъно ин мақлаб бояд ба чунин сурат хонда шавад:

«Султон пайғом дод, ки фарзандони ман шогирдони туанд, на ходимон, хорӣ қардани азизон аз хирадмандӣ дур аст...».

«Ба чиҳати мо чаро насибе азҳор нагардид?» (6, с. 234).

Дар ин ҷумла вожаи «азҳор» барои дарки маънии монеа эҷод намудааст. Ин калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маъниҳои гул, шукуфа; хубӣ, ороиш ва тозагии дунё омадааст (12, ҷ. 1, с. 447). Ин маъниҳо мақлаби болозикрро равшан намесозад. Вақте ба нусхаи хаттии китоб рӯчуъ намудем, калимаи фавқро ба сурати «иддиҳор» дарёфтем, ки бино ба ғалат хондани мусаҳҳеҳ ба матн дар шакли «азҳор» ворид гардидааст. Вожаи иддиҳор дар «Луғатнома»-и Деҳхудо «заҳира қардан; заҳира ниҳодан; андӯхтан...» (5, ҷ. 1, с. 1565) шарҳ ёфтааст ва ин тарзи хониши калима маъноро равшан месозад.

Ҳазар қун зи нафси сиришта ба хубӣ,

В-агар худ надорад зи ту ҷон дареғ (6, с. 239).

Чун болои маънои мисраи аввали байт тааммул мекунем, тазоди маъно мушоҳида мешавад. Дар ҳар даври замон ва тамоми дину оинҳо нафси сиришта ба хубӣ шоистаи таҳсину ситоиш аст. Аммо маънои мисраъ ҳазар қардан аз чунин нафсро тақозо дорад, ки қобили қабул нест. Гиреҳи асосӣ дар ин мисраъ болои калимаи «хубӣ» қарор дорад. Мусаҳҳеҳ бино ба сабаби камтаваҷҷуҳӣ калимаи «хубс»-ро «хубӣ» хонда, ки дар натиҷа дар маъно ибҳом падида омадааст. Маънои вожаи «хубс» «палидиву нопокӣ» аст. Мақсади муаллифи «Нигористон» низ ҳамин буда, ӯ ба муҳотабаш ҳушдор додан мекоҳад, ки аз нафси олула ба палидиву нопокӣ дур ва барҳазар бошад.

Ин гуна иштибоҳот ба маротиб зиёд аст, ки мақолаи ҳозир тавони баррасии ҳамаи онҳоро надорад.

Ғалатҳои ҳаракатҳои калима. Дар тасхеҳи мутуни ҳаттӣ шинохти шакли дурусти калима яке аз амрҳои зарурӣ маҳсуб мешавад. Ҳангоми баргардони мутун ба хати кирилӣ бояд ба ҳаракатҳои калима диққати махсус зоҳир кард, зеро дар хати форсӣ танҳо ҳарфҳои бунёдии калима навишта шуда, садонокҳои кӯтоҳи «а, и, у» (фатҳа, замма, касра) иншон дода намешаванд, аммо дар хати кирилӣ тамоми ҳарфҳои навишта мешаванд. Барои ҳамин мусахҳеҳ баъзан барои дуруст хондани калимае дар чорроҳа мемонад ва намедонад, ки ҳаракати калима фатҳа аст ё замма ё касра аст. Барои дурустхонии шакли навишти калима, бояд ба фарҳангу лугатномаҳо рӯчӯ намуд, вагарна иштибоҳоти зиёд дар матн роҳ меёбад. Чунонки «шарт»-ро «шурт» (14, с. 53), «аимма»-ро «ума» (14, с. 24), «такаффул»-ро «такуффил» (14, с. 95), «маваддат»-ро «муваддат» (14, с. 73), «масор»-ро «мусор» (17, с. 13), «кафоф»-ро «кифоф» (14, с. 98), «азьоф»-ро «изьоф» (14, с. 109), «ҳасаб»-ро «ҳасб» (14, с. 110), «саҳара»-ро «саҳра» (14, с. 120), «хузлон»-ро «хизлон» (14, с. 162), «ратби ёбис»-ро «ратб ёбас» (14, с. 163), «ҳисн»-ро «ҳисан» (14, с. 173), «муъризам»-ро «маъаразам» (14, с. 175), «маваддат»-ро «муваддат» (14, с. 176), «ангубин»-ро «ангабин» (14, с. 177), «азғос»-ро «изғос» (14, с. 179) хондан дар нашри мероси ахлоқии XIV сурат гирифтааст.

Ғалат хондани матолиби арабӣ (Қуръон, ҳадис, масал, ҳикам, ҷумлаҳои дуоия ва ғ.).

Яке аз ин нозуқиҳои таҳияву тасхеҳи матн ба огоҳӣ ва маърифати Қуръону ҳадис, амсолу ҳикам, гуфтору ақволи бузургон, ҷумлаҳои дуоияи арабӣ ва умуман, матолиби мактуб ба забони арабӣ пайванд мегирад. Аксари донишмандон ва суҳансароёни форсу тоҷик ба забони арабӣ тасаллути комил доштанд.

Нависандагони осори ахлоқии асри XIV дар осори хеш аз оёту аҳодис ва ибораву ҷумлаҳои арабӣ ба таври кофӣ суд ҷустаанд. Дар осори ахлоқии давраи мазкур, ки ба хати кирилӣ омода гардидаанд, дар ин замина иштибоҳоти зиёд ба назар мерасад. Дар поён ба баъзе аз иштибоҳот ишора мешавад.

Иштибоҳ дар оёт.

Оёти қуръонӣ аз сарчашмаҳои бузурги фикрии донишмандон ва нависандагони форсу тоҷик аст. Муаллифони осори ахлоқӣ хеле зиёд аз таъбириоти қуръонӣ суд ҷустаанд. Сабаби гурӯҳе аз иштибоҳоти осори баргардоншуда ба забони тоҷикӣ, ношно будани мусахҳеҳ аз Қуръон мебошад. Диққат ва тавачҷуҳи кофӣ ба харҷ надодан ва аз шаклу шеваи истифодаи огоҳ набудани мусахҳеҳ саҳву иштибоҳот роҳ ёфтаанд (8, с. 116).

Дар поён ба намунаҳои ишора мешаванд, ки дар онҳо оёт ғалат хонда шудааст:

«...раббӣ аринӣ анзур илайка...» қисме аз ояти 143-юми сураи Аъроф аст.

Мусахҳеҳ ояти мазкурро «... раббӣ арли анзур илайка...» (14, с. 67) сабт намуда, ки иштибоҳи маҳз аст.

Дар баъзе мавридҳо партофтани калима ва иштибоҳ дар шакли навишт ба назар расид. Ба мисоли зер тавачҷуҳ намоед:

«... фалайяламанна аллазина садаку вал аяъламаннал кози-бин».

Ин оёт оғози сураи Анкабут мебошад, ки шакли саҳеҳи он чунин аст:

«... фалайяламанна-л-лоҳу-л-лазина садаку ва лайяламанна-л-козибин».

Баъзан оёти қуръонӣ ба сурати тамсил дар қитъаву байтҳо меоянд. Ба қитъаи зерин тавачҷуҳ намоед.

*Набинам ҷои эшон ҷуз ҷаҳаннам,
Ва ламтул натъим ул-мискин нахонӣ (14, с. 180).*

Мисраи дуҷум маъноӣ мушаххасе надорад, зеро дар он ояти 44-уми сураи Муддассир ғалат хонда шудааст. Мисраи охириро ба сурати «Ва лам наку нутъиму-л-мискин» (Яъне: Мискиро таом намедедем) тасвир намоем, маъно чеҳра мекушояд.

Дар оғози боби ҳаштуми «Захирату-л-мулук» ояти 34-уми сураи Иброҳим чунин баргардон шуда: «Ва ин таъудду ниъматалоҳи ло туҳсухо иннал-лоҳа лазалумун каффор» (17, с. 196). Аммо дар ин оят ба ҷои «иннал-лоҳа» «инна-л-инсона» омада, ки ғалату таҳрифи зишт мебошад.

Ғалатхонии оёт дар осори ахлоқии таҳияшуда ба хати кириллӣ хеле зиёд ба ҷашм мерасад, ки ин ҷо ба ишораи иддае иктифо меварзем (14, с. 68, 77, 79, 111, 127, 129, 193, 202; 17, с. 107, 146, 157, 164, 252, 260).

Иштибоҳ дар аҳодис.

Нависандагони осори ахлоқӣ аз аҳодиси набавӣ истифодаи фаровон кардаанд. Аммо ҳангоми ҳарфгардонии мутун таҳиягарон ба хатоҳои бисёр роҳ додаанд.

Намуна:

«Лав лока ламо халақту-л-афлока». Ҳадиси машҳур аст, ки Худованд ба Паёмбараш (с) хитоб намуда фармудааст: «Агар вучуди ту намебуд, ҳаргиз афлокро намеофаридам». Оғози ин ҳадисро дар Хористон «Лав лака» (14, с. 19) овардаанд, ки маъноро халалдор сохтааст.

«Ло уҳсӣ саноан алайка анта камо аснайта ало нафсика» (Яъне: Ман ситоиши туро чунонки бояд, адо карда наметавонам – Н.Н.). Матлаб поре аз дуои Паёмбар (с) аст, ки дар муноҷот ба забон рондаанд. Ин ҳадисро ба шакли «ло аҳсо...» (14, с. 67) навиштаанд, ки ғалат аст.

Ё ҷои дигар чунин оварда: «Қола расулаллоҳ салалоҳи ва алайҳ ва саллама: адабу-ун нафси хайрун мин адабу-д-дарси» (14, с. 104). Сурати саҳеҳи ҳадис чунин аст: «Қола расулаллоҳи саллаллоҳу алайҳи ва саллама: Адабу-н-нафси хайрун мин адаби-д-дарси».

Ҷумлаҳои дуоия (муътаризӣ ё туфайлӣ).

Ҷумлаҳои туфайлӣ ё худ муътаризӣ ҷумлаҳои хастанд, ки муносибати гӯяндаро ба мазмуну мундариҷаи ҷумлаи асосӣ ифода менамоянд (3, ҷ. 3, с. 194). Гурӯҳе аз иштибоҳоти кутуби кириллӣ ба ҷумлаҳои дуоия ё худ ҷумлаҳои туфайлӣ алоқаманд аст. Ба мисолҳои зерин тавачҷуҳ намоем:

Ҷумлаи дуоияи «рахматуллоҳи алайҳи» (Яъне: Раҳмати Худо бар ӯ бод – Н.Н.) бо гунаҳои «рахмат-ал-лоҳи аллайҳи» (14, с. 21); «рахмат ал-лоҳ алайҳа» (14, с. 23; 57; 58; 59; 60; 64, 72, 96, 100, 102, 105, 106, 118, 137, 187, 190, 209) хонда шудааст, ки иштибоҳи маҳз аст.

Ё ҷумлаи «разияллоҳу анҳу» (Яъне: Худованд аз ӯ розӣ бошад – Н.Н.), ки бештар баъди зикри номи саҳобагон оварда мешавад, ба гунаҳои «разияллоҳ ина» (14, с. 29) забт гардидааст.

Маъмулан баъди зикри номи урафову бузургон ҷумлаи «қаддасаллоҳу руҳаху» (Яъне: Худованд руҳашро пок дорад – Н.Н.) ё «қаддасаллоҳу сирраҳу» (Яъне: Худованд хокҷояшро пок дорад – Н.Н.) зикр мешавад. Ин ҷумларо дар кутуби кириллӣ ба шакли «қаддасаллоҳи сара» (14, с. 101), «қаддасаллоҳ рӯҳа» (14, с. 101), «қудсаллоҳ рӯҳа» (14, с. 183) ё «қад-дасаллоҳу руҳаху» (17, с. 79), «қаддасал-лоҳу» (17, с. 31) вохӯрдан мумкин аст, ки ғалат аст.

«Тоба сароҳу» (Яъне: Хокчояш хуш бод – Н.Н.) низ чумлаи феълии дуой аст, ки баъди номи фавтидагон оварда мешавад. Ба чумлаи зерин таваҷҷуҳ фармоед: «Малики Зӯзантоб сара...» (14, с. 197). Бояд ин матлаб ба сурати «Малики Зӯзан, тоба сароҳу» тасҳеҳ гардад, то маънӣ равшан ва возеҳ шавад.

Баъзан дар мутуни классикӣ чумлаҳои дуоя дар шакли ихтисора низ меоянд, ба монанди (صلعم ة ص) – саллаллоҳу алайҳи ва саллам, (раз) – разияллоҳу анҳу ва ғайра.

Дар ҷое мусахҳеҳи «Хористон» ба ин нукта таваҷҷуҳ зоҳир накарда, матлабро чунин баргардон кардааст:

«...ба шогирди Имом Аъзам Абу Ҳанифа раҳи омад...» (14, с. 107).

Ин ҷо вожаи «раҳи», ки дар чумла зиёдатӣ ва бемавқеъ менамояд, дар асл шакли кӯтоҳшудаи чумлаи «рахматуллоҳи алайҳи» (Яъне: Раҳмати Худо бар ӯ бод – Н.Н.) аст, ки дар матн ба шакли кӯтоҳшудаи (ح) омадааст.

Мавриди дигаре низ хастанд, ки дар он ин гуна чумлаҳо ғалат хонда шудаанд, чун «разияллоҳу анҳу» (Яъне: Худованд аз ӯ розӣ бод – Н.Н.)-ро «разиаллаҳ ина» (14, с. 166) ё «разия-аллоҳу анҳу» (14, с. 123) ё «разиял-лоҳу анҳу» (17, с. 26), «наввараллоҳу марқадаҳу» (Яъне: Худованд қабрашро пурнур гардонад – Н.Н.)-ро «навваралоҳи марқадаҳу» (14, с. 113), «чалла зикруҳу» ё «чалла ва ало» (Яъне: Зикраш пуршараф бод – Н.Н.)-ро «чалу зикра» (14, с. 67, 185) ва «чалучалло» (14, с. 41), ки ин иштибоҳ аз огоҳ набудани мусахҳеҳон аз забони арабӣ ва маъноии матлаб руҳ додааст.

Иштибоҳ дар амсолу ҳикам ва дигар матолиби арабӣ.

Ҳамон гуна, ки зикр гашт, дар кутуби ахлоқӣ муаллифон барои таъйиди бештар бахшидан ба фикри хеш аз амсолу ҳикам ва суханони бузургон суд ҷустаанд. Аммо мусахҳеҳон бино ба ноошно будан аз фарҳангу адаби арабӣ ба иштибоҳ роҳ додаанд. Намунаҳои зер фикри моро пуштибонӣ хоҳад кард.

Дар байти зерин, ки дар «Нигористон» омадааст, тасаллут надоштани мусахҳеҳ ба забони арабӣ мӯҷиби норавшан мондани маънӣ гардидааст:

Шохи давлат ҳозиронро дод бар,

Дер шуд, то гуфтаанд ман ғоби хоб (6, ҷ. 2, с. 234).

Ҳамон гуна, ки мушоҳида мешавад, «ман ғоби хоб» маъно надорад. Дар забони арабӣ масали «Ман ғоба хоба» (Яъне: Касе ки ғоиб шуд, пушаймон гашт – Н.Н.) машҳур аст (4, ҷ. 4, с. 1746). Бо назардошти маъноӣ таносуби сухан, байти болоӣ бояд чунин тасҳеҳ гардад:

Шохи давлат ҳозиронро дод бар,

Дер шуд то гуфтаанд: Ман ғоба хоб.

Барои он ки баррасии ин гуна иштибоҳот тӯл накашад, ба намунаҳои дигар ишора мешавад ва алоқамандон метавонанд худ онро бозбинӣ намоянд (14, с. 76, 131, 181, 39, 59, 98, 111, 133, 134, 135, 150, 174, 199, 201).

Афтодагиҳои матн. Дар тамоми мутун новобаста аз шаклу мавзӯ ва мундариҷа ҳар як калима рисолати худро дорад. Дар сурати аз калимае сарфи назар намудан, маъно ва матлаб норавшан хоҳад монд. Дар мутуни ахлоқии асри XIV мавридҳои ба назар расиданд, ки дар он калима афтода маъноро ноқис сохтааст. Ба чумлаи зерин таваҷҷуҳ намоед:

«Саҳибдилеро бо соҳибчамоле назаре буду ба ҳеҷ ҳол висоли ӯ мумкин» (14, с. 86).

Чумла ҳам аз чихати услуб ва ҳам аз сохту таркибу маъно нокомил аст. Дар охири чумла калима «на» аз қалами мусахҳеҳ берун мондааст. Агар вожаи «на»-ро ба фарҷоми чумла илҳоқ кунем, маъно барқарор мегарад.

«...чамоате аз дуздони аз ин ҳол огоҳ аз қафои мо равон шуданд» (14, с. 172). Дар чумлаи мазкур сифати «дуздон» номуайян аст ва чумларо ноқис гардонидааст. Бо тақя ба нусха чумла чунин хонда шуд: «...чамоате аз дуздони хунхори аз ин ҳол огоҳ аз қафои мо равон шуданд».

Даст дар дунби ақрабу сил зад

Панди мушфиқ касе гӯш накард (6, с. 236).

Чунонки мушоҳида мешавад, вазни мисраи дуҷуми байт ҳалалдор аст. Мисраъ бояд чунин тасҳеҳ шавад:

Панди мушфиқ касе ки гӯш накард.

«...дар асно сесаду шаст сутун» (14, с. 86). Ин ҷо калимаи «он» афтода. Яъне: «Дар аснои он...».

Барои мусахҳеҳ зарур аст, ки матни таҳияшударо борҳо бо муқоисаи нусха мутолиа намояд, то калима ё матолибе аз он берун намонад. Дар ин сурат матн дур аз ғалат ва саҳеҳ рӯи кор хоҳад омад.

Такрори ғалати нусха. Гоҳо нусханависон ҳангоми китобат ба ғалатҳое роҳ медиханд, ки мӯҷиби норавшан мондани матлаб мегардад.

Матншинос бояд ин ишқолотро бо ақли даррок ва дақиқназариву нуктасанҷӣ рафъ намояд. Барои рафъи ин иштибоҳот нусхаҳои дигари хаттӣ кӯмакгар хоҳад буд.

Дар мавриди зер ғалатҳои нусха айнан омадаанд:

То кай эй сустваҳди бадпаймон,

Гар ту паймону аҳд мешиканӣ (14, с. 81).

Дар мисраи дуҷум вожаи «гар» маъноро мубҳам сохтааст. Бо иваз кардани ин вожа ба «ки» маъно ва мантиқ барқарор мешавад.

Гуфтанд, набояд ки берун наёӣ (13, с. 83).

Дар ин чумла маъно тақозо дорад, ки калимаи «наёӣ» ба «биёӣ» иваз карда шавад.

«... Аббосӣ, ки ҷавоҳири Ҳорун буд...» (13, с. 90). Аслан номи хоҳари Ҳорунарашид Аббоса будааст. Ҳикояти мазкур дар дигар китоби ахлоқии асри XIV, ки «Тухфа» (дар ахлоқ ва сиёсат) унвон дорад, омадааст ва дар он Аббоса зикр шудааст (11, с. 186).

«Кас андар ҷаҳон чунон бишнид...» (14, с. 159). Бояд калимаи «бишнид» ба «нашнид» тасҳеҳ шавад, то маънои дилхоҳ ҳосил гардад.

Боз метавон даҳҳо намунаи дигарро ёд намуд, ки аз сабаби камтаваҷҷуҳӣ ғалат баргардон шудааст (ниг.: 14, с. 23, 37, 40, 43, 48, 65, 75, 76, 77, 88, 91, 104, 182, 198).

Ин ҷо баъзе аз хусусиятҳои матншиносии осори ахлоқии асри XIV баррасӣ шуданд. Ҳамон гуна, ки ишора шуд, мусахҳеҳ бояд аз зарофати суҳанони нависандагону суҳансароёни тоҷик огоҳ бошад ва дар кори тасҳеҳ нуктасанҷиву мӯшикофиро аз даст надихад ва дар таҳияи мутун ба масоили сарфиву наҳвӣ ва тамоми нозуқиҳои суҳан диққати ҷиддӣ зоҳир кунад, то матни таҳияшуда саҳеҳ мунташир гардад.

Ҳамчун ҳосили баррасӣ қайд намудан лозим аст, ки таҳиягарони осори мансури ахлоқии асри XIV бештар дар чунин мавридҳо ба ғалатҳои матн роҳ додаанд:

а) Ғалатхонии номи ашхосу амокин. Таҳиягари матн бояд дар ин мавридҳо ба фарҳангномаву луғатномаҳо ва кутуби аълому ансоб мурочиат менамуданд;

б) Шеваи имло. Мусаллам аст, ки бо гузашти замон шеваи китобат ва имлои баъзе калимаҳо тағйир меёбад. Адами тавачҷуҳ ба ин нукта ба матни таҳияшуда халал ворид мекунад;

в) Ноогоҳӣ аз забону фарҳанги арабӣ. Матолиби бисёри арабӣ, ки дар осори ахлоқӣ омадаанд, ғалат хонда шудаанд, ки дар мақола ба он ишора шуд;

г) Камтаваҷҷуҳӣ ва сахлангорӣ ҳангоми таҳия. Таҳиягарро мебояд, ки тамоми диққати хешро ба маънову таносуби сухан равона кунад, то матни таҳиянамудааш саҳеҳу фаҳмо рӯи кор ояд. Аммо таҳиягарони осор дар содатарин калимаҳо ба иштибоҳот роҳ додаанд ва мисолҳои дар боло зикршуда далели ин гуфтаҳост;

ғ) Таҳрири ниҳоии китоб. Китоб пеш аз он ки ба нашр расад, чандин марҳилахоро паси сар мекунад. Таҳрири ниҳойӣ, ки аз ҷониби мусахҳеҳ сурат мегирад, диққати ҷиддӣ ва нозукбиниву дақиқназариро тақозо дорад. Боиси таассуф аст, ки дар ин гуна маворид мусахҳеҳон тавачҷуҳи кофӣ зоҳир накардаанд.

Пайнавишт:

1. Анварӣ, Ҳасан. *Фарҳанги фишурдаи сухан*. – Ҷ.2. – Теҳрон: Сухан, 1382. –1456 с.
2. Балхӣ, Мавлоно Ҷалолуддин. *Девони Шамс*. – Теҳрон: Талоя, 1384. –1570 с.
3. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик*. – Ҷ.3. – Душанбе: Дониш, 1985. –350 с.
4. Деҳхудо, Алиакбар. *Амсол ва ҳикам. (Иборат аз 4 ҷилд)* – Ҷ.4. – Теҳрон: Амири Кабир, 1383. –454 с.
5. Деҳхудо, Алиакбар. *Луғатнома. (Иборат аз понздаҳ ҷилд)* – Теҳрон: Муассисаи Луғатномаи Деҳхудо, 1377. – Ҷ.1, –1599 с.; – Ҷ.9, –1655 с.; – Ҷ.13, –1654 с.; – Ҷ.14, –1654 с.
6. *Дурдонаҳои наср: намунаҳои насри форсу тоҷик / Тартибдиҳандагон А.Афсаҳзод, А.Алимардонов, Ҷ.Додалишоев*. – Душанбе: Адиб, 1989. –432 с.
7. Қушайрӣ, Абулқосим. *Рисолаи Қушайрия / Тарҷумаи Абӯалии Усмонӣ*. – Теҳрон: Нашири илмӣ ва фарҳангӣ, 1374. –835 с.
8. Насриддин, Абдулманнон. *Матншиносии осори адабӣ*. – Душанбе: Пайванд, 2011. –392 с.
9. Нишопурӣ, Аттор. *Девон / Мусахҳеҳ Тақии Тафаззулӣ*. – Теҳрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1384. –924 с.
10. Самъонӣ, Абдулкарим. *ал-Ансоб. (Иборат аз сездаҳ ҷилд)* -Ҷ.10. – Ҳайдаробод: Доирату-л-маориф ал-усмонийя, 1382. –548 с.
11. Тухфа (дар ахлоқ ва сиёсат) / Ба кӯшиши Муҳаммадтақии Доништажӯҳ. – Теҳрон, 1341. – 258 с.
12. *Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) Иборат аз ду ҷилд (дар зери таҳрири М.М.Шукуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ)* – Москва: Энциклопедияи советӣ. 1969. -Ҷ.1, – 951 с.; -Ҷ.2, – 952 с.
13. Хофӣ, Маҷд. *Равзаи хулд / Муқаддима ва таҳқиқ аз Маҳмуд Фаррух*. – Теҳрон: Заввор, 1345. –300 с.
14. Хофӣ, Маҷд. *Хористон / Мураттиб, муаллифи пешгуфтор ва шореҳи луғот Саломӣ Нурийони Баравнӣ*. – Душанбе: Адиб, 2004. –244 с.
15. Хофӣ, Маҷд. *Хористон*. – Лакҳнав: Нувал Кишур, бидуни соли нашр. –212 с.
16. Ҳаллоҷ, Мансур. *Девон*. – Бамбей: Алавӣ, 1305. –166 с.
17. Ҳамадонӣ, Мир Сайид Алӣ. *Захиратулмулк*. – Душанбе: Ирфон, 2008. –372 с.

18. *Ҳиравӣ, Наҷиб Моил. Таърихи нусхапардозӣ ва тасҳеҳи интиқодии нусхаҳои хатмӣ. – Теҳрон: Баҳористон, бидуни соли наишр. – 683 с.*

Reference Literature:

1. *Anvari, Hasan. Brief Dictionary of Poetry. – V.2. – Tehran: Speech, 1382. – 1456 pp.*
2. *Balkhi, Mavlono Jaloluddin. Divan of Shams. – Tehran: Taloya, 1384. – 1570 pp.*
3. *Grammar of Modern Literary Tajik Language. – V.3. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 350 pp.*
4. *Dehkhudo, Aliakbar. Proverbs and Sayings. In four volumes. – V.4. – Tehran: Great Amir, 1383. – 454 pp.*
5. *Dehkhudo, Aliakbar. Dictionary. In 15 volumes. – Tehran: Publishing-house of Dehkhudo's Dictionary, 1377. – V.1., - 1599 pp.; - V.9., - 1655 pp.; - V. 13., - 1654 pp.; - V. 14., - 1654 pp.*
6. *Pearls of Prose: Patterns of Persian-Tajik Prose/ Compiled by A. Afsahzod, A. Alimardonov, Ch. Dodalishoev. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1989. – 432 pp.*
7. *Kushayri, Abulqosim. Kushayri's Treatise / Translated by Abuali Usmani. – Tehran: Scientific-Cultural publishing-house, 1374. – 835 pp.*
8. *Nasriddin, Abdulmannon. Textology of Literary Heritage. – Dushanbe: Connection, 2011. – 392 pp.*
9. *Nishopuri, Attor. Divan / under the editorship of Taki Tafazzuli. – Tehran: Scientific-Cultural publishing-house, 1384. – 924 pp.*
10. *Samani, Abdulkarim. al-Ansab. In 13 volumes. – V.10. Hyderabad: Islamic Encyclopedia, 1382. – 548 pp.*
11. *Donation of Morality and Politics / attempted by Muhammadtaki Donishpazhuh. – Tehran, 1341. – 258 pp.*
12. *Dictionary of Tajik Language (since of the X-th up to the beginning of the XX-th century). In two volumes. Under the editorship of M.M. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Hoshim, N.A. Masumi. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969. – V.1., - 951 pp.; - V.2., - 952 pp.*
13. *Khafi, Majd. Window of Paradise / Prefaced and explored by Mahmud Farrukh. – Tehran: Writer, 1345. – 300 pp.*
14. *Khafi, Majd. Khoriston / Compilers of the text, authors of the introduction, commentaries and catalogue: Salam Nuriyon Baravni. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2004. – 244 pp.*
15. *Khafi, Majd. Khoriston. – Lakhnaw: Nuval Kishur, without the year of edition. – 212 pp.*
16. *Khalloj, Mansur. Divan. – Bombay: Alavi, 1305. – 166 pp.*
17. *Hamadoni, Mir Saiid Ali. Treasure of Rulers. – Dushanbe: Cognition, 2008. – 372 pp.*
18. *Hiravi, Hajib Mail. The History of Copying and Critical Exploration of Manuscripts. – Tehran: Baharistan, without pointing of the year of edition. – 683 pp.*

УДК 82/821.2
ББК 83.3-4

**МАҲОРАТИ ЧЕҲРАНИГОРӢ ВА
МАНЗАРАПАРДОЗИИ
САТТОР ТУРСУН** *Раҷабова Сарвара Қаҳҳоровна,*
муаллимаи кафедраи адабиёти муосири тоҷики ДДХ
ба номи акад. Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

**МАСТЕРСТВО САТТОРА
ТУРСУНА В СОЗДАНИИ
ПОРТРЕТА И ПЕЙЗАЖА** *Раджабова Сарвара Каҳҳоровна, преподаватель*
кафедры современной таджикской литературы ХГУ
им. акад. Б. Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

**SATTOR TURSUN'S
MASTERSHIP IN CREATION
OF PORTRAIT AND
LANDSCAPE** *Radjabova Sarvara Kahhorovna, assistant of Modern*
Tajik literature department under Khujand State University
named after academician B. Gafurov Tajikistan, Khujand
E-MAIL:

Калидвожаҳо: *Саттор Турсун, насри муосири тоҷик, чеҳранигорӣ, манзарапардозӣ, ҳунари нависанда*

Мақола ба омилҳо ва заминаҳои чеҳранигорӣ ва манзарапардозӣ дар насри бадеии Нависандаи халқии Тоҷикистон Саттор Турсун баҳшида шудааст таври ҷудогона дахл шудааст. Таъкид гардидааст, ки нависанда тасвири портрет ва манзараҳои табиатро барои ифодаи ҳолати равони қаҳрамону персонажҳо, ворид кардани хонанда ба ҷараёни воқеаҳо инчунин ба ҳам пайвастании ҳодисаҳо истифода бурдааст. Бино ба тақозои сюжети асар ва нияти эҷодӣ нависанда гоҳе қиёфаю андоми персонажро ба тафсир тасвир менамояд, гоҳе бо овардани ду-се ҷузъиёти иктифо меварзад. Дар повесту ҳикояҳои нависанда, хусусан «Сукути қуллаҳо» «Меғӯянд, ки модарам» манзараҳои табиат ва унсурҳои он ҷузъи таркибии тасвир буда, бо рӯҳия ва ҳолатҳои қаҳрамонон ҳамоҳанг мебошанд ва дар муассир гардонидани каломии нависанда нақши муҳим доранд.

Ключевые слова: *Саттор Турсун, современная таджикская проза, создание портрета и пейзажа, писательское мастерство*

Изложен анализ факторов и предпосылок создания портретов персонажей и пейзажа в художественной прозе народного писателя Таджикистана Саттора Турсуна. Отмечается, что писатель использует портрет и пейзаж для отражения психологического состояния персонажей, введения читателя в русло событийной канвы произведения, а также для передачи взаимосвязи событий. В связи с особенностями развития сюжета произведения и творческим замыслом писатель иногда приводит подробное описание внешнего вида героев, а иногда ограничивается приведением двух-трех деталей портрета. В повестях и рассказах писателя, особенно в “Молчании вершин” и “Говорят, что моя мать...”, пейзаж и его элементы являются составной частью изображения и созвучны с душевным состоянием героев, играя важную роль в воздействии писательского слова на читателя.

Keywords: *Sattor Tursun, modern Tajik prose, creation of portrait and landscape, writer's mastership*
The author of the article dwells on the analysis of factors and prerequisites beset with a creation of characters' portraits and landscape in the imaginative prose by People's writer of Tajikistan Sattor Tursun. It is underscored that the writer uses portrait and landscape for a reflection of personage's

psychological state, introduction of a reader into the channel of eventful flow and also for conveyance of mutual connection of situations. In association with the peculiarities of plot development and creative design the writer sometimes adduces detailed description of characters' appearance, but from time to time he confines himself with two-three particulars of a portrait. In writer's narratives and short stories, especially in "Silence of Peaks" and "They Say that my Mother..." landscape and its elements are a compound part of description congenial with personages' spiritual state and they play an important role in writer's word affect upon a reader.

Зимни эҷод ва офариниши асари бадеӣ дар радифи воситаҳои созмондихандаи тасвир ва тасвиргарӣ чехранигорӣ ва манзарапардозӣ мавқеи хеле муҳим доранд, ки муқаррар кардани онҳо аз масъалаҳои муҳим ва зарурии адабиётшиносии муосири тоҷик шинохта шудааст. Дар заминаи чехранигорӣ ва манзаранигории насри муосир тадқиқоти муҳиму арзишманде аз ҷониби адабиётшиносон сурат ёфта, аз ҷумла, ба бардошти дурусти муҳаққиқи чехрашинос профессор Абдусамади Мулло «таҳқику баррасии муфассалу фарогири ин масъала имкон медиҳад, ки мо ба коргоҳи эҷодии нависандагон ворид шавем ва вежагиҳои сабкию ҳунарии онро ошкор созем» (2, 183).

Дар осори адабии ҳар нависанда дар баробари вазъу рӯҳияи замон ва ақидаҳои иҷтимоӣ андеша ва ҷаҳонбинии хоси ӯ низ таҷассум меёбад. Ин шеваи эҷод барои офаридани образҳои муқаммалӣ замонӣ, муқаррар кардани хусусиятҳои барҷастаи инсон, нишон додани ҷиғунагии ҷозибаву тавоноии шахсии типҳои гуногуни ҷомеа, барои амиқу муқаммал ва дақиқу сервусъат фаро гирифтани доираи фаҳмишу иқтидори маънавии халқ ва масъалаҳои ҳаётии ӯ муфиданд. Мақсади эҷодии нависанда ҳам дар иртибот бо зиндагинома ва муносибати ӯ ба ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ифода ёфтани рӯҳи хоси замон мебошад (7).

Азбаски чехранигорӣ ва манзарапардозӣ дар адабиёт ба масъалаҳои муҳими поэтикаи асари бадеӣ иртибот дорад, ба он тавачҷӯх кардани аҳли таҳқиқ низ дар роҳи муайян кардани махсусияти инкишофи насри муосири тоҷик вобаста ба ҳунари истеъдоди адабии нависандагон муфид ва арзишманд хоҳад буд. Таҳқиқи ин масъала барои намоён кардани чехраи ҳунарии симонигории адибон муҳим мебошад.

Нависанда зимни тасвири қиёфҳои қаҳрамон ё персонажҳои асар имкон пайдо мекунад, ки на танҳо ҷузъиёти чехраву андоми онҳоро ба тасвир оварад, балки муносибати худро бевосита ё ба воситаи сухани персонажҳои дигари асар баён созад, ҷиҳатҳои мусбату манфии рӯҳияву характери онҳо ва ҳолати равониашонро ошкор намояд. Мунаққиди маъруфи рус Б. Галанов барҳақ қайд мекунад, ки «тамоми таърихи портрет моҳиятан таърихи пур аз драматизми мубориза ба хоҳири инсон, ба хоҳири таҷассуми боэътимоди ҳақиқат ва умқи характер дар асарҳои санъат аст» (1, 7).

Рабиҳои эҷодии нависандаро дар чехранигорӣ ва манзарапардозӣ падидаҳои муҳими ҳунари ва сабкию поэтикӣ муайян мекунанд. Бо тақозои ин омилҳо нависанда гоҳе қиёфаву андоми персонажи асарро батафсил тасвир менамояд ва гоҳе бо овардани ду-се ҷузъиёт иқтифо мекунад. Дар баробари ин, ба тарзи чехранигории нависанда тамоюлҳои адабии давр, анъанаҳо ва қолабҳои, ки барои тасвири типҳои муайян дар адабиёт роиҷанд, таъсир мегузоранд.

Дар асарҳои бадеии Нависандаи халқии Тоҷикистон Саттор Турсун, ки як давраи инкишофи насри муосири тоҷик ба номи ӯ ва ҳамнаслонаш Ёрун Кӯҳзод, Карматуллоҳи Мирзо, Сорбон, Абдулҳамид Самад ва дигарон зич алоқаманд аст, ба тарзу гунаҳои мухталифи чехрасозиву чехрапардозӣ ва тасвири хоси чехраи инсонҳои мухталифтабиати ҷомеа мутаваҷҷеҳ мешавем. Ин нависандагон бо назардошти

мавқеи граждани ва иҷтимоии худ ҳарчи бештар кӯшиш ба харҷ додаанд, ки дар таҷассуми ормонҳои волои замон ва ҷомеа аз роҳи офаридани чехраи қаҳрамонони худ қадами ҷиддӣ гузоранд. Аз ин нуқтаи назар қаҳрамонони офаридаи ин нависандагон воқеан ҳам маҳсули зеҳну таъби волои онҳо ба шумор меравад ва ин қаҳрамонон воқеан ҳам ба симоҳои машҳури адабӣ табдил ёфтанд, ки бори як қатор муаммоҳои умдаи замон ва ҷомеаро бар дӯш доранд.

Хусусиятҳои барҷастаи зоҳири чехраҳои офаридаи ин нависандагон, дар баробари ин тарзу шеваи андешапардозии онҳо метавонанд дар таҷассуми тарзу муҳити зиндагӣ ва одатҳои муайяни замон ва ҷомеа нақш гузошта бошанд. Аз ин ҷиҳат нависанда имкон ба даст меоварад, ки дар иртибот ба андешаву хислати қаҳрамонони худ ҷузъиёти асосии чехраву қиёфаю андоми персонажҳоро тасвир намояд ва, ба ин васила, вазъи иҷтимоӣ, олами андеша ва ҷиғнагии касбу машғулияти онҳоро нишон диҳад. Масалан, дар повести «Камони Рустам» зимни тасвири ҷузъиёти портрети ронандагон «дастони шахшӯлу боқувват» (6, 9) ва «дастони шахшӯли сиёҳтоб, чунон ки як қисми ҷудонашавандаи ҳамин мошин бошанд» (6, 184) таъкид шуда, дар повести «Пайванд» сафедии чехраи Фарҳод аз забони амакаш ҳамчун натиҷаи дар шаҳр зиндагӣ кардани ӯ маънидод гардидааст (7, 33). Тасвири қиёфа ва андоми Акрам-бобо дар повести «Сукути қуллаҳо» ифодагари ҳастагиву нодорист, ки дар замони ҷанг мардуми заҳматкаш гирифтोर шуда буданд: «Содиқ як нафас ба пайкари наҳиф, рӯи пурोजанги дар офтоб сӯхта, риши тунук саллаи хурдакаки фашаш кӯтоҳ ва эзору яктаки чиркину ҷо-ҷо даридаи Акрам-бобо нигариста, ба ҳаёл рафт» (5, 130).

Ҳикояҳои «Нисфирӯзӣ», «Думбура», «Сарфаи сари оташдон» ва «Катарин» бо тасвири батафсили портрети қаҳрамонҳо оғоз мешаванд. Дар ҳикояи «Думбура» нависанда зимни офаридани портрети мӯйсафеди думбурасоз аввал дастони ӯро тасвир мекунад: «Дастони дароз-дарози серрагунаи ӯ дар сари зонувонаш ором мегирифтанд. Ангуштонаш низ дароз, сиёҳтоб ва сахле қач буданд, – мисли радаи навниҳолон, ки аз андак фишори бод ҳама баробар ба як тараф ҳам мехӯранд» (8, 370). Аз сужети ҳикоя маълум мегардад, ки мӯйсафед аслан соғутарош буд ва бо тасвири дастони ӯ оғоз шудани ҳикоя бо ҳадафи нависанда дар мавриди офаридани симои мӯйсафед созгор мебошад.

Дар ҳикояи «Сарфаи сари оташдон» нависанда рӯзгори ду нафар ҳамсоя – Ситора ва Шаҳзодаро тасвир карда, мазмуну моҳияти ҳаёти ду навъ оиларо инъикос менамояд, ки яке аз онҳо оилаи муаллимаи мактаби таҳсилоти умумӣ, дигаре – хонадони зани сарватпараст ва одамбезор аст. Нависанда дар оғози ҳикоя портрети ин ду занро бо ҷанд ҷузъиёти хос ба қалам медиҳад, ки то андозае муносибати субъективии ӯро низ бозгӯӣ менамояд: «Зани ҷавони миёнақад... Вачоҳати зан (Ситора – Р. С.) гирифта метобад. Ҷасми абрӯвони хеле дароз – аз ин рӯ як қадар хунук – ва зиёда сурмаи ҷашмонаш низ наметавонанд таъби носози ӯро, ки эҳтимолан аз ҷизе ё аз касе саҳт ранҷидааст, баргараф созанд» (8, 339).

Чехраву андоми Шаҳзодаро, ки бо савияи ҷаҳоншиносиву фарҳанг, ахлоқу маънавият дар муқобили Ситора қарор дорад, нависанда ҷунин тасвир месозад: «Ва дарро аз пушти худ бесадо пӯшида, дар китф сумкаи ҷигарранги шинам, ба даҳлез зане қадам мегузорад болобаланд, гунаҳояш батароват, лабонаш хушоб, мӯи ба хурмой моили ғафсаш маҳин шоназада, ҷашмони шӯхаш зиндаву зебо... Вай бо табассуми ширин салом дода, аҳвол мепурсад» (8, 340).

Дар рафти сӯхбати ин ду зан, ки нигоҳашонро ба зиндагиву оиладорӣ, ҷаҳонбиниву дунёи маънавии онҳо ошкор менамояд, соҳиби асар ҷо-ҷо ҳамин хандонрӯиву нармрафтори Шайхзода ро таъкид карда, ба ин васила хайрандешиву некбинияшро бозгӯӣ намудааст. Ҳикоя бо тасвири қиёфаву ҳолати Ситора анҷом меёбад, ки таҷассуми мармузи зиндагии бемаъниву бемақсади ӯст: «Вале Ситора парво надорад. Вай тасмаи хилъаташро кушода, ҷуссаи ба ҳар ҳол вазнинашро ҳамано болои диван мепартояд. Пас дар як савқи табиӣ болинаки мулоими онро ба таки сар кашида, омехта бо садоҳои гӯшхарош ва номафҳуми «Да-аа-лӣ, Ҷа-аа-лӣ...» дуру дароз механдад. Ба дараҷае, ки аз ҳалқаи чашмонаш дар ин лаҳза тангаш ришта-ришта ашки гарм захида, сурмаи ғафси беҳи миҷгон ва зиёда сафедии рухсорашро хат-хат шуста, андоми ӯ дар партави қандили мунаввари шифт бағоят сард, берӯҳ ва ҳатто...бимангез метобад» (8, 352). Дар ин ҳикоя ба нависанда муяссар гардидааст, ки бо офаридани симои персонажҳо дунёи ботинии онҳоро воқеиву эътимодбахш нишон диҳад.

Ҳикояи «Катарин» бо тасвири симои марде оғоз меёбад: «Як марди биниаш барҷастаи газгӯшт, ки ба назар таҳмин панҷоҳсола метобад, сараш бо рӯймоли гарди маҳкам бастагӣ, кӯрпаи бачилди вазнинро қариб то таки манаҳаш кашида, дар кати паस्ताки пеши тиреза хобидааст. Гунаҳои суп-сурхи ӯ ба чашмони кабудӣ андак чуқураш гӯё бозӣ мекунад. Яқин ҳарорат дорад мард» (8, 403). Аз тасвири ҷузъиёти чеҳраи мард ва муҳит хонанда пай мебарад, ки мард дар беморхона бистарӣ шудааст. Аз диалогӣ қаҳрамони ҳикоя – Ҳотамбек ва дӯсташ – Нозилҷон сабаби ба беморхона афтодан, ҳамчунин хислату характери ӯ ва дӯсташ ошкор мегардад, зеро ҳуди қаҳрамон ҳарф мезанад. Агар аз нақли ровӣ хонанда аз қиёфаи зоҳирии Ҳотамбек ва ҳолаташ дар айни беморӣ огоҳ гардад, суҳанони дӯсти ӯ Нозилҷон хислатҳои ботинии ӯро ошкор месозанд ва, ба ин васила, образи қаҳрамони марказии ҳикоя мукамал мегардад: « – Ношукрӣ нақун! – ба худ вачоҳати ҷиддӣ мегирад Нозилҷон. – Мардум ба ту эҳтироми зиёд доранд. Хурду калон...Чунки нағз медонанд – як инсонӣ ҳақталошӣ, дасткушодӣ, дилу ниятат покиза, чашмат ҳалол, ба ёру ошно садоқат дорӣ, муҳимбарорӣ. Боре нашудааст, ки аз қавлат гашта бошӣ: ҳаққи ягон бева ё бечораро ҳам нахӯрдаӣ, ба амонат хиёнат накардаӣ. Дар ҳар сурат, мардум инро на дидаанд, на шунидаанд. Аз ҷумла ҳуди ман... Боз ҷӣ лозим ба як марди мусулмон!?» (8, 413-414).

Дар ҳикояҳои «Думбура» ва «Одамони раҳмдил» нависанда барои номгузориҳои персонажҳо як ҷиҳати симои зоҳирии онҳоро корбаст намудааст. Дар ҳикояи «Думбура» ҷиҳати характерноки ду персонаж – Зардина ва Чингиламӯӣ тариқи таассуроте, ки қиёфаву андоми онҳо дар зеҳни мӯйсафеди думбурасоз бармеангезад, ифода меёбад: «Ҳаёлаш парешон гардида, мӯйсафед дар муқобил ду нафарро дид. Ҳар ду низ ҷавон – яке зардинаи дароз; дуҷумӣ, ки дар даст магнитофон дошт, миёнақади мӯйш чингила» (5, 377). Қиёфаву андоми персонажи дигари ҳикояро нависанда нисбатан батафсил тасвир намудааст: «Ранги рӯйаш пухта, мӯйш сип-сиёҳи дароз – он қадар дароз, ки пушти гиребони борониашро пурра пинҳон мекард. Куртааш сурхи назаррабо, пичакаш кабуд; гарданбанди ҳафтрангаш тире камонро мемонд. Саропо равшанӣ буд вай, аммо нигоҳаш... Мӯйсафед, дилаш андак таҳ кашида, пай бурд, ки ба нигоҳи яқуна ором, баҳаё ва ғамноки ӯ на ҳар кас метавонад тоб орад» (8, 382). Ин ҷавон думбураҳоро банавбат менавозад ва аз навои сурурангези думбура на танҳо атрофиён ба завқ меоянд, балки ҳатто «ачаб, ки қурси

офтоб – гӯё маҳз ба ҳурмат *инсон* думбуранавоз – аз кодоки абре мулоим ба сахни бозор менигарад» (8, 383).

Дар ҳикояи «Одамони раҳмдил» низ як ҷиҳати симои зоҳирии қаҳрамонони ҳикоя – Миёнақад ва Сиёҳчурда барои номгузориҳои онҳо истифода шудааст, ки маъноӣ тамсилӣ касб намудаанд: «Ана, дар кушода шуда, пасопеш боз ду кас ворид гардиданд. Яке навҷаи сиёҳчурда буд; солим ва бақувват метофт. Дигараш-миёнақад, балки андаке паст. Чунон ки нав аз бистари беморӣ хеста бошад, ранги рӯяш заҳир менамуд. Болои ин саҳт мелангид» (8, 544). Инҳо ду нафар рафиқоне мебошанд, ки чанд вақт боз ҳамдигарро надиданд ва майхонаро ҷойи дидорбиниву сӯҳбат қарор медиҳанд. Дар ҷараёни диалогӣ батафсилӣ дӯстон хислату характер, муносибати онҳо ба якдигар, ҷузъиёти воқеаҳо, ки аз сар гузаронидаанд, ҳолати равонии қаҳрамонон зоҳир гардида, зимнан чанд масъалаи иҷтимоӣ тарҳрезӣ мешавад.

Дар тасвири нависанда шахсони маишатдӯст, мансабпараст ва фориғбол аз лиҳози киёфашон аксар фарбеҳ тасвир шудаанд. Аз ҷумла, дар тасвири нависанда персонажи повести «Камони Рустам» Аскарнов «шикамаи калони ногунҷонашро дошта, баланд-баланд механдид» (6, 55), директори совхоз Наимов, ки ҳангоми мудирӣ гараж буданаш «ҷавони хушсурати қоқина ва қадбаланде буд», ба каси «фарбеҳ ва бепарво» табдил ёфт, ки «Фирӯз аз чехраи як вақтҳо барояш шиноси ӯ абрӯвони ғафсу бинии тегадорашро базӯр фарқ мекард» (6, 62), персонажи дигар – Иброҳимов аз ҳикояи «Шабе дар роҳ» бо сабаби ширакайф буданаш «ҷуссаи фарбеҳаш ба ин тарафу он тараф алвонҷ мехӯрд» (8, 378). Ин тасвирҳо маҳз барои ошкор кардани нишон додани асли табиату хислати ин гуна инсонҳо ба қор гирифта шудаанд.

Дар асари бадеӣ арзиши бадеии пейзажро ифода гардидани олами ботинии инсон тариқи манзараҳои табиат муайян мекунад. Нависанда вобаста ба нияти эҷодиаш манзараҳои табиат ва унсурҳои онро барои нишон додани рӯҳия, ҳолати равонии персонажҳо дар лаҳзаҳои вазъияти гуногун қорбасти менамояд. Адабиётшинос Абдуҳолиқ Набавӣ тавачҷуҳи фаровон доштани С. Турсунро ба пейзаж чунин ба мушоҳида гирифтааст: «Манзара, табиат дар асарҳо ва дар радиҳои воқеа, амал, андешаи инсон баробар аҳамият пайдо карда, барои фарогирии мукаммали воқеият ва ҳастӣ мусоидат мекунад» (3, 251).

Манзараҳои табиат дар ҳикояву повестҳои Саттор Турсун вобаста ба авзову рӯҳияи қаҳрамону персонажҳо рангубори эмотсионалӣ пайдо намуда, барои тасвири муҳити воқеаҳо, ҳолату рӯҳияи персонажҳо хизмат кардаанд. Дар баробари ин, пейзаж ва унсурҳои он ба сифати як қанбаи ҷаҳоншиносии нависанда ба зехни хонанда низ таъсиргузор ҳастанд. Дар повести «Камони Рустам» унсурҳои табиат ва манзара воситаи ифодакунандаи замони воқеаҳо мебошанд. Хатти асосии сюжет аз фасли тобистон оғоз ёфта, бо инкишофи воқеаҳо ҷузъиёти манзара низ тағйир меёбад ва қаҳрамонон тирамоҳу зимистонро паси сар карда, ба фасли баҳор мерасанд. Ивазшавии манзараҳои фаслҳои сол аз як тараф ба гузаштани вақти муайяне далолат мекунад, аз тарафи дигар ифодагари вазъу ҳолати равонии қаҳрамонон мебошад. Нақли нависанда бо тасвири чунин манзара оғоз меёбад: «Поезд гузашта рафт. Офтоби ба қиём омадаи тобистон истгоҳи хурдакии Хайрободро, ки дар васати дашти фарох чун сангрезае дар қафи даст афтада буд, бераҳмона метафсонд. Болои ин, аз самти ҷануб тафбод вазида, хаворо ҷанголд мекард» (5, 5). Бо инкишофи воқеаҳо манзараҳо низ тағйир ёфта, дар охири зимистон қаҳрамони повест Фирӯз ба қароре меояд, ки тақдирашро бо Назокат мепайвандад ва

баъди маслиҳат бо Ҳидоят-амак эҳсос мекунад, ки бо интиҳои фасли сард дар зиндагиаш айёми наво оғоз хоҳад шуд. Рӯҳияи ӯ дар ин маврид бо манзараи осмон дар охири зимистон созгор аст: «Ҷ муддате ба осмони аз ҷилои ситораҳо музайян назар дӯхта истоду сипас як нафаси чуқур гирифта, ба роҳи омадаш рафт. Аз ҷӣ бошад, ки дар умраш, аз бозе, ки худашро мешиносад, ҳеч ягон шаб мисли ин шаби охириҳои зимистон ба назари Фирӯз ин қадар зебову баасрор натофта буд» (5, 220). Дар охири повест манзараи тамошудаи борон ва баромадани тирукамон як навъ маъноӣ рамзӣ касб намуда, аз забони Фирӯз ҳамчун фоли неки оғози зиндагии якҷояи онҳо ифода меёбад: «Фирӯз сар бардошта, дар пеш, дар домони сабзи дараи Оҳувон, ки торафт ба он ҷо наздик мешуданд, тирукамонро дид, ки гӯё ҳамаи рангҳои заминро осмонро дар худ ҷамъ оварда, ба як тарзи муассир ҷилва мекард» (6, 230) ва Назокат ин ҳолатро ба писараш «камони Рустам, вай камони ту... Вай...бахтат будааст» гӯён маънидод менамояд.

Повести «Пайванд» бо тасвири хоб дидани қаҳрамони марказии повест – Фарҳод оғоз меёбад ва баъди аз хоб бедор шудан ӯ кӯчаҳои пурбарфи шаҳри Москва мушоҳида мекунад. Аз он ҷиҳат, ки хоби мағшуш ба рӯҳияаш таъсири манфӣ мегузорад, манзараи паси тиреза низ ба назараш дилгиркунанда метобад: «Зарраҳои сабукболи бешумор омада ба шишаҳои тиреза менишастанд ва аз ҳарорати хона ҳамоно об шуда, ба монанди ашк охишта фуру мерехтанд. ... мошинҳои сабукрав, ки дар поин, дар шохроҳи яхбаста, аз қабати ҳазорон зарраҳои барф ба муқобили якдигар ҳаракат мекарданд, ба назари Фарҳод хурд ва як дараҷа нозебу дилгир метофтанд. Иморотҳои пасту баланди дар рӯйи сафкашида... аз ҷӣ бошад, ки ҳоло, дар ин ҷоштгоҳи фасли зимистон, ба мисли кӯхпораҳои тира дар соати пеш аз борон, сарду берӯх менамуданд» (7, 6). Нависанда зимни тасвири ҷузъиёти манзара ҳолати равонии қаҳрамонро ба қалам медиҳад, ки тариқи калимаву таркибҳои «ашк», «як дараҷа нозебу дилгир», «сарду берӯх» ифода меёбад. Дар шаҳри Душанбе ва зодгоҳи ӯ – Вандоб низ вақти омадани Фарҳод фасли сард ҳукмрон аст, аммо дар охири повест нависанда ба нарм шудани ҳаво ишора карда, дар ин замина рӯҳияи қаҳрамони повестро, ки баъди дидорбинӣ бо падар ва пайвандон тадриҷан аз ҳисси изтиробу ҳасрат раҳой меёфт, тасвир менамояд: «Вай беихтиёр сар бардошта, ба осмон нигарист. Нигаристу чашмони ба сафедии барф одаткардаш якбора нури тоза гирифтанд» (7, 88). Нависанда ҷузъиёти манзараи ҷойҳои, ки Фарҳод сафар кардаву дидааст, ба таври ҷолибе тасвир намуда, қавӣ будани эҳсоси пайванди ӯро бо зодгоҳ, ки солҳои дароз бо сабаби муносибатҳои пуриштилоф бо падараш фуру менишонд, таъкид мекунад: «Вай дар умри худ аз бисёр гӯшаву канори дунё на як бору ду бор осмонҳои аз ин чандин қарат зеборо дидааст. Вақти сафарҳои дар укёноси Ором ҳам қариб ҳар рӯз (алалхусус пеш аз ғуруби офтоб) шоҳиди манзарае мешуд, ки оби кабуду осмони кабудӣ беҳадду худуд ногаҳон ба ранги сурх табдил меёфтанд;... Бисёрҳо мешуд, ки ӯро, албатта, ҳаяҷони саҳт ҳам мегирифт. Вале на ба он дараҷае, ки ҳоло... осмони Вандобро дида, ба ҳаяҷон меояд» (7, 89).

Пейзаж дар асарҳои бадеӣ ҳамчунин барои ворид кардани ҳонанда ба ҷараёни нақл, ба ҳам пайвастанӣ ҳодисаҳо корбаст мешавад. Дар повести «Сукути куллаҳо» ҷузъиёти манзара на танҳо дар батни воқеаҳо нақши муайяне дорад, балки якҷанд фасли повест бо тасвири манзараи табиат ва унсурҳои он оғоз меёбад. Дар ин маврид нависанда кӯшиш менамояд, ки бо корбасти санъати ташбеҳ ва ташхис манзараҳои ҷолиб офарида, байни аҷзои табиат ва авзои персонажҳо ҳамоянӣ ба миён оварад: «... офтоб чанд пора абри интиҳои роҳашро сӯхта, ба ғуруб мерафт» (7, 140). «Дар

вусъатободи баланди тира ситораҳо бағоят дуру хира ва ба монанди яхча хунук метофтанд, гӯё ба фикр рафта, шах шуда буданд» (7, 213), «Атроф ғарқи хомӯшии вазнине буд. Ба назар чунин менамуд, ки қуллаҳои пурсалобату соқит чун марди дунёдида ўро бо тамкину тааммул аз домани худ ба водӣ гусел мекунанд» (7, 222). Дар ҷойи дигар манзараи хузнангези қабристон тасвир гардидааст. Андешаманд гардидани як ҷузъи табиат ва бетафовут мондани унсури дигари он ба марғи як инсон гӯё ишораест ба муносибати одамон ба ин ҳодиса: «Офтоби тирамоҳ гӯё ба хаёл рафта, аз вусъати осмони нилобӣ ба қабристон менигарист. Анвори заррини он ба рӯи қабрҳои зиёди хурду калон, ки ба дилу дидаи кас беихтиёр хузн тавлид мекарданд, баробар тақсим мешуд. Боди сабуки бесар рӯ-рӯи гиёҳҳои хушкидаву буттаҳои хору талха, ки ҷо-ҷо дар байни қабрҳо рӯида буданд, беғамона давида, ба қисми нотавони онҳо ларза мефиканд» (7, 169)

Дар повести «Меғянд, ки модарам...» тасвири манзараҳои табиат ва ҷузъиёти он қисми ҷудонопазири ҷараёни андешаҳои қаҳрамон буда, барои ифодаи эҳсосоти гуногуни ӯ хизмат мекунанд. Рангҳо, садоҳо ва бӯйҳои зодгоҳ дар зехни ӯ хотироти айёми бачагиро бедор карда, андешаҳои гуногунро ангега медиҳанд. Аз ҷараёни андешаҳои рассом, ки «Вандобро бо ҳама бӯйҳои зиндагиаш ба тасвир гирифтанд» меҳаҳад, вале «ханӯз ранги мувофиқ наёфтааст», муҳаббати ӯ ба зодгоҳаш ифода ёфтааст. Қаҳрамон манзараҳои деҳа – лаби дарёи Кофрун, тали Начот, осмони баландро, ки «гӯё ба деҳа як ғайзи беинтиҳо» мерехт, ҳавлиашонро, ки баҳорон, сар то сари он «бӯи борону алафи тар, бӯи гову шири навдӯшида сайр мекунад» (8, 304), ба хотир оварда, зимнан сари воқеаҳо ва дигаргуниҳое, ки солҳои охир дар зиндагии мардум рӯй додаанд, андеша меронад. Дар ин замина тасвири манзараҳои зиндагии аҳли деҳа ва оҳанги носталжии хотираҳои қаҳрамони повест якҷоя бо тарҳрезии чандин масъалаҳои иҷтимоӣ сурат гирифтааст.

Баррасии ҳикояву повестҳои Саттор Турсун аз лиҳози корбурди санъати чехранигорӣ, истифодаи ҷузъиёти симои қаҳрамонону персонажҳо ба ҳулосае мерасонад, ки дар осори марҳалаҳои нахустини эҷодиёташ нависанда дар тасвири қиёфаи қаҳрамонон бо овардани ду-се ҷузъиёт дар ҷо-ҷои асар иктифо мекунад, чуноне ки масалан, дар повестҳои «Сукути қуллаҳо», «Пайванд» ва «Ҷамони Рустам» ба назар мерасад. Дар повесту ҳикояҳои Саттор Турсун, ки баъди солҳои 90-уми асри ХХ рӯйи қор омадаанд, масалан, дар ҳикояҳои «Сарфаи сари оташдон», «Катарин», «Одамони раҳмдил» тасвири чехраи қаҳрамонон бо тафсилоти бештаре сурат гирифта, як воситаи муассири ифшои хислатҳои ботинӣ ва ҳолати равонии онҳо мебошанд. Нависанда кӯшиш менамояд, ки персонажҳоро дар амалиёту рафтор тасвир намояд. Дар ин замина муносибати нависанда ба симоҳову воқеаҳо низ бозгӯй мешавад. Чунин таҳаввулро яке аз нишонаҳои сайқал ёфтани маҳорати нависандаро дар корбурди унсури композиционии асар маънидод кардан мумкин аст.

Ҳамин тарзу шеваи ҷустуҷӯҳои эҷодии нависанда дар офаридани чехраи инсонҳои мухталиф сабаб гардид, ки мавсуф ба тарзи воқеӣ ва бозғитмод «симои инсонии ба худ хосу нотақрорро қашида бошад. Чехраҳои Исмат-пахлавон, Содик, падару модар, осиебон, Мирҳабиби ғаҳворасоз, Санги Рамазон, усто Қамчин, Собир Мухтор, Рустам, Фарҳод, Шодмон, Иқбол, Нусрати даврон ба ҷозибай инсонӣ, дунёи ғаний маънавиашон воқеӣ ва муассир баромадаанд» (3, 249).

Баррасии иҷмолии осори адабии С. Турсун, аз ҷумла ҳикояву повестҳои ӯ бо мақсади муайян кардани маҳорати нависанда дар тасвири чехраҳо ва манзараҳои табиат ва ҷузъҳои он корбурди фаровони унсури мазкурро дар осори нависанда

ошкор мекунад, ки барои ифодаи ҳолати равонии қаҳрамону персонажҳо, ворид кардани хонанда ба чараёни воқеаҳо, инчунин ба ҳам пайвастанӣ ҳодисаҳо хидмат кардаанд. Дар ҳикояву повестҳои нависанда, хусусан, «Сукути қуллаҳо», «Пайванд», «Меғӯянд, ки модарам» манзараҳои табиат ва унсурҳои он чӯзӣ таркибии тасвир буда, бо рӯҳия ва ҳолатҳои қаҳрамонон ҳамоҳанг мебошанд ва барои муассир гардидани каломӣ нависанда нақши муҳим доранд.

Бозгӯи мӯҳтавои офариниши чехраи комили қаҳрамон ва нигориши манзараҳои гӯӣ табиат моро ба дарки мақоми баланди нависандагии Саттор Турсун водор мекунад. Маҳорати нигорандагиву чехраофарии Саттор Турсун аз андешаҳои якдасти ҷаҳонсози ӯ дар заминаи эҷод ва офариниши асари адабӣ дарак медиҳад. Махсусияти чехранигорӣ ва манзарапардозии Саттор Турсун хеле мушаххас буда, тадқиқу баррасии он моро бо муҳимтарин падидаҳои зиндагии рӯҳиву равонии мардум, арзишҳои маънавӣ ва муқаддасоти инсонӣ ошно мегардонад.

Пайнавишт:

1. Галанов, Б. *Живопись словом / Б. Галанов.*—М.: Советский писатель, 1974.—344 с.
2. Муллоев А. Концепсияи ҷунари чехранигорӣ дар насри С. Айнӣ / А. Муллоев // *Садриддин Айнӣ ва масъалаҳои руиди адабиёти навини тоҷик: Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 140-солагии бунёдегузори адабиёти навини тоҷик Садриддин Айнӣ.*—Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. —С. 183-189.
3. Набавӣ А. *Ҷусторҳо ва ибтикорот дар наср А. Набавӣ.*—Душанбе: Адиб, 2009.—324 с.
4. Раҷабова С. Қ. *Баъзе мулоҳизаҳо оид ба эҷодиёти давраи аввали Саттор Турсун / С. Қ. Раҷабова // Номаи Донишгоҳ: Серияи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ.*—2015.—№1(42).—С. 115-122.
5. Турсун, С. *Сукути қуллаҳо / С. Турсун.*—Душанбе, 1971.—120 с.
6. Турсун, С. *Камони Рустам / С. Турсун.*—Душанбе: Ирфон, 1976.—384 с.
7. Турсун, С. *Барф ҳам мегузарад / С. Турсун.*—Душанбе: Ирфон, 1983.—368 с.
8. Турсун, С. *Мунтахаби осор / С. Турсун.*—Душанбе: Адиб, 2013.—560 с.
9. Шакурӣ, М. *Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Шакурӣ.*—Душанбе: Ҷопхонаи «Пайванд», 2006.—456 с.
10. Шукуров, М. *Таърихи адабиёти советии тоҷик: Инкишофи жанрҳо. Насри солҳои 1945-1974 / М. Шукуров.*—Душанбе: Дониш, 1980.—Ҷ. 4.—370 с.

Reference Literature:

1. Galanov B. *Painting with Word*// B. Galanov. Moscow: The Soviet Writer. 1974.- 344pp
2. Mulloyev A. *Sadriddin Aini and the Issues of the Development of the New Tajik Literature. Collections of the articles of scientific-theoretical conference dedicated to the 140-th anniversary of the founder of the new Tajik literature Sadriddin Aini Khujand: Light of Enlightenment*, 2018. —pp.183-189.
3. Nabavi A. *Quests and Initiatives in Prose.* —Dushanbe: Man-of-Letters, 2009. -324pp.
4. Radjabova S. K. *Some Contemplations on the first Stage of Sattor Tursun's Creation* // S. K. Rajabova // *Scientific notes. Series of Humanitarian and Social Sciences.* — 2015, #1(42). —pp. 115-122
5. Tursun S. *Silence of Peaks* // S. Tursun. —Dushanbe, 1971. — 120 pp.
6. Tursun S. *Rustam's Bow* // S. Tursun. —Dushanbe: Cognition, 1976. — 384 pp.
7. Tursun S. *And Snow Will Have Thawed* // S. Tursun. — Dushanbe: Cognition, 1983 — 368 pp.
8. Tursun S. *Selected Works* // S. Tursun. — Dushanbe: Man-of-Letters, 2013. — 560 pp.
9. Shakuri M. *On the Tajik Literature of the XX-th Century* // M. Shakuri. — Dushanbe: Union, 2006. — 456 pp.
10. Shukurov M. *The History of the Tajik Soviet Literature. Development of Genres. The Prose of 1945-1974* // M. Shukurov. — Dushanbe: Knowledge, 1980. V.4. — 370 pp.

УДК 8
ББК 80

ПАДИДАИ НАВ ДАР МАТНИШИНОСИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ. Тақриз ба китоби Муҳаммадишариф ибни Шохбадал ибни Маликшоҳ. Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ. Муқаддима, тасҳех, тавзеҳ ва таълиқоту феҳристҳо аз Содирхон Умаров. – Хучанд: Ношир, 2015. -448 с.

Гиёсов Нурулло Исматович, н.и.филол., дотсенти кафедраи грамматикаи забони арабии ДДХ ба номи Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

НОВОЕ ЯВЛЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ТАДЖИКСКОЙ ТЕКСТОЛОГИИ
Рецензия на книгу Мухаммадишарифа ибн Шохбадала ибн Маликшаха .” Житие Шейха Маслахатдина Худжанди”. Предисловие, редакция, комментарии, приложение и указатели Содирхона Умарова. – Худжанд: Ношир, 2015. – 448 с.

Гиёсов Нурулло Исматович, к.филол.н., доцент кафедры грамматики арабского языка ХГУ им. акад. Б.Г.Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

NEW PHENOMENA IN MODERN TAJIK TEXTOLOGY. Review of the Book: The Righteous Life of Sheykh Maslahatdin Khujandi. Preface, Recension, Commentaries, Supplement and Indicators by Sodirhon Umarov. – Khujand: Editor, 2015. – 448 pp.

Ghiyosov Nurullo Ismatovich, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of the grammar of the Arabic language under KhSU named after acad. B. Gafurov
E-MAIL: nur-1954@mail.ru

Калидвожаҳо: матнишиносӣ, манокӯб, матни илмӣ-интиқодӣ, дастхат, “Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ”, топография ва топонимикаи Хучанди қуруни вусто

Мақолаи мазкур ба вежагиҳои матни интиқодӣ-илмии асари Муҳаммадишариф ибни Шохбадал ибни Маликшоҳ – асари муҳими таърихии нимаи аввали а.ХІХ “Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ” ва мақоми он дар матнишиносии муосири тоҷикӣ баҳишида шудааст. Матни илмӣ-интиқодии ин ёдгории нураъзоии дар асоси муқоисаву муқобалаи панҷ нусхаи дастнавис муттақо бар нусхаи комилтару қадимтар бо истифодаи усулҳои дарёфтҳои нави илмии матнишиносии муосири тоҷикӣ таҳия гардидааст. Муаллиф бо овардани далелҳо хулоса мекунад, ки ин асар барои таҳқиқи минбаъдаи жанри манокӯб, ки дар адабиёти асримиёнагии форсӣ-тоҷикӣ аз жанрҳои маъмул буди имрӯз дар бораи он бо сабабҳои гуногун иттилоӣ зиёд надорем, бисёр муҳим аст. Гузашта аз ин, асар дар таҳқиқи топография ва топонимикаи Хучанди қуруни вусто мусоидати зиёд намуда, дар матнишиносии амалии имрӯза падидаи тоза мебошад.

Ключевые слова: текстология, жизнеописание или житие (как жанр), научно-критический текст, рукопись, “Житие Шейха Маслахатдина Худжанди”, топография, топонимика средневекового Худжанда

Изложен анализ мало известного современной науке труда Мухаммадшарифа ибн Шахбадала ибн Маликшаха – важного исторического сочинения начала XIX в. «Житие Шейха Маслахатдина Худжанди» и определено его место в современной таджикской текстологии. Показывается, что научно-критический текст этого труда подготовлен на основе самой полной и древней рукописи в сопоставлении с четырьмя различными копиями произведения. Подчеркивается, что при подготовке текста соблюдены основные методы и принципы современной текстологии. Обоснован вывод, что рассматриваемый труд может внести значительный вклад в изучение мало известного в современной таджикско-персидской литературе жанра “manoqib”, т.е. житий известных религиозных деятелей, топографии и топонимики средневекового Худжанда, а также в решение вопросов современной практической текстологии.

Key-words: *textology, life description or righteous life description (as a genre), scientific-critical text, manuscript, “The Righteous Life of Sheykh Maslahaddin Khujandi”, topography and toponymy of ancient Khujand.*

The article dwells on the important historical composition of the beginning of the XIX-th century “The Righteous Life of Sheykh Maslahatdin Khujandi” – the literary production by Shahbadal ibn Malikshakh, scantily known to contemporary science; its place in modern Tajik textology being determined. It is displayed that the scientific-critical text of this work is prepared on the basis of the most complete ancientest manuscript correlated with four different replicas of the production in question. It is stressed that main methods and principles of modern textology were observed when the text was being prepared. The well-grounded inference runs to the effect that the work under consideration can contribute greatly into a study of the genre of “Manokib” scantily known to modern Tajik-Persian literature, i. e., a description of righteous life description of renowned religious votaries, topography and toponymy of mediaeval Khujand and into a settlement of the issues beset with contemporary practical textology as well.

Дар се қарни аввали хичрӣ дар тамоми қаламрави ислом мазохибу макотиби мутааддиди фикҳӣ ба вучуд омаданд, ки зербинои назарии ҳар яки он мазохиб ва равияҳои гуногун аз ҷониби бунёдгузори он ва шогирдони эшон тарҳрезӣ шуда буд. Пас аз ташаккул ва густариши улуми мухталифи шаръӣ пайравони он ба шинохти шахсият ва пайкори эшон дар роҳи ошно намудани мардум бо суханони Худой, аза ва ҷалла ва суннати Расули Акрам (с) аҳамияти вежа медоданд ва силсилаи кутубе дар ин ҷода таълиф шудааст, ки бо номи “Маноқиб” машхур аст. “Маноқиб” вожаи арабӣ ва шакли ҷамъи “манқабат” мебошад, ки он дар фарҳангҳои тафсирии арабӣ ба маънии “сифати шоёни таҳсин”, “ҷизи дархӯрди ситоиш” таъбир ёфтааст (1, с.232; 2, с.1438).

Дар фарҳангҳои тафсирии мо, ба мисли “Ғиёс-ул-луғот”, “авсофи ҳамида” тафсир шудааст (3, с. 301).

Аз он ки ин вожа дар ашъори шоирони қуруни вусто ва ҷунин осори бадеӣ-илмӣ, ба мисли “Калила ва Димна”, “Таърихи Байҳақӣ”, “Форснома”-и Ибни Балхӣ, ашъори Ибни Ямин, Носири Хусрав ва дигарон қорбаст шудааст, метавон хулоса кард, ки ҳанӯз дар ибтидои пайдоиш ва рушди забони дарӣ-тоҷикӣ дар радифи калимаҳо -истилоҳҳои динии арабӣ ба забони мо роҳ ёфтааст, ки на танҳо аз қидмати

он, балки аз ҷойгоҳи ин мафҳум дар фарҳанги динии ниёғони мо дар ин қурун шаҳодат медиҳад. Ибни Ямин мефармояд:

*Манқабат аз ҷону дил к-Ибни Ямин мегӯядаш,
Ҳаст изҳори убудият, на ишиои сано!*

Ин аст, ки дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” “манқабат” ба ду маънӣ тавзеҳ ёфтааст: 1. ҳунар, фазилат; кори нек ва рафтори писандида, ки сазовори мадҳу ситоиш аст; 2. мадҳ, ситоиш, сано (4, с. 636).

Табиист, ки сухан дар бораи маҳомид, сано ва ситоиши Расули Акрам (с), айммаи ҷаҳоргонаи мазҳаб, асҳоби қибора ва авлиёу уламои бузург меравад, ки баъдтар ҳамчун як жанри адабӣ мақоми хоссаи худро пайдо ва аз ҷониби аҳли илм ва алоқамандон эътироф шуд. Оғози манокӣбнависӣ ба рӯзгор ва осори аймма, уламою урафо ва машоиху аҳли тасаввуф алоқаи бевосита дорад. Мавҷудияти кутуби бисёре, ки дар сифот ва корномаи зиндагии хулафои рошидин, айммаи мазоҳиб, асҳоби тасаввуф ва ғайра навишта шудаанд, далели ин ақида аст, ки мардуми мусалмон дар баробари ошноӣ бо ин шахсиятҳои хориқулода ва ақидаҳои эшон таълимот ва афкори эшонро ҳамчун василаи дарёфти худ ва Худо, нардбон ба сӯи дини Худой ва суннати Расули Акрам (с), дарки фалсафаи ислом ва аҳкоми шаръӣ медонистанд, ки дар зиндагӣ ва охираат ба онҳо кӯмак мерасонанд. “Манокӣби Имоми Аъзам”-и Ибни Ҳачар (5), “Манокӣби Имом Шофеӣ”-и Муҳаммад ибни Муҳаммад, “Манокӣби Ҳазрати Ғавсулаъзам”-и Шоҳ Сиддиқи Қодирӣ, “Манокӣби Шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ”-и Муҳаммади Муставфӣ (6, с.38), “Манокӣб-ул-орифин”-и Шамсуддин Аҳмад ал-Афлоқӣ ал-Орифӣ (7) ва ғайраҳо аз зумраи инҳоанд. “Манокӣби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ” низ аз ҳамингуна таълифот маҳсуб мешавад, ки дар он иттилои зиёде на танҳо аз рӯзгори Шайх, ақида ва осори ӯ, балки роҷеъ ба 50 нафар шахсияти маъруфи воҳаи таърихии Хучанд аз ҷумлаи уламо, урафо, удабо ва умаро, ба мисли Ҳазрати Бобои Хучандӣ, Бурҳониддини Кабир, Ҳочаи Моҳруӣ, Бобоҳоча Авлиё, Шайх Низомуддини Воқиф, Тукма Бугроҳони Ғозӣ, Камоли Хучандӣ, Бобо Зирак, Ҳоча Муҳаммади Балодур, Мавлоно Ошиқӣ, Ҳоча Найсавор, Эшони Шайдо ва дигарон ҷамъоварӣ шудааст.

Хидмати вофири мураттиби матн - Содирхон Умаров маҳз дар истифодаи муаррихон, этнографҳо, забоншиносон, адабиётшиносон воғузур намудани ин сарчашмаи муҳим роҷеъ ба рӯзгор ва пайкори яке аз фарзандони бедори миллати тоҷик, таърихи яке аз обидаҳои арзишманди на танҳо Хучанд, балки тамоми Тоҷикистон ва водии Фарғона ва муҳити илмӣ-адабӣ ва фарҳангии ин минтақа дар қарнҳои XIII ба баъд зоҳир мешавад.

Китоби нашрнамудаи Содирхон Умаров аз қисматҳои зерин иборат аст: 1. Муқаддима (саҳ. 5-52); 2. Матни нусхаи асари Муҳаммадшариф ибни Шоҳбадал таҳти унвони “Манокӣби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ” (саҳ. 53-231); 3. Таълиқоти порчаҳои насрӣ (саҳ.232-363); 4. Таълиқоти порчаҳои назмӣ (саҳ.364-401); 5. Тавзеҳоти ҷумлаву ибораҳои арабӣ (с.402-405); 6. Феҳристҳои ашхос, амокин, унсурҳои табиӣ, иншоот ва адабиёти мавриди истифода (саҳ. 406-435); 7. Китобнома; 8. Расми ёдгориҳои таърихӣ (саҳ. 436-446).

Дар қисмати муқаддима Содирхон Умаров бо тақия бар матни асли ва кутуби дигари муаррихони қадиму ҷадид роҷеъ ба зиндагӣ ва осори илмӣ-адабии Шайх Маслаҳатдин, омӯзиши манокӣбнависӣ дар осори муҳаққиқон, мушаххасоти нусхаҳои хаттии “Манокӣби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ”, шахсияти муаллифи

“Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ”, таърихи нигориши ин асар, мундариҷа ва бандубасти он, услуб ва сабки нигориши асар, сарчашмаҳои муаллиф ҳини нигориш, арзиши таърихиву адабии асари Муҳаммадшариф ибни Шохбадал, шеваи кори худ маълумоти мабсута меорад. Ҳамчунин дар ин қисмати китоб, ки зиёда аз 40 саҳифа мебошад, намунаҳои аксии нусхаҳои дастрасшудаю мустафод оварда шудааст, ки хонандаро каме ҳам бошад, бо вазъи нусхаҳои гуногуну дастхати ин асар ошно месозад. Лозим ба таъкид аст, ки муҳаққиқи матнишинос тахмин 20 соли умри хешро барои ҷамъ намудани ин нусхаҳо ва маълумоти дигар роҷеъ ба Шайх Маслаҳатдин, шахсони таърихӣ дар нусхаҳои маноқиб зикргардида ва ҷойҳои таърихӣ сарф намудааст.

Содирхон Умаров таъкид месозад, ки асар шомили тахмин 100 нақл аст ва аз онҳо 27 нақл ба рӯзгору осори Шайх Маслаҳатдин бахшида шудааст, ки дар эҳё намудани симои аслии ин орифи бузург нақши муассир доранд (6, с. 42).

Муаллифи асар, таъкид мекунад С. Умаров, зимни ривоят аз асомин 17 мавзеи аҳолинишин, аз ҷумла деҳаҳои Пулчуқур, Рӯмон, Унҷӣ, Даштак, Ғозиён, Сароб, Исфона ва ғ; маҳаллаҳои Раззоқ, МасҷидиСурх, Сари Баландӣ, Кӯйи Саллабофт, Таҳти Тути Калон; меъмориҳои таърихӣ Арки Хучанд, гунбази Шайх Маслаҳатдин, мадрасаи Хиштин, хонақоҳи Ҳазрати Бобо; дарвозаҳои Қалъаи Нав, Қозӣ, Чаҳорҷароғ ва ғайраҳо зикр намудааст, ки барои барқарор намудан ва омӯхтани топография ва топонимикаи Хучанди қуруни вусто ва навоҳии тобеи он аҳамияти вежа дорад. Нақлҳои боқии асар ба мавзӯҳои гуногун иртибот дорад, аз ҷумла ҳучуми муғулон ба Мовароуннаҳр, кушта шудани Начмуддини Кубро ва Фаридуддини Аттор аз дасти онҳо, қаромоти Бобо Мочин, муҳосираи Хучанд ва қорнамоии Темурмалик дар онҳо ривоят карда мешавад.

Қисми дигари “Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ” фарогири нақлҳои аз Мадинаи Мунаввара омадани Сайид Камолуддин ба Ўзганд ва истиқбол намудани ӯ аз ҷониби хони қарахонӣ - Элик Мозӣ, ба никоҳи Сайид Камолуддин даромадани духтари хони мазкур ва таваллуд шудани Бурҳониддини Қиличи Ўзгандӣ ва қаромоташ, шикоятӣ мазлумаи кошғарӣ аз зулми золим ба Шайх Маслаҳатдин, сӯҳбати Шайхи Хучандӣ бо Шайх Низомуддини Воқифи Хучандӣ ва ҷойи дафни дуюмин, ба зиёрати Шайхи Маслаҳат омадани Ҷалолуддини Саточии Бухороӣ, нақли дидори муриди Абӯтӯроби Нахшабӣ бо Боязиди Бастомӣ, омадани Маҳдуми Аъзами Даҳбедӣ ба зиёрати мазори Шайх Маслаҳатдин ва ҷойи қабри Имом Қоидӣ ва мавзӯҳои дигар мебошад (6, с. 35).

Дар маноқиб, ба қавли Содирхон Умаров, се нақле ҳам омадааст, ки ҳеч робитае ба таърихи шаҳри Хучанд надоранд, чун омадани Шайх Шамсуддин аз Самарқанд ба Ўзганд, баёни расидани Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба сӯҳбати Бурҳонуддини Соғарҷӣ ва қаромоти Бурҳонуддини Соғарҷӣ (6, с. 37).

Нуктаи дигари муҳим ҷамъ овардани нусхаҳои хаттии асар аз ҷониби Содирхон Умаров мебошад. Ӯ тавонистааст, ки 5 нусхаи хаттии дар ганҷинаҳои китобхонаҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Покистон ва китобхонаи шахсони алоҳида маҳфузбударо дастҷамъ ва мавриди истифода қарор диҳад. Ин нусхаҳо ӯ ба се даста тақсим намудааст : 1) нусхаҳои комил 2) нусхаҳои мухтасар 3) нусхаҳои ёрирасон.

Баъди таҳқиқу баррасии мушаххасоти ҳар панҷ нусха ӯ нусхаи дар шӯъбаи дастхатҳои Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон ба номи Абӯрайҳони Беруниро таҳти шумораи 3305/7 бино бар сабаби пуррагии матн ва

замони рӯйнавис шуданаш- 1308 х./1890 м. нусхаи асос қарор додааст. Муҳаққиқ кӯшиш намудааст, ки нусхабадалҳоро бо риояи меъёрҳои илми нусхашиносӣ бо муайян намудани мушаххасоти нусхаҳо иҷро намуда, матни онро бо нусхаи асл наздик намояд.

Мутаассифона, шахсияти котиб ва маҳалли насх маълум нест. Матни маноқиб 177 саҳифаи китобро фарогир буда, тамоми матн мӯшикофона бо ҷаҳор нусхаи дигари он қиёсу муқобала ва фарқиятҳои ин нусхаҳо дар ҳошияи саҳифа нишон дода шудааст. Масалан, дар як ҷумлаи “Вилоят муштак аз “валā”, ки ба маънии “қурб” аст ва он қурб бар ду қисм аст: вилояти ом ва вилояти хос” мураттиб дар чор маврид дар ҳошия тавзеҳ медиҳад: 1. Дар нусхаи Х “Бояд доништан, ки вилоят”: П, Г – Нақл аст, ки вилоят 2. Дар нусхаҳои Х, П, Г вожаи “қурб” наёмадааст 3. Дар нусхаи Г ба ҷои хос ом 4. Дар нусхаи П ба ҷои хос хоса ва дар Г ба ҷои хос ом (6, с. 61-62).

Мураттиби асар танҳо бо қиёсу муқобала қонеъ нашуда дар ҳошия ҷо-ҷо шарҳу тавзеҳоти хешро нисбати ин ё он калима, ибора ва ҷумлаҳои машқуқ овардааст, ки барои дарки маънӣ ва мақсади муаллиф ба хонанда кӯмак мерасонад. Филмасал, дар саҳифаи 58 дар ҳошия метавон чунин тавзеҳро хонд: “Дар ин мисраъ ба эҳтимоли қавӣ калимаи “Аҳмад” афтодааст ва шакли дурусташ бояд ки чунин бошад: Ба дини Аҳмади мурсал яқинам” (6, ҳошияи с.58).

Ё худ, дар шарҳи калимаи “сакина” дар ҷумлаи “Саййид Камолуддин дар Мадина сакинаи ҳазрати Расулulloҳ, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, буда...” баробари қайд намудани ин нуқта, ки дар ҳамаи нусхаҳо ин вожа дар ҳамин шакл омадааст, тавзеҳ медиҳад: “Вобаста аз мазмуни ҷумла, ки ба макон ишорат мекунад, бояд “сакана” бошад, яъне оромӣ, сукунат ва ё дар ҷое қарор гирифтани” (6, с.122). Гузашта аз ин, мураттиби матн ба дараҷае ҳифз аз асолати матни маноқиб кардааст, ки даст ба ислоҳи хатоҳои маҳзи имлоии котибони нусхаҳои қаламӣ ҳам назадааст, дар ҳоле ки ислоҳ намудани ин хатоҳо ба мазмуни матн ягон халал ворид намекунад. Ин услуби муҳаққиқи матншинос аз дараҷаи баланди масъулиятшиносии ӯ ва то кадом андоза балад буданаш ба меъёрҳову талаботи матншиносӣгувоҳӣ медиҳад. Бо назардошти маҳзҳамин меъёрҳои илмӣ Содирхон Умаров дар ҳошия ба ин хатоҳо ишора ва тарзи дурусти навишти вожаҳоро нишон додааст. Масалан, дар саҳифаи 175 дар ҳошия менависад: “Калимаи “сарв” бо сарҳи ктибони ҳамаи нусхаҳо бо “со-и мусаллас” нодуруст навишта шудааст.”

Ё худ дар ҳошияи саҳифаи 195 омадааст: “Дар нусхаҳои Т, П, Г калимаи “ато”, ки ба маънии “падар” аст, нодуруст “ато” (манзури мураттиб то-и муаллаф аст – Н.Ғ.), яъне ба маънии “бахшишу ҷуд” навишта шудааст.”

Чунин иқдому шева сартосари матн ба мушоҳада мерасад ва далолат аз он мекунад, ки матншиносии мо дар баробари нишон додани тағйирот дар сурати зоҳирии ҳарфу ҳичо ва калимаю ибораҳо дар нусхаҳои гуногуни матн ва сурати аслии асарро барқарор ва бо ҳамин нусхаи ба асл наздикро манзури алоқамандони чунин осор намудан, бо идроки маъно ва мафҳумҳои олии нависанда кӯшиш намудааст, ки матни интиқодӣ-илмиро ба хонандагон пешкаш намояд. Ин кори осон нест, зеро омода намудани матн бо қиёсу муқобала бо нусхаҳои дигар, шарҳу тавзеҳ ва таълиқот намудан ба матн аз мураттиб ва муҳаққиқи матни таърихӣ дасти комил доштан ба вазъи таърихӣ фарҳангӣ, сарчашмаҳои адабӣ, осори классикони адабиёти тоҷикӣ-форсӣ, илмҳои мутадавили он замон, дину мазоҳиб, осори илмиву динии марбут ба тасаввуфу тариқат ва намудҳои он, алалҳусус тариқати нақшбандия,

забон, хат ва навъҳои он ва ҳамчунин омилҳои гуногуни таъсиргузор ба сохтору мазмуни осори илмӣ-адабӣ, динӣ, таърихӣ ва ғайраро талаб мекунад.

Ба ҷои расидани матни маноқиб бар асоси равиши нақду тасхеҳи муттақо бар нусхаи комилтару қадимтар бо нишон додани шаклҳои дигари калима, ибора ва ҷумлаҳо дар нусхаҳои дигар бо шарҳи сабабҳои тарҷеҳи як забт бар забти дигар бо ҳифзи амонати илмӣ дар нусхаи асл, ки аз муҳимтарин талабот ҳини тайёр намудани нусхаи интиқодӣ маҳсуб меёбад ва ҳамчунин тавзеҳоту таълиқоти мабсӯт дар қисмати дигари китоб аз пуштвонаи қавии илмии муҳаққиқи китоби мазкур дарак медиҳад. Таълиқоти порчаҳои насри назмие, ки мураттиб навиштааст, ҳаҷман аз матни асар зиёдтар буда, бархе аз ин таълиқот то 9 саҳифаи асарро фаро мегирад.

Хонанда ба шарофати ин таълиқот аз ҳаёт ва рӯзгори шахси таърихӣ, мақом ва маназалати эшон, дар бораи амоқини таърихи Хучанди бостонӣ, мазору мақбараҳои бузургони Хучанд, ки, мутаассифона, аксари онҳо солҳои 20-30 асри гузашта хароб ва несту нобуд шудаанд, сабабҳои номгузории маҳаллу оромгоҳҳои Хучанд ва ғайра ошно ва иттилоӣ зиёду муфид мегирад. Масалан, мураттиби матн дар як таълиқоти хеш менависад: "...дар ҷониби шимолу шарқии ин қабристон (яъне, Боғи Охун – Н.Ф.) дар худуди маҳаллаи Нуруддин-маҳсӯм, дар кӯчаи Тошхоҷаи Асирий, дар кунҷи шимолии меҳмонхонаи маҳалла қабри мавҷуд аст, ки то ба ҳол номи шахси дафншуда маълум набуд. Акнун бо таъриҳ ба маълумоти "Маноқиб" маълум гардид, ки ин қабри ҷойи дафни Хоҷа Муҳаммадсафо будааст" (6, с.305). Муаллифи маноқиб ин шахсро аз ҷумлаи орифон муаррифӣ мекунад (6, с.192), вале дар бораи замони зиндагӣ ва ҷузъиёти рӯзгору пайкори ин шахс иттилоӣ дигар дар даст надорем.

Мавриди қайд аст, ки дар таълиқоти порчаҳои насри муҳаққиқи матншинос кӯшиш намудааст сарчашмаҳо ва асомии кутуби мавриди истифодаи Муҳаммадшариф ибни Шохбадал шударо низ шарҳу тавзеҳ диҳад, зеро муаллифи маноқиб дар кам андар кам мавзеъҳои асари хеш ба онҳо ишора намудааст. Изофа бар ин, барои тасхеҳи мазмуни порчаҳои нақлу ривоёт Содирхон Умаров аз сарчашмаҳои зиёд, ба мисли "Кашф-ул-маҳҷуб"-и Хучвирӣ, "Футуҳоти Маккия"-и Ибни Арабӣ, "Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс"-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, тазкираю маноқибҳо, ба монанди "Музокираи дарвешон"-и Халифа Абдулазаизи Намангонӣ, "Маноқиб Шайх Нуруддини Басир – Қутби Чаҳордахум"-и Абулҳасан ибни Хоҷа Юсуфуддин, "Баёни тариқои нақшбандия"-и Дарвеш Абдуллоҳи Кошғарӣ ва 17 насабномаҳои аҳли Хучанд фаровон истифода намудааст, ки бархе аз онҳо то ба имрӯз ба доираҳои илмӣ маълум набуданд.

Лозим ба таъкид аст, ки матни дастхат шомилӣ зиёда аз 600 байт шеър ҳам аст, ки Муҳаммадшариф ибни Шохбадал дар аксари авҷот ба муаллифони он ишорат намекунад. Мураттиби матн дар қисмати "Таълиқоти порчаҳои назмӣ" (с.364-401) ҳар як аз порчаҳои назмиро шарҳу эзоҳ медиҳад. Аз рӯи шарҳу тавзеҳоти мабсӯти ӯ маълум гаштааст, ки қисми зиёди ин абёт аз маснавии "Мазҳар-ул-осор"-и Ҳошимии Кирмонӣ (140 байт), ки дар тақлид ба маснавии "Маҳзан-ул-асрор"-и Низомии Ганҷавӣ таълиф шудааст ва "Ҷомеъ-ул-асрор"-и Сулаймоншайх (91 байт), ки намояндаи силсилаи ҷаҳрият тасаввуф мебошад дар пайравӣ аз "Маснавии маънавӣ"-и Мавлоно дар охири асри XVI онро навиштааст, иқтибос шудааст. Ба ақидаи мо, ин тавзеҳоти ӯро метавон ба се даста тақсим кард:

1. Порчаҳои назмие, ки Содирхон Умаров мадраки онҳоро муайян ва дар бархе аз ҳолат аз сарчашмаи асл шакли саҳеҳи онро овардааст. Ағлаби порчаҳои назмии асар ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад. Аз шарҳи ӯ маълум мешавад, ки ин ашъор мансуб ба Фаҳруддини Гургонӣ, Носири Хусрав, Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Навоӣ, Асирии Лоҳичӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Ҳошимии Кирмонӣ, Абдуллоҳи Ансорӣ, Ҳусайни Ҳиравӣ, Шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ, Шӯҳрии Хучандӣ, Мирсайид Шарифи Раҳим, Хоҷа Абулвафои Хоразмӣ, Хоҷа Аҳмади Ясавӣ ва дигарон мебошад.

2. Ашъори мансуб ба Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ

3. Ашъоре, ки мураттиб мадраки онро пайдо карда натавонистааст.

Хулоса, бо як қаноатмандӣ метавон гуфт, ки бо ҷопи ин асар боз як сарчашмаи муҳими таърихӣ имрӯз ба гардиши илмӣ дароварда шуд. Гуфтаҳои боло имкон медиҳад таъкид аз он кунем, ки матни ин дастхати муҳим мабнӣ бар пояҳои илми матншиносии муосир ва ҷавобгӯ ба талаботи он омода шудааст ва воқеан ҳам дар матншиносии имрӯзаи мо падидаи нав ва муассир аст.

Пайнавишт:

1. *ал-Ғирузободӣ. ал-Қомус ал-Муҳит, ҷ.1. - Байрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабии, 2000.*
2. *Ҷуброн Масъуд. ар-Роид. - Байрут: Дор ал-илми ли-л-малойин, 1967.*
3. *Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот, ҷ.2. - Душанбе: Адиб, 1988.*
4. *Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ.1. - М.: Советская энциклопедия, 1969.*
5. *Ибни Ҳаҷар. Маноқиби Имоми Аъзам. Муқаддима, таҳия, таҳия, таълиқот ва луготи Н. Ғиёсов. - Хучанд: Ношир, 2011.*
6. *Муҳаммадшариф ибни Шоҳбадал. Маноқиби Шайх Маслаҳатдини Хучандӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоту феҳрастҳо аз С. Умаров. - Хучанд: Ношир, 2015.*
7. *ал-Афлокӣ ал-Орифӣ, Шамсуддин. Маноқиб-ул-орифин. Дар ду ҷилд. Ба кӯшиши Таҳсин Ёзидҷӣ. - Техрон: Дунёи китоб, 1375 ҳ.*

Reference Literature:

1. *Al-Firuzobodi, al-Qomus al Muhit (Interpretation Dictionary of the Arabic Language), V.1. – Beirut, 2000.*
2. *Djubrom Masud, ar-Roid (Interpretation Dictionary of the Arabic Language) – Beirut: All-Embracing Tree of Sciences, 1967.*
3. *Mukhammad Ghiyosuddin. Buttress Dictionary. V. 2. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1988.*
4. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language. V.1. –M.: Soviet Encyclopedia, 1969.*
5. *Ibni Khadjar. The Righteous Life of Imom Azam. Preface, recension, commentaries, supplement and indicators by N. Ghiyasov. – Khujand: Editor, 2011.*
6. *Mukhammadsharif ibni Shokhbadal. The Righteous Life of Sheykh Maslahaddin Khujandi. Preface, recension, commentaries, supplement and indicators by Sodirhon Umarov. – Khujand: Editor, 2015.*
7. *al-Aflokī al Orifī, Shamsuddin. Manokib-ul-orifin (The Righteous Life of Mystics) in two volumes. Under the editorship of Takhsin Yozidgi. – Tehran: The World of Books, 1375 hijra.*

10 01 10 ЖУРНАЛИСТИКА
10 01 10 JOURNALISM

УДК 654.19 (075.8)
ББК 76.031

**КОМПОЗИЦИОННЫЕ
ОСОБЕННОСТИ
РАДИОПЕРЕДАЧ «КЫРГЫЗ
РАДИОСУ» в 80-е годы XX в.**

*Султанова Жыпар Оморовна, к.филол.н., доцент
кафедры международной журналистики Кыргызско-
Российского Славянского университета им. Б.Н.
Ельцина (Кыргызстан, Бишкек)*

**ВИЖАГИҲОИ
КОМПОЗИЦИОННИ
БАРНОМАҲОИ РАДИОИИ
«ҚИРҒИЗРАДИОСУ» ДАР
СОЛҲОИ 80-УМИ ҚАРНИ ХХ**

*Султанова Жипар Оморовна,
н.и.филол., доцент кафедраи журналистикаи
байналмилалии ДСҚР ба номи Б.Н. Елсина
(Қирғизистон, Бишкек)*

**COMPOSITIONAL
PECULIARITIES OF “KYRGYZ
RADIUS” BROADCASTINGS IN
THE 80-IES OF THE XX-TH
CENTURY**

*Sultanova Zhypar Omorovna, candidate of philological
sciences, Associate Professor of the international
journalism department under the Kyrgyz-Russian
Slavonic University named after B.N. Yeltsin
(Kyrgyzstan, Bishkek) E-MAIL: jeep502@inbox.ru*

Ключевые слова: радиожурналистика; радио в Кыргызстане; композиционные особенности; жанры на радио; интервью и беседы; радиокomпозиции и радиопьесы; 80-е годы XX в.

Рассматриваются структурные особенности радиопередач первой кыргызскоязычной радиостанции «Кыргыз радиосу» в 80-е годы XX в. Изучая композиционное своеобразие и жанры радиопередач, можно определить уровень их структурного развития. Программы перестроечного периода основываются не только на наглядной демонстрации того или иного творческого материала, но и на стремлении доказать заявленные в передаче тезисы и прийти к обобщению темы. И здесь многократно возрастает роль автора, ведущего в качестве помощника в выявлении логической цепочки взаимосвязей различных событий, явлений и людей, о которых идёт речь. И в этом случае радиопередача становится залогом того, что человек не просто прослушает её, но, идя дальше, задумается о том, как складывалась судьба героев вне рамок рассказанного.

Калидовжаҳо: журналистикаи радио, радио дар Қирғизистон, вижагиҳои композитсионӣ, жанрҳои радио, мусоҳиба ва сӯҳбат, композитсияи радио ва пйесаи радиои, солҳои 80-уми қарни ХХ

Вижагиҳои сохтори барномаҳои радиои нахустин радиостансияи Қирғизистони «Қирғизрадиосу» дар солҳои 80-уми қарни ХХ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар раванди тадқиқи вижагиҳои композитсионӣ ва жанрҳои барномаҳои радиои муайян кардани сатҳи инкишофи сохтори онҳо имконпазир мегардад. Барномаҳои давраи

бозсозй натаңхо ба шунавонидани ин ё он маводи эҷодӣ, балки ба қидду қаҳди собит сохтани тезисҳои дар барнома ба миён гузошта ва ноил гардидан ба ҷамъбасти мавзӯъ така мекунанд. Дар ин маврид нақши муаллиф, баранда ба ҳайси ёвар дар ошкор сохтани силсилаи мантиқии робитаҳои мутақобилаи руҳдодҳо, ҳодисаҳо ва одамони мухталиф, ки сухан дар бораи онҳо меравад, чанд баробар меафзояд. Дар натиҷа барномаи радио инсонро вдор месозад, ки на танҳо барномаро гӯи кунад, балки дар бораи тақдири қаҳрамонони он берун аз чаҳорҷӯбаи маводи радиои андеша намояд.

Key words: *radiojournalism, radio in Kyrgyzstan, compositional peculiarities, radiogenres, interviews and discourses, radiocompositions and radioplays; the 1980-ies*

The article considers the structural features of the radio broadcasts of the first Kyrgyz-language radio station “the Kyrgyz Radio” in the 1980-ies. Studying compositional originality, genres of radio programs one can determine the level of their structural development. Programs of the perestroika period are based not only on visual demonstration of one or another creative material, but also on the desire to prove the theses stated in the program and to come to a generalization of the topic. And here the role of the author conducting as an assistant in the question of revealing the logical chain of interrelationships between various events, phenomena and people, is growing multiple times. And in this case, the broadcast becomes a catalyst for the fact that a person does not just listen to, but going further, he or she will think about how the life of the heroes developed outside the narrative.

Говоря о работе «Кыргыз радиосу» в период перестройки, стоит отметить, что жанры и структурные особенности радиопрограмм начали постепенно видоизменяться. Стоит рассмотреть то, как это происходило.

В прошлые десятилетия радиокomпозиции, радиопьесы и радиоинсценировки строились, в основном, на воплощении художественных образов с использованием литературных, театральных или музыкальных зарисовок, в то время как комментарии автора или ведущего сводились к минимуму, выступая лишь мостиком между отдельными художественными фрагментами композиции. Теперь же такие программы стали основываться не только на наглядной демонстрации того или иного творческого материала, но и на стремлении доказать заявленные в передаче тезисы и прийти к обобщению темы. И здесь многократно возрастает роль автора, ведущего в качестве помощника в выявлении логической цепочки взаимосвязей различных событий, явлений и людей, о которых идёт речь. И в этом случае радиопередача становится залогом того, что человек не просто прослушает её, но, пойдя дальше, задумается о том, как складывалась судьба героев вне рамок рассказанного.

1. Примером такого рода передачи может послужить радиокomпозиция, посвященная творчеству народных артисток СССР Бакен Кыдыкеевой и Даркул Куйуковой, а также народных артистов Киргизской ССР Сыдыкбека Жаманова и Насыра Кытаева, которая носит условное название «Мастера киргизской сцены» [1]. Её автором является Эрнест Турсунов, художественным режиссёром – Турсун Уралиев, звукорежиссёром – Талантбек Мамбеталиев. Композиция начинается с патетического вступления о важной роли театра, которую он играет в жизни каждого уважающего себя человека. В данном случае личность актёра выступает в качестве движущей силы всего действия, первого звука, являющегося началом любой мелодии. Актёр синтезирует в себе горе и счастье, слезы, радость, смех,

трудности и проблемы, то есть всё, через что предстоит пройти его персонажу. Сравнивая театр с другими видами искусства, к примеру с изобразительным искусством, кинематографом, литературой, музыкой, ведущая говорит о том, что результат труда в них демонстрируется после окончания творческого процесса как такого. А в театре это спектакль, и всё делается на глазах у зрителя, один и тот же спектакль в разные дни получается совершенно по-разному, и в этом издержки театрального искусства. На актёра возлагается огромная ответственность в деле правильного донесения до зрителя задумки драматурга, режиссёра, ведь в ходе спектакля он становится центром вселенной. И когда уходят те или иные артисты, вместе с ними порой уходят и их персонажи. Говоря об этом, ведущая обращается к примерам персонажей Б. Кыдыкеевой, Д. Куйуковой, С. Жаманова. Никто уже не сыграет так, как Б. Кыдыкеева, ролей Любви Яровой (в одноименной пьесе К. Тренёва) и Джесси (в драме К. Симонова «Русский вопрос»), или Д. Куйукова – ролей Пановой («Любовь Яровая») и Вассы Железновой (в одноименной пьесе М. Горького), С. Жаманов – Ляпкина-Тяпкина (в комедии Н. Гоголя «Ревизор») или Макферсона («Русский вопрос»). Роли живут только в образах, сохраняющихся в памяти зрителей, в этом и состоит особенность театра. В радиокomпозиции приводятся аргументы, обосновывающие идею о том, что важно ценить искусство, восхищаться и наслаждаться им, равно как и великими мастерами, чьё искусство навсегда останется эталонным для последующих поколений актёров и благодарных зрителей. Чтобы слова радиоведущей были обоснованными, даются отрывки-вставки из разных пьес, их характеристика, перечисляются знаковые роли великих артистов, о которых идёт речь. Подчеркивается просветительское и воспитательное значение пьес, их персонажей, воплощенных Артистами с большой буквы. К прослушиванию предлагаются отрывки из драм «Курманбек» Касымалы Жантошева и «Жаныл Мырза» Аманкула Куттубаева и Кубанычбека Маликова. Говорится о том, что именно этот квартет ведущих актёров театра, состоявший из Бакен Кыдыкеевой, Даркул Куйуковой, Сыдыкбека Жаманова и Насыра Кытаева, играл все главные роли в спектаклях и представлял собой выдающийся творческий союз, способный покорить даже самую капризную и требовательную публику. В ходе радиопередачи все факты из жизни и творчества артистов складываются в единую картину таким образом, что у слушателя возникает желание обратиться к подробной биографии актёров, изучить их творческий путь, то есть цель данной передачи может быть достигнута.

2. Вниманию слушателей представляется также трагедия «Каракоз» [3] из цикла «Театр у микрофона», написанная лауреатом Ленинской премии, выдающимся казахским писателем Мухтаром Ауэзовым, в исполнении артистов Ошского драматического театра. Она состоит из четырех актов. Этот спектакль был записан в фонд «Кыргыз радиосу» в мае 1983 года. Режиссёрами-постановщиками стали Исмухан Обаев и Турсун Уралиев, звукорежиссёром – Бубуя Мусаева, ведущим – известный артист Советбек Жумадылов. Это история о том, как первая красавица казахского аула по имени Каракоз стала центром борьбы старого и нового миропорядка. И здесь говорится не столько о противостоянии добра и зла, света и тьмы, а сколько о душевных терзаниях человека, о его борьбе с самим собой, с окружающим его миром. Мухтар Ауэзов персонализировал своих героев настолько тонко и многогранно, что за сюжетом драмы очень интересно наблюдать. Тем более, что уклад жизни и образ мышления казахского и кыргызского народов схожи, поэтому содержание данного произведения очень близко и понятно кыргызской

аудитории. По сюжету юная красавица Каракоз влюблена в вольного акына Сырыма, который доводится ей двоюродным братом. Их любовь невозможна, к тому же она становится жертвой феодально-патриархального строя. Родственники не позволяют девушке быть с любимым, так как чувства влюблённых идут вопреки традициям, и её выдают замуж за другого. История Каракоз, потерявшей рассудок от несчастной любви, очень трагична. Не выдержав разлуки с Сырымом, она умирает. Описываемые писателем традиции и обычаи народа помешали большой любви, и изобразить эту драму нужно было реалистично, чтобы в неё поверили, и у М. Ауэзова это получилось. Радиоспектакль, содержащий длинные музыкальные фрагменты, при исполнении которых звучали национальные казахские инструменты, стал настоящим достоянием фонда музыкально-драматических произведений «Кыргыз радиосу».

В условиях постепенно назревавшей перестройки, стремления к самоидентификации и в преддверии принятия Закона «О государственном языке», стали особо актуальными темы, связанные с особенностями и историей развития кыргызского языка, с ролью театрального творчества в становлении культуры Кыргызстана. Они обсуждались с компетентными в этих областях людьми и были очень важны для понимания того, куда двигаться дальше. Ведь именно через беседы и интервью, в которых поднимались те или иные вопросы, слушатели могли узнать, что было раньше и как обстоят дела теперь. Стоит сказать о том, что «любая беседа предполагает ситуацию речевого общения – разговора, в котором принимают участие собеседники» [6], однако «специфика разговора у микрофона состоит в том, что, во-первых, собеседники физически не присутствуют в одном месте, а отделены друг от друга пространством; во-вторых, в процессе радиособеседования один из собеседников – автор, находящийся у микрофона, обращается с «диалогическим» монологом к радиослушателю, который мыслится как активный участник этого двустороннего контакта. Автор привлекает слушателей к участию в анализе своего материала. Пожалуй, некоторую аналогию этому процессу можно обнаружить в таком жанре эпистолярной литературы, как письмо: автор письма также ведет мысленный разговор с адресатом» [6].

Проанализируем радиопрограмму соответствующей тематики. Интервью с доцентом Кыргызского государственного университета Зияшем Бектеновым называется «Мухтар Ауэзов жонундо соз» («Разговор о Мухтаре Ауэзове») [2] и посвящена памяти знаменитого казахского писателя. Ведущий изначально ставит перед собеседником несколько конкретных задач. Исходя из того, что З. Бектенов был лично знаком с М. Ауэзовым, его творчеством и научными трудами, журналист просит его поделиться впечатлениями о герое программы с аудиторией, постараться раскрыть его личность, рассказать о том, как происходили их встречи. З. Бектенов вспоминает о том, что в 1946 году он стал начальником сектора по изучению фольклора и «Манаса» в кыргызском филиале Академии наук СССР. Именно в том году проходила подготовка к юбилею эпоса «Манас», и в качестве редактора научных статей по исследованию «Манаса», а также консультанта редколлегии по подготовке к изданию нескольких томов «Манаса» во Фрунзе был приглашён лауреат Государственной премии СССР, автор знаменитого романа «Путь Абая» Мухтар Омарханович Ауэзов. Это было сделано потому, что в период с 1927 по 1929 год М. Ауэзов, гостя во Фрунзе у бывшего завуча, а затем директора Центрального педагогического техникума Базаркула Даниярова, изучал в Академическом центре Киргизии эпос «Манас» в варианте Сагынбая Орозбакова и в 1930-м году защитил

кандидатскую диссертацию по эпосу «Манас». Визави говорит о том, что в те годы они как раз учились в том самом педагогическом техникуме, где Б. Данияров преподавал им грамматику казахского языка и казахскую литературу, т.к. соответствующих материалов по кыргызскому языку ещё не было. Таким образом ученики впервые познакомились с творчеством корифеев казахской литературы, среди которых был и М. Ауэзов. По словам З. Бектенова, его личность следует рассматривать в нескольких плоскостях, поскольку он был не только прекрасным литератором, но и выдающимся учёным. Научные труды М. Ауэзова многоплановы. Если связывать имя М. Ауэзова с Киргизией, то дающий интервью не скрывает восторга по поводу того, как много труда и сил вложил М. Ауэзов в популяризацию эпоса «Манас». Примером может служить доклад М. Ауэзова о «Манасе», сделанный на большом Научном совете, посвященном переводу эпоса на русский язык, который проходил летом 1935 года. Зал рукоплескал казахскому писателю и учёному после его выступления. Возвращаясь к воспоминаниям о юбилее эпоса «Манас» в 1946 году, З. Бектенов рассказывает, что М. Ауэзов очень интересовался особенностями жизни людей, принадлежавших к различным кыргызским родам. Также он любил вести разговоры о природе Киргизии, и особенно об озере Иссык-Куль, о тесных братских взаимоотношениях кыргызского и казахского народов, о великих манасчи, стиле их изложения эпоса, и, соответственно, об их роли в истории, задавал вопросы, чтобы уточнить важные для себя моменты. Ближе к концу программы слушателям предлагаются к прослушиванию несколько фрагментов из «Манаса» в исполнении Саякбая Каралаева. Однажды М. Ауэзов и С. Каралаев встретились в гостях, и манасчи по просьбе учёного полчаса читал отрывок из эпоса. В дальнейшем они часто встречались, вместе работали и отдыхали. Вопросы и ремарки интервьюера мы слышим только в начале и в конце передачи, как зачин и развязку интервью, всё остальное время свободный микрофон предоставляется Зияшу Бектенову. Вся передача построена на связи Мухтара Ауэзова с Киргизией, на деталях изучения им эпоса «Манас», и в данном случае он раскрывается как учёный, внёсший весомый вклад в науку Киргизии.

Вопрос о национальной самоидентификации в эпоху перестройки действительно ставился во главу угла и развивался по всем направлениям. Одной из ведущих в этом процессе самоопределения является тема воспевания неповторимой природы республики, гор, считающихся символом страны. Ведь окружающая среда, являясь некой константой в плане места обитания народа, определяет образ его жизни и мышления, а значит, оказывает огромное влияние и на его развитие.

Художественное чтение рассказа лауреата премии Ленинского Комсомола Киргизии, писателя Кенеша Жусупова под названием «Журугум менин тоолордо» («Моё сердце в горах») [4] осуществляет кинорежиссёр, поэт и писатель, народный артист КР Дооронбек Садырбаев. Это произведение призвано через звуки и теплую интонацию передать состояние покоя и мирозерцания, всю душевность и солнечность рассказа, где автор описывает горы, восхищается ими, преклоняется перед их красотой и величием. Он сетует на то, что он не художник, ибо, обладая даром к рисованию, он бы во всей красе изобразил горы невиданными доселе красками, да так, чтобы все, кто увидел картину, замерли бы от удивления. Образы, встающие перед глазами при упоминании о горных склонах, идея единения с природой, желание любой ценой достичь горной вершины, далекой и манящей своей красотой, посмотреть на то, что есть там, наверху, и что происходит за горизонтом, – всё это мы слышим из уст чтеца, и история становится одушевленной, личностной, ещё

более эмоционально наполненной, а потому и более интересной. И таким образом художественный текст в какой-то мере превращается в радиорассказ, в котором «автор «переносится» в своем воображении в разные места, связывая впечатления, воспоминания, размышления с главной мыслью радиорассказа. И так, важными факторами в данном случае становятся время и пространство, а также роль автора, оперирующего ими, объединяющего их согласно своему замыслу в сюжет и композицию произведения» [7]. В радиоварианте информация начинает обретать оттенок документальности. Ведь всегда, когда повествование ведётся от первого лица, создается ощущение личностной коммуникации, присоединяется момент доверительного отношения. Так происходит и в данном примере с рассказом К. Жусупова. Ведь горы в данном случае – это не столько природа, сколько возвращение героя в детство, отрочество, юность, проведенные в горной местности, полные беззаботных и счастливых дней. И такие ассоциации связаны с природой, с горами у многих людей старшего поколения. В качестве аргумента автор сравнивает город с его техническими и эстетическими удобствами с горами и приходит к выводу, что он всё равно постоянно готов сбежать из города в горы, потому что привязанность к горам сравнима с привязанностью к матери. И мысль о том, что горы – это не просто ландшафт, а ностальгия по прожитой жизни, заставляет аудиторию задуматься о том, что её окружает сейчас, в какой обстановке проходит существование людей и о чём они будут вспоминать потом.

Одной из структурообразующих тем в системе общественного управления является наука, поэтому она всегда остаётся актуальной, особенно в период кризиса существующей социально-политической и научной парадигмы. Ведь наука – это «результат общественного развития, с момента своего зарождения она неразрывно связана с человеческой деятельностью, с одной стороны, находясь под ее постоянным влиянием, а с другой, – оказывая на нее активное воздействие. Она всемерно способствует становлению и развитию мировоззрения, одна из главных ее задач – удовлетворение общественных потребностей» [8]. Отсюда следует, что наука помогает разобраться во многих общественных проблемах, так как «...научное знание опирается на анализ фундаментальных основ естественных явлений и процессов, а поэтому содержит в себе больший объем истинного знания. С учетом этого можно считать, что наука – это система знаний, полученных в результате практики, включающей в себя исследование и освоение процессов и явлений, происходящих в космосе, природе, обществе и человеческом мышлении» [8].

Эти и другие вопросы затрагиваются в беседе с академиком, вице-президентом Академии наук Киргизской ССР Тураром Койчуевым под названием «Илим эл кызматында болсун» («Пусть наука служит народу») [5]. Беседа начинается с обзора общей ситуации, складывающейся вокруг науки. Выражая мнение по этому вопросу, Т. Койчуев говорит о том, что как бы мы ни рассматривали научно-технический прогресс с социально-политической точки зрения, он всё-таки вытекает из мировоззрения людей, из их отношения к окружающей действительности. Именно поэтому, считает академик, нужно уделять особое внимание воспитанию населения, и в этом вопросе центральную роль играют общественные науки. Сейчас перед этими науками стоят важные задачи по выявлению и решению самых злободневных проблем. По его мнению, если речь заходит о «белых пятнах», имеющихся в истории, то эти моменты должны быть тщательно проанализированы, и только потом по ним можно принимать какие-то решения. В этом

случае журналист просит привести конкретные примеры. Визави обращается к фактам, когда в своё время, в угоду политическим взглядам тех или иных людей, старейшая история кыргызского народа зачастую искажалась. Развивая эту тему, собеседники затрагивают вопросы о присоединении Киргизии к России, о политике союзных республик. Нужно подчеркнуть, что по содержанию радиопередачи сразу чувствуется, что это 1987 год и слова «перестройка» и «гласность» имеют особое значение в этот период времени, так как своё мнение журналист и его гость выражают открыто, не пытаясь завуалировать какие-то понятия или события. Насущные проблемы науки, стоящие перед государством и обществом, и прежде всего перед специалистами, задействованными в этой области, были основой дальнейшего обсуждения. Наводя Т. Койчуева на размышления о том, что уже сделано, а что ещё предстоит сделать в развитии различных научных направлений, журналист раскрывает широкой аудитории особенности работы специалистов научной сферы.

Передачи, связанные с зарождением профессиональной национальной литературы в качестве одного из столпов культуры также были весьма востребованы слушателями, так как в переломный период времени вопросы языка, традиций и обычаев стали вызывать особый интерес. Нельзя не согласиться с тем, что «путь нравственного сознания происходит через принятие человеком высших ценностей, что объединяет его с другими людьми и может помочь совместно преодолеть кризис смысловых ресурсов, отмечающий существование людей в условиях современной цивилизации.

<...> Экономические кризисы, войны, существовавшие тоталитарные режимы, возникающие глобальные экологические проблемы привели к переоценке жизненных приоритетов всего человечества. Огромное количество людей оказалось в ситуации, связанной с утратой смысла жизни, ощущением отсутствия выбора, отчуждения от социальных институтов и продуктов деятельности. Растворение индивидуальности в толпе, преодоление стереотипов, навязываемых распространяющейся массовой культурой, отказ от ответственности за собственное существование – вот примеры нашего времени» [9]. Именно в таких условиях людям стоит напомнить об их корнях, о героях прошлых лет, которые являются ориентирами для нынешних и будущих поколений не только в творческой, но и в повседневной жизни.

В условиях начинающейся политической трансформации, когда наряду с национальной идентификацией представители разных народов начинают по-другому смотреть друг на друга, оценивать свои и чужие роли в истории, было важно сохранить дружественные отношения друг с другом, чтобы не терялся уровень доверия и не было забыто общее прошлое. Это было необходимо, так как, откровенно говоря, в это время в разных концах огромной страны под названием СССР начали один за другим вспыхивать национальные конфликты. В качестве предупреждения или даже отрицания складывающейся ситуации правящие силы через СМИ пытались возродить атмосферу былых времен, традиции дружбы народов.

Список использованной литературы:

1. *Кыргыз радиосу. – 1981. – №464.*
2. *Кыргыз радиосу. – 1982. – №625.*
3. *Кыргыз радиосу. – 1983. – №698.*
4. *Кыргыз радиосу. – 1986. – №5562.*
5. *Кыргыз радиосу. – 1987. – №847.*

6. *Радиожурналистика: учебник/Под редакцией А.А. Шереля. – М.: Изд-во Московского университета, 2000. [Электронный ресурс]. URL: <http://dedovkgu.narod.ru/bib/radiozhur.htm> (дата обращения: 20. 01.2018)*
7. *Смирнов В.В. Жанры радиожурналистики [Электронный ресурс]. URL: <http://evartist.narod.ru/text9/40.htm> (дата обращения: 09.01.2018)*
8. *Смирнов И. Н., Титов В. Ф. Философия: учебник для студентов высших учебных заведений. Издание второе, исправленное и дополненное.– М.: 1998. [Электронный ресурс]. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirn/08.php (дата обращения 07. 01.2018)*
9. *Щанкина Ю.И. Влияние национальной литературы на нравственное становление личности (на примере творчества И.П. Кишнякова) // Вестник Чувашского университета. – Чебоксары, 2007. - №1. [Электронный ресурс]. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-natsionalnoy-literatury-na-nravstvennoe-stanovlenie-lichnosti-na-primere-tvorchestva-i-p-kishnyakova> URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirn/08.php (дата обращения 13. 01.2018)*

Reference Literature:

1. *Kyrgyz Radiosu. – 191. - #464.*
2. *Kyrgyz Radiosu. – 1982. - #625.*
3. *Kyrgyz Radiosu. – 1983. - #698.*
4. *Kyrgyz Radiosu. – 1986. - #5582.*
5. *Kyrgyz Radiosu. – 1987. – # 847.*
6. *Radiojournalism: manual / under the editorship of Sherel A.A. Moscow University publishing-house, 2000 [Electronic Resources]. <http://dedovkgu.narod.ru/bib/radiozhur.htm> (Date of request: 20.01.2018).*
7. *Smirnov V.V. Genres of Radiojournalism [Electronic Resources]. <http://evartist.narod.ru/text9/40.htm> . (Date of request: 07.01.2018).*
8. *Smirnov. I.N., Titov V.F. Philosophy. Manual for Higher School Students. The 2-nd edition, revised and enlarged. – М., 1998. [Electronic Resources]. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirn/08.php (Date of request: 07.01.2018).*
9. *Shchankina Yu.I. Influence of National Literature upon Moral Formation of Individual (on the Example of I.P. Kishnyakov`s Creation) // Bulletin of Chuvash University. – Cheboksary, 2007, #1 [Electronic Resource]: <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-natsionalnoy-literatury-na-nravstvennoe-stanovlenie-lichnosti-na-primere-tvorchestva-i-p-kishnyakova> URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/smirn/08.php (Date of request: 13.01.2018).*

10 02 00 ЗАБОНШИНОСӢ
10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ
10 02 00 LINGUISTICS

10 02 20 СРАВНИТЕЛЬНОЕ, ИСТОРИЧЕСКОЕ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

10 02 20 COMPARATIVE, HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

УДК 80

ББК 81.2 Т-2

**СОЧЕТАЕМОСТЬ ГЛАГОЛОВ СО
ЗНАЧЕНИЕМ «ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ОТ-
НОШЕНИЕ» В РУССКОМ И ТАДЖИК-
СКОМ ЯЗЫКАХ**

*Холикова Зухро Кенджаевна, канд. филол.
наук, докторант кафедры общего языко-
знания и сравнительной типологии ТНУ
(Душанбе, Таджикистан)*

**ҲАМНИШИНИИ ФЕЪЛҲОИ
ИФОДАКУНАНДАИ “МУНОСИБАТИ
ЭҶСОС” ДАР ЗАБОНҲОИ РУСӢ ВА
ТОЧИКӢ**

*Холикова Зӯхро Кенчаевна,
н.и.филол., докторанти кафедраи
забониносии умумӣ ва муқоисаи
типологии ДМТ (Тоҷикистон, Душанбе)*

**COMBINABILITY OF THE VERBS WITH
THE MEANING OF “EMOTIONAL
ATTITUDE” IN RUSSIAN AND TAJIK
LANGUAGES**

*Kholikova Zukhro Kendjayevna, candidate of
philological sciences, Doctoral Student of the
department of general linguistics and
comparative typology under the TNU
(Tajikistan, Dushanbe)
E-MAIL: zyhra_2012@mail.ru*

Ключевые слова: глагол, сочетаемость, распространители, семы, синтагматика, семантическая структура, модель сочетаемости.

Рассматривается сочетаемость глаголов со значением «эмоциональное отношение» в русском и таджикском языках. Подчеркивается зависимость, существующая между лексемой и мотивированными ею распространителями. Отмечается, что особенность синтаксической сочетаемости слова обусловлена его особенностями как лексемы, семантической структурой и грамматическими данными. Установлено, что свойство главного слова регламентирует набор зависимых от него распространителей. Определено, что глаголы эмоционального отношения часто употребительны и выражают межличностные отношения. В обоих языках объектные отношения выражаются разными грамматическими формами, а также зависимыми предикативными единицами, которые имеют общее инвариантное значение. В русском языке наиболее типичным падежом для выражения значения эмоционального отношения является винительный

беспредложный. Выбор той или иной формы в этом случае обусловлен значением глагола, его семантико-синтаксическим типом.

Калидвожаҳо: феъл, ҳамнишинӣ, шарҳдиҳандаҳо, маъноҳо, синтагматика, сохтори семантикӣ, қолабҳои ҳамнишинӣ

Дар мақола ҳамнишинии феълҳои ифодакунандаи “муносибати эҳсос” дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Инчунин тобеяти байни феъл ва дигар лексемаҳои шарҳдиҳанда қайд карда мешавад. Таъкид карда шудааст, ки хусусияти ҳамнишинии синтаксисии калима, ҳамчун лексема, аз вижагиҳои семантикии сохтори грамматикии он бармеояд. Муайян карда шудааст, ки зарфияти калимаи асосӣ маҷмуи шарҳдиҳандаҳои тобеи онро ба танзим мебарорад. Феълҳои ифодакунандаи муносибати эҳсос дар забон серистеъмол буда, беиштар муносибатҳои байни инсонҳоро ифода мекунанд. Дар ҳар ду забонҳо муносибати объектӣ бо шаклҳои гуногуни грамматикӣ ва воҳидҳои гуногуни предикативӣ ифода карда мешаванд. Дар забони русӣ, маъмулан, барои ифодаи муносибати эҳсос эъроби винителний бе пешванд истифода бурда мешавад. Интиҳоби ин ё он шакли грамматикӣ аз маънои феъл ва типии семантикиву синтаксисии он вобастагӣ дорад.

Key words: verb, combinability, disseminators, semes, syntagmatics, semantic structure, combinability pattern

The author dwells on combinability of the verbs with the meaning of “emotional attitude” in Russian and Tajik Languages. The dependence existing between a lexeme and the disseminators motivated by it is underscored. It is marked that a peculiarity of a syntactical combinability of a word is preconditioned with its specificity as a lexeme, semantic structure and grammatical data. It is established that a property of a nuclear word regulates a set of disseminators dependent on it. It is determined that the verbs of emotional attitude are frequently usable and they express interpersonal relations. In both languages object relations are expressed with different grammatical forms and also with dependent predicative units having a common invariant meaning. In Russian the most typical case serving for an expression of the meaning of emotional attitude is that one of accusative without a preposition. A choice of this or that form is preconditioned thereby with the meaning of the verb, its appurtenance to a certain semantic – syntactic type.

Установлено, что синтаксическая сочетаемость всегда характеризует зависимость, которая существует между лексемой и мотивированными ею распространителями. Исследователь Р. Гайсина подчеркивает, что «в организации синтаксической синтагматики глагола важную роль играют так называемые эксплицируемые семы. К эксплицируемым относятся семы, которые могут или должны получить лексическую репрезентацию, именно они определяют валентность глагола» [2]. Т.М. Дорофеева в монографии «Синтаксическая сочетаемость русского глагола» называет эту необходимость «обязательной и факультативной (необязательной) синтаксической сочетаемостью» [3, с. 49].

Главным свойством глагола является его семантическая структура, так как семантика слова определяет особенности его сочетания. Каждое слово определяет свою позицию в процессе речи или в цепочке речи: иметь или не иметь продолжение в сочетаемости в зависимости от значения, однако, в любом случае, семантическое соотношение между сло-

вами в речи должно быть прочным и нерушимым. В противном случае, если поставить слова в одном ряду в принудительном порядке, без тщательного отбора, то язык будет лишен логики и всякого порядка.

Сочетаемость является характерной особенностью всех языковых единиц и происходит в определенных рамках значения, грамматических норм языка. Сочетаемостные правила и закономерности в языке довольно сложны и переплетены друг с другом. В историческом процессе эти правила могут подвергаться серьезным изменениям.

В романе «Герой нашего времени» глагол со значением эмоционального отношения «любить» является часто употребительным [9, с. 10]. Семантическая структура глагола *любить* в сопоставляемых таджикском и русском языках включает несколько лексико-семантических вариантов, в которых реализуются различные дифференциальные семантические признаки.

Согласно данным Словаря русского языка, глагол «любить» имеет следующий синонимический ряд: 1. *быть привязанным к кому-чему-н., питать слабость к кому-н., обождать; души не чаять в ком-н., не надыхаться на кого-н. (разг.), жаловать (разг. шутл.); жалеть (прост.); души не слышать в ком-н. (устар. разг.); 2. Быть влюбленным в кого-н., быть равнодушным к кому-н., питать нежные чувства к кому-н., обожать, любить без памяти (или безумно, до безумия), быть без памяти (или без ума) от кого-н.; быть влюбленным по уши в кого-н., страдать по кому-н., вздыхать по кому-н., обмирать по кому-н., сходить с ума по кому-н. (разг.); пылать любовью (или страстью) к кому-н., неровно дышать к кому-н. (разг. шутл.); помирать по ком-н., сохнуть по ком-н. (прост.); без души любить (устар. разг.); 3. иметь пристрастие (или слабость) к чему-н.; уважать кого-что-н. (разг.) [7].*

М. Л. Васильев определяет его значение как «испытывать по отношению к кому-либо чувство глубокой привязанности, расположения, симпатии» [1, с. 58].

Иллюстративный материал, извлеченный из романа «Герой нашего времени», показывает, что в романе было использовано все семантическое и грамматическое многообразие значения глагола «любить». Семантический признак, который объединяет глаголы данного семантического микрополя, тесно связан с ядерным лексико-семантическим вариантом семантической структуры данного глагола.

Эквивалентным для глагола «любить» в таджикском языке выступают глаголы «дӯст доштан, нағз дидан, ишқ варзидан, мухаббат намудан». К сожалению, в ТРС в семантической структуре глагола дӯст доштан варианты и подварианты лексических значений не разграничиваются. В использованном нами ТРС глагол «дӯст доштан» семантизируется через синонимические глаголы и сочетания «мухаббат бастан, меҳр мондан, нағз дидан; хайрхоҳона назар кардан» [5, с.409].

В ТРС 1987 г. прослеживается определенная попытка раскрыть семантическую структуру данного глагола, отражая при переводе особенности его соответствия глаголу *любить*. Из приводимых двух вариантов данного глагола семантическому признаку ‘чувствовать глубокую привязанность к кому-чему-либо’ соответствует лексико-семантический вариант 1 – дӯст доштан, азиз доштан, нағз дидан.

В теории языка давно установлено, что при синтаксической сочетаемости глагола, в силу выражения разных обстоятельств, появляется необходимость в употреблении распространителей. К примеру, Т.М. Дорофеева называет эту необходимость «обязательной и факультативной (необязательной) синтаксической сочетаемостью» [3, с. 56].

При рассмотрении примеров с глаголом *любить*, извлеченных из романа «Герой нашего времени», мы обнаружили его обязательную синтаксическую сочетаемость в следующих значениях:

а) в значении ‘чувствовать глубокую привязанность к кому-, чему-либо’.

Глагол *любить* в данном значении может иметь примерно следующий набор распространителей: кого? что? за что?

Любят деньги *драть* с проезжающих... - *Онҳо аз мусофирон пул кашиданро дӯст медоранд...* (с. 8).

...перед смертью ни разу не вспомнила обо мне; а кажется, я ее любил как отец... ну да Бог ее простит!.. ...духтарак пеи аз маргаиш як бор ҳам маро ба ёд наовард, ҳол он ки ман ёро падарвор дӯст медоштам (с.47).

Я люблю эти глаза без блеска: они так мягки, они будто бы тебя гладят... Ман ин чаишони бенурро...дӯст медорам (с.11).

Как показывают данные примеры, обязательные распространители предсказываются глаголом и выступают в предложении по его требованию. Однако в случае необходимости возможно употребление других распространителей. В данном примере наблюдается необязательная синтаксическая сочетаемость лексемы “так” в связи с появившейся необходимостью выражения дополнительного оттенка значения:

– Да, признаюсь, – сказал он потом, теребя усы, – мне стало досадно, что никогда ни одна женщина меня так не любила. – Оре, эътироф мекунам, – гуфт нас аз андаке дар ҳолате, ки мӯйлабҳояширо тоб меодод, ба ман алам кард, чунки ҳеҷ гоҳ ягон зане маро ин қадар дӯст надошта буд (30).

Следует отметить, что и в таджикском языке отмечается то же самое явление: глагол *любить/дӯст доштан* в сочетании с прямым объектом является часто употребительным. Однако его грамматическое оформление в сопоставляемых языках расходится. В русском языке наблюдается модель: Субъект, выраженный местоимением или существительным+Объект в винительном падеже (без предлога)+Гл. *любить*: ...– *это значит, что я тебя люблю...*». В таджикском языке порядок слов сохранен, переходность глагола выражена послелогом – *Ро*: ...*ин маънои онро дорад, ки туро дӯст медорам* (с.30).

Объектные отношения выражаются разными падежными формами, а также зависимыми предикативными единицами, которые имеют общее инвариантное синтаксическое значение недифференцированного объекта. В русском языке наиболее типичным падежом для выражения данного значения является винительный беспредложный. Выбор той или иной формы в этом случае обусловлен значением глагола, его семантико-синтаксическим типом.

В таджикском языке русский винительный падеж, выражающий прямой объект, передается при помощи послелога – *ро* в том случае, если прямой объект при переходном глаголе обозначает прямое дополнение, указывает на конкретный предмет, о котором что-либо уже известно, если переходный глагол охватывает его своим действием полностью.

Следует отметить, что русские личные местоимения в винительном падеже передаются в таджикском языке всегда посредством послелога – *Ро*, о чем свидетельствует обилие примеров, извлеченных нами из романа М.Ю. Лермонтова “Герой нашего времени”;

б) в значении ‘чувствовать сердечную склонность к лицу другого пола’:

Разве ты любишь какого-нибудь чеченца? – Магар ту ба яке аз чеченоҳоятон ошиқ ҳастӣ? (с. 26).

– Послушай, милая, добрая Бэла! – продолжал Печорин, – ты видишь, как я тебя люблю. – Азизи ман, меҳрубони ман Бэла, ту мебинӣ, ки чи қадар ман туро дӯст медорам, – давом дод Печорин (с.28).

«Бэла! – сказал он, – ты знаешь, как я тебя люблю. – Бэла, – гуфт ӯ, ту худат медонӣ, ки ман чи қадар туро дӯст медорам (с.29).

В таджикском языке встречается несколько иная грамматическая модель синтаксической сочетаемости глагола *любить* в данном значении: Субъект, выраженный местоимением или существительным +Объект, оформленный послелогом – ро +Гл. “Любить”: « *Ин маънои онро дорад, ки ман туро дӯст медорам*” (с.30).

– Если он меня не любит, то кто ему мешает отослать меня домой? – Агар маро дӯст намедошта бошад, ки монёе мешавад, ки маро ба хонаамон пас гардонад (с. 38).

– Поверь мне, Аллах для всех племен один и тот же, и если он мне позволяет любить тебя, отчего же запретит тебе платить мне взаимностью? – Сухани маро бовар кун, ки худои ҳамаи одамҳо яқест, модоме ки худи ӯ ба ман иҷозат медиҳад, ки туро дӯст дорам, пас чи тавр муқобил мешавад, ки ту ҳам маро дӯст дорӣ? (с.41)

Я решил тебя увезти, думая, что ты, когда узнаешь меня, полюбишь... – Туро ман ба ҳамин ҳаёл гурезондам, ки бо ман ошно хоҳӣ шуд ва маро дӯст хоҳӣ дошт...(с.29);

в) в значении ‘чувствовать склонность, интерес, влечение, тяготение к чему-л.’

Как в русском, так и в таджикском языке глагол «любить» в данном значении имеет схожую модель синтаксической сочетаемости с предыдущим значением. Субъектным распространителем в подобных случаях обычно выступает имя существительное или его местоименные заменители: *Григорий Александрович, Я, Она, умные люди* и т.п.

Объектными распространителями при глаголе «любить» в данном значении выступают существительные типа: *любить охоту, женщин, музыку, анекдоты, рассказы, слушателей, поклонников и др.* Сравним приведенные ниже примеры:

Григорий Александрович.... страстно любил охоту....Григорий Александрович шикорро бисёр дӯст медошт...(с.37).

Здесь также наблюдается аналогичный случай: *Возвращаясь домой, я сел верхом и по скакал в степь; я люблю скакать на горячей лошади по высокой траве, против пустынного ветра;*

Но музыка после обеда усыпляет, а спать после обеда здорово: следовательно, я люблю музыку в медицинском отношении. – ... Ман мусиқиро барои сиҳати ҷисму рӯҳам дӯст медорам (с. 47).

Она любит соблазнительные анекдоты и сама говорит иногда неприличные вещи, когда дочери нет в комнате. – Ӯ шунидани латифаҳои шавқоварро хеле дӯст медорад (с.52);

...надобно отдать справедливость женщинам: они имеют инстинкт красоты душевной: оттого-то, может быть, люди, подобные Вернеру, так страстно любят женщин. – ...инсонҳои ба мисли Вернер занҳоро бениҳоят дӯст медоранд (с.69);

...во-первых, потому, что такие умные люди, как вы, лучшие любят слушателей, чем рассказчиков. – ...зеро ки чунин инсонҳои боақл, ба мисли шумо, шунавандгонро аз ғӯяндагон дида зиёдтар меписанданд (с.18).

Встречается сочетаемость глагола *любить* с наречиями “любить как” – ужасно, безрассудно:

– Я никогда сам не открываю моих тайн, а ужасно люблю, чтоб их отгадывали, потому что таким образом я всегда могу при случае от них отпереться. – ...аммо кушода шудани онҳоро бениҳоят дӯст медорам (с.64).

Также наблюдаются случаи сочетаемости с наречием времени: *любить* когда – в старину, давно, недавно, в детстве, в молодости:

- Я ее не видал еще, но уверен, узнаю в вашем портрете одну женщину, которую любил в старину... – Ман ҳанӯз ӯро надидаам, аммо боварӣ дорам, ки дар шаҳси шумо ҳамон як занеро мебинам, ки дар гузаштаҳо ошиқаш будам (с.71)

Встречается обязательная синтаксическая сочетаемость глагола «любить» в составе главной части СПП предложения:

- Правда, теперь вспомнил: один раз, один только раз я любил женщину с твердой волей, которую никогда не мог победить... – Ҳақиқатан ҳам, ӯ акнун ба ёд овардам: ман ҳамагӣ як маротиба, танҳо як маротиба бо иродаи мустаҳкам ба зане ошиқ шуда будам (с.77).

В таджикском языке субъект действия выражен через местоименный энклитик – *ам* (будам):

- Видишь: я ее люблю до безумия... и я думаю, я надеюсь, она также меня любит... Намебинӣ магар, ман ӯро девонавор дӯст медорам... ва ба гумонам, умед дорам, ки ӯ ҳам маро дӯст медорад (с.79).

Также обнаружен глагол *любить* в составе придаточной части СПП:

- Она не заставляла меня клясться в верности, не спрашивала, любил ли я других с тех пор, как мы расстались... – Ӯ маро маҷбур карда, барои бовафоиям қасам надод, ҳатто напурсид, ки аз рӯзи ҷудоиямон ман касеро дӯст доштаам ё не (с.84).

Также встречается обязательная сочетаемость глагола “любить” с винительным предложным - За что, который в таджикском языке выражен предлогом *Барои* + *сущ.*:

... мы часто себя очень обманываем, думая, что нас женщина любит за наши физические или нравственные достоинства ... – ... мо аксар маврид худамонро фиреб дода, гумон мебарем, ки моро занҳо барои афзалиятҳои ҷисмонӣ ё ахлоқамон дӯст медоранд (с.89).

Или другой пример: Я помню, одна меня полюбила за то, что я любил другую. – Ман дар хотир дорам, ки зане барои ошиқи каси дигар буданам дӯст медошт (с.102).

Интересен тот факт, что большинство глаголов данной лексико-семантической группы сочетаются с одними и теми же распространителями. На наш взгляд, это связано с тем, что между ними существует антонимическая и синонимическая связь. Сравним:

- любить кого, за что;
- презирать кого, за что;
- уважать кого, за что;
- ненавидеть кого, за что.

В таджикском языке наблюдаются две формы модели сочетаемости этих глаголов. Сравним на примере следующих предложений:

МС.1. Объект +Ро+Глагол:

...как бы страстно я ни любил женщину, если она мне даст только почувствовать, что я должен на ней жениться, – прости, любовь! – То чи ҳадде занро дӯст надошта бошам, агар дар бораи издивоҷ лаб кушояд, ишқ ҳамон ҷо тамом шуда меравад!(с.108)

...ты любил меня как собственность, как источник радостей, тревог и печалей, сменявшихся взаимно, без которых жизнь скучна и однообразна. – Ту маро ҳамчун як моли худат, ҳамчун сарчаишаи нишот, саргармӣ ва нохушиҳое, ки зуд–зуд якдигарро иваз карда меистоданд, дӯст медоштӣ (с.111).

МС 2. Предлог БА + Объект+Глагол:

Мы расстаемся навеки; однако ты можешь быть уверен, что я никогда не буду любить другого: моя душа истоцила на тебя все свои сокровища, свои слезы и надежды. – Ману ту барои ҳамеша аз ҳамдигар ҷудо хоҳем шуд; ту метавонӣ осуда боӣ, ки ман ҳеҷ гоҳ ба каси дигар дил баста наметавонам, ҷунки қалби ман ҳамаи нерӯ, ғурур ва ашқҳои ҳешро фидо кардааст...

- Не правда ли, ты не любишь Мери? Ты не женишься на ней? Послушай, ты должен мне принести эту жертву: я для тебя потеряла все на свете... – Ин дуруст аст, магар не, ту ба Мери ошиқ нашудаӣ....

Ваше теперешнее положение незавидно, но оно может поправиться: вы имеете состояние; вас любит дочь моя, она воспитана так, что составит счастье мужа ... – Маълум аст, ки ҳолати молияви Шумо он қадар ҳам хуб нест, аммо метавонад хуб шавад, шумо марди боҳушед, духтари ман ба шумо дил додааст, ӯ ҷунон тарбия дидааст, ки метавонад шавҳараширо хушбахт намояд...(с.114).

В ходе исследования были обнаружены такие же модели с глаголом презирать:

– Княжна, – сказал я, – вы знаете, что я над вами смеялся?.. Вы должны презирать меня. – Князхонум, шумо медонед, ким ман ба ҳоли шумо механдидам? Шумо бояд ба ман эҳсоси нафрат дошта бошед.

Или другой пример:

... если даже вы меня и любили, то с этой минуты презираете? – ... ҳатто агар шумо маро дӯст ҳам медоштед, лекин аз ин лаҳза ба ман нафрат хоҳед дошт? (с.121)

– Я вас ненавижу... – сказала она. – Ман ба шумо нафрат дорам... – гуфт ӯ. (с.121).

Такая же модель встречалась с глаголом «разлюбить» (1 случ.):

Потом она также говорила о Печорине, давала ему разные нежные названия или упрекала его в том, что он разлюбил свою Жанечку...– Баъд ӯ боз дар бораи Печорин ҳарф зад, ӯро бо лафзи хӯш навозиш карда мегуфт, ки аз Ҷонакаиш дил кандааст... (с.127).

Сочетаемость глаголов *щадить/амон додан*, *раҳм кардан* и *помиловать/авф кардан*, *бахшидан* также соответствуют приведенным выше моделям:

МС 1.: Я хотел дать себе полное право не щадить его, если бы судьба меня помиловала. – Ман ба худам ҳуқуқи комил додам, ки агар тақдир ба ман меҳрубонӣ кунад, ба ӯ раҳм нахоҳам кард (с. 133).

Глагол *влюбиться*: в русском языке встречалась модель сочетаемости: Субъект+Глагол+в кого с глаголом *влюбиться*:

Бывали примеры, что женщины влюблялись в таких людей до безумия...– Ҳолатҳое ба чаши мерасиданд, ки занҳо ба ҷунин инсонҳо девонавор ошиқ мешуданд (с.145).

В таджикском языке эквивалент этой модели: Субъект + Пр. Ба+Гл.

Встречается и безобъектная модель: *Уж не влюбился ли я в самом деле?* – Наход, ки ман дар ҳақиқат ошиқ шуда бошам?

В русском языке глагол *дорожить* имеет совершенно иную модель, отличную от предыдущих глаголов: Субъект + Гл. + объект (в Тв. п.):

Отчего я так дорожжу ею? что мне в ней?.. куда я себя готовлю? чего я жду от будущего?..

В таджикском языке объект уступает место субъекту. – *Охир чаро ӯ ин қадар барои ман азиз аст...*(с.144).

В Словаре сочетаемости слов русского языка глагол *ценить* [б] в значениях *признавать ценность, значение кого чего-л.; признавая ценным, дорожить чем-л.; относиться с должным вниманием, уважением к кому-л.* имеет следующие модели сочетаемости:

- *ценить кого-что* (о человеке) – *какого-л. работника, какого-л. сотрудника, инженера, директора, его, ее, Леонида Павловича... коллектив, [чей-л.] ум, [чьё-л.] остроумие...*

- *ценить что-л. в ком-чём -л.* (о человеке) ...*в людях, в женщине, в мужчине, в ней, в нём, ...в каком-л. деле, в какой-л. работе;*

- *ценить кого-л. за что; ...за ум, за остроумие, за мужество, за справедливость* и др. (в основном абстрактные имена сущ.);

- *ценить кого-л. как кого; ... как человека, как какого-л. специалиста (как врача, художника), как талантливого руководителя, артиста, писателя, музыканта и др.;*

- *ценить как: ...очень, весьма (книж.) высоко.*

В таджикском языке данное значение передается посредством глагола *азиз доштан*, эквивалентным соответствием которого в русском языке выступают глаголы: а) *почитать, любить*; б) *ценить, дорожить*... [5, с. 26].

В русском языке все указанные соответствия данного глагола, за исключением *дорожить*, имеют практически одну и ту же сочетаемостную характеристику (любить кого-что, любить как, любить за что и др.).

Этот глагол в таджикских текстах часто употребителен, в основном употребляется для выражения значения «проявление очень сильного уважения, почтения, признание кого-л. дорогим и ценным». Синонимами глагола *азиз доштан* (*азиз доништан, азиз шумурдан*) являются глаголы *муҳтарам доштан, киромӣ доштан, арҷ гузоштан, қадр кардан*.

Ранее исследователями было подмечено, что глагол представляет собой концентрированное выражение целой ситуации, в состав которой входят субстанции и процессы с их характеристиками. Согласно русской грамматике, значения всех глаголов организуются семьей процессуальности, которая может быть реализована семами действия, состояния, отношения.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что глаголы эмоционального отношения в художественном тексте, как в русском, так и в таджикском, часто употребительны и выражают межличностные отношения.

В обоих языках объектные отношения выражаются разными грамматическими формами, а также зависимыми предикативными единицами, которые имеют общее инвариантное значение. В русском языке наиболее типичным падежом для выражения значения эмоционального отношения является винительный беспредложный. Выбор той или иной формы в этом случае обусловлен значением глагола, его семантико-синтаксическим типом.

Список использованной литературы:

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высшая школа, 1981. – 174 с.
2. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981. –195 с.

3. Дорофеева Т. М. *Синтаксическая сочетаемость русского глагола* – М.: 1986. – 56 с.
4. Холикова З.К. *Семантический анализ глаголов эмоционального отношения и состояния в русском и таджикском языках*. – Душанбе, 2013. – 147 с.
5. *Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ (Таджикско-русский словарь)*. – Душанбе, 2006. – 795 с.
6. *Русско-таджикский словарь*. /Под ред. М.С. Асимова. – М., 1985. – 1280 с.
7. *Словарь русского языка: В 4 т./Под ред. А. П. Евгеньевой. Т. 1 – 699 с.; Т. 2 – 735 с.; Т. 3 – 750 с.; Т. 4 – 785 с. Изд. 2-е.* – М.: Русский язык, 1982.
8. *Словарь сочетаемости слов русского языка / Под редакцией П.Н. Денисова, В.В. Морковкина*. – М.: Русский язык, 1983. – 685 с.
9. Лермонтов М.Ю. *Герой нашего времени / Интернет-ресурс: www. literature. ru*.
10. Лермонтов М.Ю. *Қаҳрамони даврони мо. Роман (дар тарҷумаи Вадуд Маҳмуд)*. – Душанбе: Ирфон, 1987. - 243 с.

Reference Literature:

1. Vassilyev L. M. *Semantics of Russian verb*. – М.: Higher School, 1981. – 174 pp.
2. Gaysina R. M. *Lexical-Semantic Field of the Verbs of Attitude in Modern Russian*. – Saratov, 191. – 195 pp.
3. Dorofeyeva T. M. *Syntactical Combinability of Russian Verb*. – М., 1986. – 56 pp.
4. Kholikova Z. K. *Semantic Analysis of the Verbs of Emotional Attitude and State in Russian and Tajik Languages*. – Dushanbe, 2013. – 147 pp.
5. *Tajik-Russian Dictionary*. – Dushanbe, 2006. – 795 pp.
6. *Russian-Tajik Dictionary // Under the editorship of M. S. Asimov*. – М., 1985. – 1280 pp.
7. *The Dictionary of the Russian Language: In 4 volumes // Under the editorship of A. P. Yevghenyeva. V.1. – 699 pp; V.2. -735 pp.; V. 3. – 750 pp.; V. 4 – 785 pp. – the 2nd edition*. – М.: Russian Language, 1982.
8. *The Dictionary of Russian Language Words Valency // Under the editorship of P. N. Denisov, V. V. Morkovkin*. – М.: Russian Language, 1983. – 685 pp.
9. Lermontov M. Yu. *The Hero of our Time // Internet-resource: www. Literature.ru*
10. Lermontov M. Yu. *The Hero of our Time. Novel (in Tajik translation from Russian by Vadud Makhmud)*. – Dushanbe: Cognition, 1987, - 243 pp.

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80
ББК 81.2 Т-2

МУРУРЕ БА КАЛИМАСОЗИҲОИ «МОДАРНОМА»-И УСТОД ЛОИҚ
(дар заминаи маводи калимаҳои мураккаб)
Олимҷонов Мӯсо Обидович,
н.и. филол., дотсенти кафедраи забони тоҷикии ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

ЗАМЕТКИ ПО СЛОВООБРАЗОВАНИЮ «МОДАРНОМА» УСТОДА ЛОЙКА (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ)
Олимҷонов Мӯсо Обидович,
к.филол. н., доцент кафедри таджикского языка ХГУ им. акад. Б.Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

ON PECULIARITIES OF WORD-BUILDING IN LOIK SHERALI'S «MODARNOMA» (ON THE BASIS OF COMPLEX WORDS)
Olimjonov, Muso Obidovich,
candidate of philological science, Associate Professor of the Tajik language department under KhSU named after acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Olimi73@mail.ru

Калидовжаҳо: Лоиқ, «Модарнома», калимасозӣ, калимаҳои мураккаб, калимаҳои мураккаби пайваст, калимаҳои мураккаби тобег, калимаҳои омехта

Доир ба эҷодӣҳои Лоиқ Шералӣ қорҳои зиёде ба анҷом расидааст, вале забони осори шоир кам мавриди омӯзиши қарор гирифтааст, махсусан хусусиятҳои сарфиву нахви назми шоир. Мақола ба калимасозии «Модарнома»-и устод Лоиқ Шералӣ ихтисос дошта, дар заминаи маводи калимаҳои мураккаб таълиф шудааст. Муаллифи мақола дар заминаи маводи гирдоварда калимаҳои мураккаби «Модарнома»-и Лоикро ба чаҳор даста ҷудо менамояд: 1) калимаҳои мураккабе, ки аз забони зиндаи халқ ба силсилаи шеърҳо ворид шудаанд; 2) калимаҳои мураккаби маъмули ҳазинаи лугавии забони тоҷикӣ; 3) подиртарин калимаҳои забони адабиёти классикӣ, ки шоир зиндаву эҷ намудааст; 4) калимаҳои мураккаби навсохти Лоиқ. Калимаҳои навсохти шоирро муаллиф ба се даста ҷудо мекунад: мураккаби пайваст, мураккаби тобег ва омехта. Илова бар ин, муқаррар шудааст, ки калимаҳои мураккаб дар дохили матн хусусияти ҳаммаъноӣ (синонимӣ), мутазодӣ (антонимӣ) ва ҳамгунӣ (омонимӣ) зоҳир намудаанд.

Ключевые слова: Лоик, «Модарнома», словообразование, сложные слова, слова с сочинительной связью, слова с подчинительной связью, смешанные слова

Несмотря на то, что творчество Лоика Шерали неоднократно становилось объектом монографических исследований, уделено мало внимания изучению языка произведений поэта, в частности синтаксическим и морфологическим особенностям его поэзии. Статья посвящена анализу особенностей словообразования в «Модарнома» Лоика на основе сложных слов. Сложные слова указанного произведения автор делит на четыре группы: 1) сложные слова, проникшие в книгу из живого народного языка; 2) сложные слова из лексического состава литературного таджикского языка; 3) уникальные слова языка классической литературы, возрожденные поэтом; 4) сложные слова, образованные самим поэтом. Четвертую группу слов автор статьи делит на три подгруппы: слова с сочинительной связью, слова с подчинительной связью и смешанные слова. Установлено, что сложные слова внутри текста проявляют синонимичность, антонимичность и омонимичность.

Key words: *Loik, "Modarnoma", word-building, complex words, words with coordinate connection words with subordinate connection, mixed words*

Notwithstanding Loik Sherali's creation having been multiple time an object of monographic researches a study of the poet's language has been paid few attention; in particular, here refer syntactical and morphological peculiarities of his poetical speech. The article dwells on the analysis beset with the latters. Word-building in "Modarnoma" is produced on the basis of complex words. The author divides the latters into four groups: 1 complex words which penetrated into the book from alive people's language; 2 complex words from the basis stock of the Tajik literary language; 3 unique words of the language of classic literature revived by the poet; 4 compound words formed by the poet himself. The author of the article divides the fourth group of words into three subgroups: compound words, complex words and mixed words. It is ascertained that these words display synonymity, anthonimy and homonymy inside the text.

Устод Лоик Шерали аз бузургтарин адибони асри ХХ маҳсуб меёбад ва ин садаро бе ному ашъори ин шоири тавоно тасаввур карда наметавонем, зеро «Лоик аз суханвароне буд, ки бо қудрати хунар маҷрои шеърро самти дигар бурд» (7, с.225). Лоик бо нахустшеъри «Ном дар санг» ба инояту дастгирии устодон Турсунзодаву Рахимзода шарафёб шуда, минбаъд маҷмӯаҳои шоир ҳамеша дастбадасту мавриди нақду баррасии пажӯҳишгарон қарор доштандро доранд. Шоир дар мавриде хадафу мақсади ба адабиёт рӯ овардану шеър гуфтани худро чунин хулоса мекунад:

Шеър гуфтам барои он ки шумо

Қадри худро дуруст бишносед. (с.26)

Аҳли илм то ҳанӯз ба осори шоир муроҷиат мекунанду нуҳуфтаҳои назми ӯро барои имрӯзиёну пасовандон муаррифӣ мекунанд. Дар баробари таҳқиқи вижагиҳои хунариву бадеии ашъори устод Лоик паҳлӯҳои забонии назми шоир камтар баррасӣ ва баҳогузорӣ шудааст. Дар ин росто андешаҳои нодиру боиси таҳаммулро адабпажӯҳони тоҷик бештар рӯнамо намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ Аскар Ҳаким менависад: «Ҳазинаи сухани Лоик пурсарват аст. Вай метавонад як маъниро ба чандин ранг чилва дода, ба зевари сухан орояд» (14, с.168). Ҷое дигар ҳамин муҳаққиқ доир ба сабки шоир таъкид мекунад, ки «Лоик ба ду сабк - ҳам ба сабки анъанавӣ ва ҳам ба сабки тоза шеър мегӯяд» (14, с.187). Ю.Ақбаров дар ин маврид ба ин андеша аст: «Шояд Лоик дар муҳити адабии мо ягона касе бошад, ки дар ихтиёри худ

миқдори зиёди калимоту луғот дошта, пахлуҳои мухталиф ва мавриди истифодаи онҳоро хуб донанд ва дар сари ҳусну латофати шеърро бештар андеша қунаду заҳмат кашад...» (2, с.239). Поёнтар пажӯҳишгар сабки устод Лоиқро шомили «сабки баланд» медонад (2, с.239). Профессор М.Мирзоюнус низ бар ин бовар аст, ки шеъри устод Лоиқ «гармии нафаси гӯяндаро дар қолбади вожаҳо ҳифз кардааст» (7, с.224).

Устод Фарзона, ки «муҳимтарин аносири шеърро, аз қабилӣ авзон, соҳтмони забон, маънӣ, муносибат бо вожаҳо, нигоҳу тасвир, бозкарди уфуқи дид ва дигар қавонирро» аз устод Лоиқ омӯхтааст (ниг. 12, с.19), ба ин ҳулоса аст, ки «устод Лоиқ ба шеъри тоҷик бисёр муҷаҳҳаз омад ва тӯшааш раҳ бар раҳ пурбортар шуд. Пуштивони қавии ӯ кутуби муқаддас ва аввалтар аз ҳама Каломи Шариф, адабиёти классикӣ, хосса, ашъори ирфонӣ ва фарҳангу луғоти пешин буд...» (12, с.16).

Дар шинохти забону сабки баёни устод Лоиқ заҳмати бештару мондагори профессор Ш.Рустамов ба анҷом расонидааст. Муҳаққиқ дар ин ришта мақолаи пурбори «Ҳусни каломи Лоиқ» (ниг. 10, с.210-235) ва баъдан асари «Каломи Лоиқ»-ро манзури ҳавдорони назми устод менамояд (ниг.11). Профессор Ш.Рустамов «баъзе ҷиҳатҳои басо барҷаста ва ба назар намоёни забони ин адиби нуқтасанҷро нишон дода» (10, с.235), махсусан дар мавриди калимасозии назми шоир менависад: «Лоиқ дар соҳтани калимаҳои мураккаб низ эҷодкорона рафтор карда, ба офаридани калимаҳои нав низ муваффақ шудааст» (10, с.213).

Муаллифи ин сатрҳоро низ рағбате пайдо шуд, ки дар заминаи маводи калимаҳои мураккаби «Модарнома»-и устод Лоиқ муруре ба калимасозии ин асар намояд, зеро, аввалан, «Модарнома»-и Лоиқ, бешубҳа, муваффақияти шоир ва ба замми ин муваффақияти адабиёти тоҷик аст» (14, с.152), сониян, чун осори устод Лоиқ баҳрест беканор дар як мақола тамоми вижаҳои калимасозии осори шоирро фаро гирифта наметавон ва ахиран, ба масъалаи мазкур диққати муҳаққиқонро профессор Ш.Рустамов ҷалб намуда, ибраз дошта буд, ки «Лоиқ дар мавридҳои зарурӣ худ калима месозад ва калимаҳои соҳтаи номаълум ва ё камистеъмолро низ истифода мекунад» (10, с.217).

Омӯзиши «Модарнома»-и устод Лоиқ ва маводи гирдовардаи мо нишон медиҳад, ки шоир дар силсилаи мазкур ҳамаи маҳорату истеъдоди худро дар тасвири симои модари тоҷик ба қор гирифта, барои офаридани ин чехраи абадзинда калимаҳои мураккаб низ мусоидат намудаанд.

Дар заминаи омӯзиш калимаҳои мураккаби силсилаи «Модарнома»-ро метавон ба ҷаҳор даста табақабандӣ намуд:

1. Шоир аз ҳазинаи забони халқ, ки устод Айни онро «анбори холинаванд» номзад карда буд, беҳтарин калимаҳои мураккабро ба қор мегирад, чун **камонгӯлак**, **шоҳҷорӯб**, **ҷигарбанд**, **назарноғир**, **ҷакҷак**, **барҷомонда** ва ғ.

Вожаи мураккаби «**камонгӯлак**» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (ниг. 13) ва фарҳангҳои мӯътабарӣ форсӣ (ниг. 4; 8) низ ба назар нарасид. Устод Айни дар фарҳангномаи хеш, ки «дар 50 протсенти яқум забони зиндаи халқ аст» (1, с.19), дар мавриди калимаи мавриди таҳлил менависад: «камонгӯлак - камони ҷӯбин аст, ки бо вай сангчаҳои кулӯларо меандозанд» (1, с.147). Ба ин маънӣ устод Лоиқ низ истифода намудааст:

*Дилам бисёр меҳаҳад,
Ки боре бозгардам бар ҷаҳони бесариҳоям,
Равам бар хонаи он ҳамдеҳони худ,*

*Ки бо санги камонгӯлак шикастам шишаҳошонро,
Равам то маъзарат хоҳам,
Равам то мағфират хоҳам. (с.65)*

Тафсиру маънидоди вожаи мураккаби «шоҳчорӯб» низ дар фарҳангҳои ба мо дастрас (13; 4; 8) ба мушоҳида нарасид. Калимаи мазкур дар фарҳанги ғӯишӣ чунин маънидод шудааст: «шоҳчорӯб - чорӯбе, ки аз шоҳи дарахт сохта шудааст» (6, с.248). Дар назми устод Лоик низ ба ин маънӣ ба кор рафтааст:

*Ҳазон мерӯфтӣ бо шоҳчорӯби ҳазонрӯбӣ,
Вале аз дастии ногирои ту чорӯб меафтад.
Зи бедоди фалак, эй модари ҷон, сад ғигону дод... (с.82)*

Калимаи «назарногир» аз фарҳангҳои тафсири танҳо дар луғатномаи устод Айни дучор шуда, муаллиф онро чунин шарҳ медиҳад: «чизи андак, ки бинанда вайро ба назари эътибор нагирад, аммо дар ҳақиқат муҳим бошад». (1, с. 251)

*Даруни кулбаи насти назарногири нур аз дуд,
Ба ҳукми қарзи инсонӣ ҷаҳонро бигунҷондӣ. (с.46)*

Дар ин радиф шояд дар матнҳои поён аввалин маротиба калимаҳои мураккаби **чигарбанд** (ба маънои фарзанд), **чакчак** (навъе аз хӯроки миллӣ), **барҷомонда** (нотавон, очиз) ва ғ. тавассути «Модарнома»-и устод Лоик ба забони шеър ворид гардиданд:

Кунун имрӯз фарзандат - чигарбандат ҳунар омӯхт. (с.47)

*Шояд ӯ бо умеди авфи гуноҳ
Рамазон асту рӯза медорад?
Вақти ифтор чакчаки шибдор
Ҳеч бар ғӯиши ӯ намефорад? (с.54)*

*Ман ба ҷои туям, эй модари барҷомонда,
Дидаи равшани фардонигарм ҳадяи туст. (с.74)*

2. Устод Лоик дар ифодаи афқору орои хеш аз захираи забони тоҷикӣ маъмултарин калимаҳои мураккабро мавриди қорбурд қарор медиҳад, ки ин гурӯҳи вожаҳо барои тамоми соҳибзабонон фаҳмову дастрасанд, чун **ғамхор**, **ғамшиарик**, **аскарбача**, **садпора**, **садранг**, **хайрхоҳ** ва ғ.:

*Ғамхору ғамшиарикон аз мӯи сари зиёданд,
Аммо ба рӯзи сахтӣ холист ҷои модар. (с.45)*

*Ман аз он ҷомаи садпорову садранг
Тамоми рангҳои зиндагиро хуб санҷидам
Ва андар хидмати мардум камар бастам... (с.56)*

3. Яке аз ҳадафҳои устод Лоик эҳёву зинда намудани луғоту таъбироти классикӣ маҳсуб меёфт, ки ҳамин равиш дар силсилаи «Модарнома» низ ба назар мерасад. Шоир бо ин мақсад калимаҳои мураккаби навъи **чордард**, **ширдӯша**, **рӯсафед**, **хандарӯ**, **хушназар**, **сарчашмадор**, **пурмақр**, **худхоҳ**, **мададҷӯ**, **покҷон** ва ғ.-ро мавриди истифода қарор медиҳад.

Калимаи мураккаби «**чордард**» аз иборати ҳамроҳии «чор дард» ташаккул ёфта, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба назар намерасад. Дар «Луғатнома»-и Деххудо мастур буда, ин гуна тафсир дорад: «дардҳои шадид ҳангоми зойимон» (4, ҷ.1, с.981).

Устод Лоиқ низ ба хогири нишон додани «ранчу ано»-и модарон ин калимаро дар як байт ду карат ба кор гирифтааст:

*На танҳо **чордардат** вақти зодан,
Тамоми зиндагиат **чордард** аст! (с.58)*

Вожаи «ширдӯша» низ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вонахӯрд. Дар фарҳанги Деххудо ин тавр тафсир шудааст: «зарфе, ки дар он шир медӯшанд» (4, ҷ.2, с.1867). Шоир барои тасвири як лаҳзаи фаъолияти модарон - дӯшидани гов ин калимаро истифода намудааст:

*Субҳгоҳон чу гов медӯшид
Пушти ӯро ба меҳр молида,
Мефитод андаруни **ширдӯша**
Миллаҳояи зи шона лағжсида. (с.54)*

Заминаи пайдоиши калимаи мураккаби «**рӯсафед**» ибораи изофии «рӯи сафед» аст, ки дар қиёс бо калимаи мураккаби «рӯсиёҳ» ба вучуд омадааст. Ин калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба мушоҳида нарасид, вале дар «Луғатнома»-и Деххудо мастур буда, чунин маънидод шудааст: «Рӯсапед. Мумтоз ва номдор. Баргузида. Муаззаз. Дурусткор» (4, ҷ.1, с.1517). Дар ин абёти устод Лоиқ ба маънои муаззаз ба кор рафтааст:

*Ҳам ту, эй дони хӯшаи гандум,
К-аз сафедит **рӯсафедам** ман. (с.64)*

Дар ин радиф мо бар онем, ки мутолиа ва фарогирии маводи «Луғатнома»-и Деххудо ва «Фарҳанги форсӣ»-и Муину осори ниёкон ба устод Лоиқ имкон фароҳам овард, ки вожаҳои мураккаби **хандарӯ** (4, ҷ.1, с.1164; 8, ҷ.1, с.1444), **сарчаишмадор** (4, ҷ.2, с.1673; 8, ҷ.2, с.1859), **нимачон** (4, ҷ.2, с.3099; 8, ҷ.4, с.4916), **ниматан** (4, ҷ.2, с.3099; 8, ҷ.2, с.4916), **покчон** (4, ҷ.1, с.545; 8, ҷ.1, с.668), **хонабанд** (4, ҷ.1, с.1081) ва ғ.-ро ба шеъри муосири тоҷик ворид созад:

*Дилам бисёр меҳоҳад,
Ки боре бозгардам бар чаҳони кӯдакиҳоям,
Ки аз нав модарамро **хандарӯ** бинам. (с.66)*

*Нахушқад чаишаи шеъру сурудам,
Зи бас **сарчаишмадори** ман ту будӣ. (с.68)*

*Асири қолаби ахлоқу найрангу чаҳолатҳо,
Асири **хонабандӣ** ту,
Асири макру фанди ту,
Асири фахру нози мардҳои худписандӣ ту. (с.70)*

***Нимачону ниматан** мерафтӣ сӯи ломакон,
Бо макони охиринат бесадо гап мезадӣ. (с.77)*

*То мани аз шири покат покбозу **покчон**
Зинда дар байни замину осмонам, зиндаӣ. (с.82)*

4. Гурӯҳи чоруми калимаҳои мураккаби «Модарнома»-ро вожаҳои ташкил меку-
нанд, ки устод Лоиқ онҳоро дар заминаи қолабҳои мавҷудаи калимаҳои мураккаби
забони тоҷикӣ офаридааст. Ин аст, ки истеъдоди калимасозии устод Лоиқро

муҳаққиқон низ эътироф кардаанд (ниг. 10, с.220; 7, с.229). Вожаҳои навъи *оламситон*, *навбол*, *ҳарфоҳарф*, *дунёгард*, *одатишинос*, *худкушоӣ*, *кайҳонгузар*, *фардонигар*, *гиряру*, *гесупарешон*, *гамкушта*, *табусӯз*, *хуногушта*, *ошуфтаҷон*, *ачалнишон* ва ғ. аз қабилӣ сохтаҳои шоир маҳсуб меёбанд.

Гурӯҳи калимаҳои боло дар фарҳангҳои дастрас (13; 4; 8) ба назар намерасанд, аз ин рӯ мо бар онем, ки ин дастаи вожаҳо аз сохтаҳои устод Лоик ба шумор мераванд. Калимаҳои мазкурро ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: 1) калимаҳои мураккаби пайваст; 2) калимаҳои мураккаби тобё; 3) калимаҳои омехта.

Калимаҳои мураккаби пайваст. Ин гурӯҳи калимаҳо аз асосҳои баробархуқуқ бе ягон воситаи грамматикӣ ва ё тавассути миёнвандҳо ташаккул меёбанд. Аз сохтаҳои устод Лоик *ҳарфоҳарф* ва *табусӯз* мураккаби пайваст мебошанд. Ҳар ду калима ҳам тавассути миёнванд (-о-; -у-) созмон ёфтаанд.

Калимаи мураккаби «ҳарфоҳарф» дар қолаби исм+о+исм (такрори исм) ташаккул ёфта, маъноӣ «сар то по доништан, ба пуррагӣ фаро гирифтани»-ро дорад:

*Дар ӯ ҳам сурати ёре, ки чаишаш роҳ мебинад,
Хатамро чун суруди тӯӣ ҳарфоҳарф медонад... (с.50)*

Вожаи мураккаби «табусӯз» низ дар қолаби маъмули калимасозии «исму асоси замони ҳозираи феъл» (ниг. 3, с.120) сохта шуда, «сӯзишу гудозиш»-и модаронро дар сари камолоти фарзанд ифода менамояд:

*Як табусӯзи чигари модарон
Беҳ зи чигардорӣ сарлашкарон. (с.62)*

Калимаҳои мураккаби тобё. Заминаи асосии ташаккули калимаҳои мураккаб ибора ва воҳидҳои аз он калони синтаксисӣ мебошанд (ниг. 3, с.122). Калимаҳои мураккаби офаридаи устод Лоикро метавон ба чунин қолабҳои калимасоз ҷудо намуд:

1. Қолаби исм + асоси замони ҳозираи феъл. Аз қолабҳои маъмул ва сермахсули калимасозии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, бо он ду гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ калимаҳо ташаккул меёбанд. Аз ин хотир, ин қолабро метавон ба ду даста ҷудо намуд:

1.1. Қолаби исм + асоси замони ҳозираи феъл, ки исм месозад. Қолаби мазкур дар исмсозӣ фаровон ба қор рафта, исмҳои мураккаб ба ибораҳои феълӣ ҳамнисбат мебошанд ва, ба ҳадси профессор Ш.Рустамов, «ин тарзи калимасозӣ хеле қадимӣ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ сермахсул ба шумор меравад» (9, с.157; 3, с.124). Калимаҳои мазкур аз рӯи ҳамин қолаб ташаккул ёфтаанд, чун *оламситон*, *дунёгард*, *одатишинос*:

*Оламситонаконаш, гарданишикастагонаш
Рафтанд чун шикастанд аҳду вафои модар. (с.45)*

*Маро акнун ҳавои дигаре кардаст дунёгард
Дигар ман дар фарози қуллаҳои зодгоҳи худ
Сабукболона рӯи сабзаҳо бегам наметозам... (с.50)*

*Бар чунон одатишиносони дурушт
Ҷаноби зиндагонӣ додааст. (с.57)*

1.2. Қолаби исм + асоси замони ҳозираи феъл, ки сифат месозад. Қолаби мазкур дар сифатсозӣ низ аз қолабҳои асосӣ ба шумор меояд (ниг. 3, с.147). Устод Лоик дар ин қолаб наввожаҳои зеринро ташаккул додааст, чун *толеънамо*, *кайҳонгард*, *кайҳонгузар*:

*Як ахтаре нараҳишад дар тоқи чархи мину
Бе шӯълаи нигоҳи толеънамои модар. (с.45)*

*Дар ӯ бонги қатору дастафшонии модарҳо,
Дар ӯ парвозгоҳи мурғи симинболи кайҳонгард... (с.50)*

*Хоксориш ту он қадр маро кард баланд,
Ки ҳама қудрати кайҳонгузарам ҳадяи туст. (с.73)*

2. Қолаби исм + исм, чун **гиряру, аҷалнишон**. Қолаби мазкур низ дубара буда, ҳам исм ва ҳам сифатро ба бор меоварад. Аз ин рӯ, ин қолабро низ ба ду зергурӯҳ ҷудо намудан беҳтар аст:

2.1. Қолаби исм + исм, ки исм ташаккул медиҳад. Бо ин қолаб «исмҳои ифодакунандаи шахс, предмет ва исмҳои маънӣ сохта мешаванд» (9, с.153). Аз наввожаҳои устод Лоиқ бо ин қолаб исми «**гиряруӣ**» сохта шудааст:

*Дар баҳоре, ки табиат чун ҷавонӣ хандарӯст,
Гиряруям аз ғамат дар боғи гулҳо, модарам. (с.75)*

2.2. Қолаби исм + исм, ки сифат месозад ва «дар ин гуна сифатҳо хусусияти муқоиса дида мешавад, чунки онҳо дар натиҷаи илова гаштани предмети муқоисакунанда бо муқоисашаванда таркиб меёбанд» (3, с.146), чун **аҷалнишон**.

*Чу ба ёд оварам ман ҳама он азоби ҷонат,
Табу сӯзи устухонат, фалаҷи аҷалнишонат,
Қаламам фалаҷ шавад зуд,
Ҳама ҳастиям қунад дуд... (с.85)*

3. Қолаби исм + сифати феълӣ замони гузашта. Ин қолаби калимасоз низ дар забони тоҷикӣ дубара буда, ҳам исм (9, с.158; 3, с.125) ва ҳам сифат (3, с.146) месозад. Дар исмсозӣ нисбат ба сифатсозӣ бемаҳсул аст (ниг. 3, с.125). Маводи мо низ нишон медиҳад, ки дар «Модарнома» устод Лоиқ бо ин қолаб асосан сифат сохтааст, чун **ғамкушта, хуногушта**:

*Дар сари роҳ аст гӯрат, модари ғамкуштаи ман,
Шеърӣ дарду оҳи ҷонам, байти хуногуштаи ман. (с.79)*

4. Қолаби исм + сифат. Қолаби мазкур дар забони тоҷикӣ сифат месозад (ниг. 3, с.146). Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки ин гурӯҳи сифатҳо метавонанд, ки ба исм гузаранд ва дар ин сурат аз амали матн саволи «чӣ?» мебарояд на «чӣ хел?», чун **гесунарешон**:

*Рӯхарошон сохтӣ, гесунарешон сохтӣ,
Қоматам қардӣ дуто, эй ганҷи якто модарам. (с.75)*

5. Қолаби зарф + асоси замони ҳозираи феъл. Қолаби мазкур якбара буда, танҳо сифат месозад (ниг. 3, с.146), чун **фардонигар**:

*Ман ба ҷои туям, эй модари барҷомонда,
Дидаи равшани фардонигарам ҳадяи туст. (с.74)*

6. Қолаби сифат + исм. Ин қолаби калимасоз дубара маҳсуб ёфта, метавонад, ки исм (9, с.155; 3, с.124) ва ҳамчунин сифат (3, с.146) ба бор оварад. Маводи «Модарнома» нишон медиҳад, ки устод Лоиқ бо ин қолаб танҳо сифат сохтааст, чун **сахтгӯш, ошуфтаҷон, навбол**:

*Бишид гар садоям дунёи сахтгӯшон,
Ангезаест шояд аз аллаҳои модар. (с.44)*

*Зиндаї, эй модари **ошуфта**ҷонам, зиндаї,
Дар равонам, дар газалҳои равонам зиндаї. (с.82)*

*Кучо рафтанд, эй модар,
Кучо рафтанд кафтарҳои **навболу парат**, модар. (с.48)*

Калимасозии омехта. Дар вақти таҳқиқи омӯзиши калимасозии исми профессор Ш.Рустамов аввалин маротиба истилоҳи «усули калимасозии омехта»-ро пешниҳод намуда буд. Муҳаққиқ пешниҳоди худро чунин асоснок мекунад, ки «дар як вақт васлшавии асосҳо ва ҳам иштироки аффиксҳо ба ҳисоб гирифта, ин усули калимасозиро омехта номидан мумкин аст» (9, с.164). Дар «Модарнома»-и устод Лоик бо ин усул мо калимаи «**худкушӣ**»-ро пайдо намудем. Ин калима дар асоси ба таркиби феълӣ «худ кушодан» ҳамроҳ гардидани пасванди -й ба миён омадааст.

*Дар айёме, ки бояд **худкушӣ** кард,
Ту гоҳо худкушӣ ҳам мекуни, дардо! (с.70)*

Дар заминаи матни устод Лоик ҳақиқат задан мумкин аст, ки шоир ин калимаро дар қиёс бо калимаи «худкушӣ» сохтааст. Калимаҳои мазкур дар байти боло тазоди ҳамдигаранд. Ин ҳодиса - дар тазоди ҳамдигар қарор доштани калимаҳои мураккаб дар назми устод Лоик зиёд ба назар мерасад. Мисоле дигар:

*Дар баҳоре, ки табиат чун ҷавонӣ **хандарӯст**,
Гиряруям аз ғамат дар боғи гулҳо, модарам. (с.75)*

Дар баробари ин калимаҳои мураккаб дар ҳаммаъноии якдигар низ қарор мегиранд, чунончи дар ин абҷет калимаи мураккаби «пошикаста» ба маънои «побаста» истифода шудааст:

*Туй як умр обистан,
Туй озоди **побаста**. (с.70).*

***Пошикаста** ҳама гӯянд зану модарро,
Ман гувоҳам, ки зи по то ба сарам ҳаҷия туст. (с.74)*

Ё худ дар ин абҷет вожаҳои мураккаби «кайҳонгард» бо «кайҳонгузар» хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудаанд:

*Дар ӯ бонги қатору дастафишонии модарҳо,
Дар ӯ парвозгоҳи мурғи симинболи **кайҳонгард**... (с.50)*

*Хоксори ту он қадр маро кард баланд,
Ки ҳама қудрати **кайҳонгузарам** ҳаҷия туст. (с.73)*

Ба сифати омоним (ҳамгун) истифода гардидани калимаҳои мураккаб низ дар «Модарнома»-и устод Лоик мушоҳида мешавад, чунончи

*Як **табусӯзи** чигари модарон
Беҳ зи чигардори сарлашкарон. (с.62)*

*Чу ба ёд оварам ман ҳама он азоби ҷонат,
Табу сӯзи устухонат, фалаҷи аҷалнишонат,
Қаламаи фалаҷи шавад зуд,
Ҳама ҳастиям кунад дуд... (с.85)*

Муруре ба калимасозии «Модарнома»-и устод Лоиқ ба бародоште мерасонад, ки шоир аз захира ва имкониятҳои забони тоҷикӣ фаровон суд ҷуста, иқтидору имконияти забони тоҷикиро ба хоҳири ғановати забони назм ба қор гирифтааст. Забони ширадори ин силсила аз нерӯ ва халлоқияти устод Лоиқ дарак медиҳад. Илова бар ин, асари мазкур аз нигоҳи таркиби луғавӣ низ қобили мулоҳиза ва омӯзиш аст, зеро устод Лоиқ гурӯҳе аз калимаҳои омиёна, чун *бисот, шалпар, талвоса, милла, лаҳча, даққӣ*, истилоҳоти марбут ба дини ислом, чун *оят, «Ҳафтяк», пайгамбар, моҳи рамазон, рӯза, ифтор* ва ғ.-ро вориди шеър ва забони адабии хаттии муосир намуд, ки, ба таъбири профессор Ш.Рустамов, «онҳо дар ашъори Лоиқ бо ҳамаи паҳлуҳои маъноӣ ва рангорангиашон таҷаллӣ мекунанд» (10, с.213) ва шоистагии баҳси алоҳидаро доранд.

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.12. /С.Айнӣ. -Душанбе: Ирфон, 1976. -563с.
2. Акбаров Ю. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ва ахлоқӣ. /Ю.Аkbаров. -Душанбе: Адиб, 1990. -239с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. -Душанбе: Дониш, 1985. -356с.
4. Деҳхудо. А. Фарҳанги мутавассити Деҳхудо. Дар ду муҷаллад. (зери назари дуктур С.Шаҳидӣ). / А.Деҳхудо. -Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1385. Ҷ.1-2. -3224 с.
5. Лоиқ. Модарнома / Аввалу охири шиқ. / Лоиқ.-Душанбе: Маркази фарҳангии арабӣ, 1994. -С.44-86.
6. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. / М.Маҳмудов, Б.Бердиев -Душанбе: Дониш, 1989. -280с.
7. Мирзоюнус М. Асрори нубуг / Адабиёти миллӣ ва муқолаҳои фарҳангӣ. -Хуҷанд: Ношир, 2015. -С.223-230.
8. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Дар шасти муҷаллад. / М.Муин - Техрон: Амири Кабир, 1375. Ҷ.1-4. -5275с.; Ҷ.5-6. -2351с.
9. Рустамов Ш. Исм. / Ш.Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981.-220 с.
10. Рустамов Ш. Ҳусни каломи Лоиқ / Забон ва замон. -Душанбе: Ирфон, 1981. -С.210-235.
11. Рустамов Ш. Каломи Лоиқ. / Ш.Рустамов. -Душанбе: Деваитич, 2003.
12. Фарзона. Дарёи сӯзон. / Фарзона. -Душанбе: Адиб, 2014. -240с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар 2 ҷилд (дар зери таҳрири М.Ш.Шуқуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ). -М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1. -951с.; Ҷ.2.-949с.
14. Ҳакимов А. Даҳ сол дар чаҳор нигоҳ / Дар қаламрави сухан. -Душанбе: 1982. -С.149-191.

Reference Literature:

1. Aini S. Compositions. V.12 // S. Aini. – Dushanbe: Cognition, 1976. – 563 pp.
2. Akbarov Yu. Creative and Moral Quests. // Yu. Akbarov. – Dushanbe: Man-of-Letters. 1990. – 239 pp.
3. Grammar of Modern Tajik Language. V. 1. Phonetics and Morphology. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 356 pp

4. Dehhudo A. *Dehhudo's Middle Dictionary. In two volumes. Under the editorship of Dr. S. Sakhidi // A. Dehhudo. – Tehran: Tehran University publishing-house. 1385 hijra. VV. 1-2. – 3224 pp.*
5. Loik. *Modarnoma // Beginning and End of Love. // Loik. – Dushanbe. Arabian Culture Centre, 1994. – pp. 44 – 86*
6. Makhmudov M. Berdiyev B. *Brief Glossary of Bukhara Vernaculars. //M. Makhmudov, B. Berdiyev. – Dushanbe: Knowledge, 1989. – 280 pp*
7. Mirzoyunus M. *Secrets of Geniality. National Culture and Dialogue of Civilizations. – Khujand: Publisher, 2015. VV 5-6. – pp. 223- 230*
8. Muin M. *Persian Culture. In six volumes. // M. Muin – Tehran: the Great Amir, 1375 hijra. VV. 1-4. – 5275 pp.; VV. 5-6. -2351 pp.*
9. Rustamov Sh. *The Noun. // Sh. Rustamov. – Dushanbe: Knowledge, 1981. – 220 pp.*
10. Rustamov Sh. *Loik's Discourse Culture. Language and Epoch. – Dushanbe: Cognition, 1980. – pp. 210-235*
11. Rustamov Sh. *Loik's Word // Sh. Rustamov: Devashtich, 2003*
12. Farzona. *The Burning River // Fazona. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2014-240 pp.*
13. *Tajik Language Dictionary (from the X-th up to the Beginning of the XX-th Centuries. In two volumes (under the editorship of M. Sh. Shukurov, V. A. Kapranov, R. Khoshim, N.A. Masumi. M: Soviet Encyclopedia, 1969. V.1. – 951 pp; V. 2.-949 pp.*
14. Khakimov A. *Four Views//In the Field of Word. –Dushanbe: 1982. – 191 pp.*

УДК 80
ББК 81. 2 Тоҷ-2

**ЯК ВАЗИФАИ МУҲИМИ
ПАЙВАНДАКҲО ДАР ОСОРИ
САДАҲОИ X – XIII**

Қўргонов Зоҳид, н.и.филол., дотсенти
кафедраи забони тоҷикии ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ФУНКЦИЙ
СОЮЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЛИТЕРАТУРЫ X-XIII СТОЛЕТИЙ**

Курганов Зоҳид, к. филол. н., доцент кафедры
таджикского языка ХГУ им. акад. Б.Гафурова
(Таджикистан, Худжанд)

**ONE IMPORTANT FUNCTION OF
CONJUNCTIONS IN THE LITERARY
PRODUCTIONS OF THE X-TH – THE
XIII-TH CENTURIES**

Kurganov Zokhid, candidate of philological scienc-
es, Associate Professor of the Tajik language de-
partment under KhSU named after acad. B. Gafurov
(Tajikistan, Khujand) **e-mail:** suhanvar1983@mail.ru

Калидвожаҳо: ҳиссаҳои номустақили нутқ, ҳиссача, ҳиссачаҳои пурсишӣ, пайвандак, пайвандакҳои тобеъкунанда ва пайваस्तкунанда, осори манзум ва мансур, осори садаҳои X – XIII.

Мақолаи мазкур ба шарҳи маъноҳои пайвандакҳо, ки дар осори садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссачаҳо қорбасти гардидаанд, баҳшида шудааст. Таъкид гардидааст, ки то ин дам ба масъалаи мазкур ба ҷуз қайдҳои ҷудогона, ки танҳо дар лугатномаҳо мушоҳида мегарданд, тадқиқоти густарда сурат нагирифтааст. Дар мақола бо таъкид ба маводи фактологӣ мутааллиф дар заминаи осори мансуру манзум ин муаммо ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Ибтидо карда шудааст, ки дар осори садаҳои X – XIII беиштирак пайвандакҳои тобеъкунанда ба вазифаи ҳиссачаҳо истифода шуда, доираи қорбурди пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба ин вазифа маҳдуд мебошад.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, частицы, вопросительные частицы, подчинительные и соединительные союзы, поэтические и прозаические произведения, литература X-XIII веков

Статья посвящена анализу грамматических смыслов союзов, используемых в произведениях литературы X-XIII столетий в функции частиц. Подчеркивается, что данная проблема, за исключением разрозненных замечаний, не становилась объектом отдельного исследования. На основе богатого фактологического материала, извлеченного из поэтических и прозаических произведений, проведен анализ случаев функциональной замены частиц союзами. Доказано, что в произведениях X-XIII веков в функции частиц больше использовались подчинительные союзы, нежели сочинительные.

Key-words: auxiliary parts of speech, particles, interrogative particles, subordinate and coordinate conjunctions, poetical and prosaic works, literature of the X-th – the XIII-th centuries

The article is an analysis of grammatical senses of conjunctions used in the literary productions of the X-th – the XIII-th centuries in the function of particles. It is underscored that the given problem, separate remarks exclusive, didn't become an object of any special research. Proceeding from a rich factological material extracted from poetry and prose, the author conducted

an analysis referring to the cases of functional substitution of particles for conjunctions. It is proved that in the works of the X-th – XIII-th centuries subordinate conjunctions were used more than coordinate ones.

Ҳарчанд оид ба вижагиҳои забони осори садаҳои X – XIII пажӯҳишҳои мутааддид сурат гирифтааст, аммо ба вазифаи якдигар истифода шудани аносири ёвари сервазифа аз назари муҳаққиқон дур мондааст. Аз ин рӯ, омӯхтани чунин вижагии забони осори ин давр ба ошкор сохтани манзараи грамматикӣ эҷоди суҳанварони аҳди X – XIII кумак хоҳад расонд.

Ҳангоми мавриди таҳқиқ қарор додани пайвандакҳои давраи мазкур ин нукта мусаллам мегардад, ки онҳо танҳо ба вазифаи худ истифода нашуда, дорои вазифаҳои зиёд будааст. Бояд гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани калимаҳои ёридиҳанда, бахусус пайвандакҳо, эҷоди давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ набуда, балки он мерос аз давраи миёнаи инкишофи ин забон (садаҳои IV-III пеш аз мелод – VII – VIII мелодӣ) аст. Матнҳои гуногунжанри даврони Сосониён бар он шаҳодат медиҳад, ки ин хусусият дар ин давра басо ривоч гирифта будааст. Танҳо як назари сатҳӣ ба “Корномаи Ардашери Бобакон”, ки яке аз матнҳои калонҳаҷми ин давра буда, фарогири 5000 аносири луғавист, кофист, ки манзараи комили корбурди чунин унсурҳоро дар вазифаҳои мухталиф нишон диҳад. Чунончи, пайвандакҳои тобеъкунандаи “ки” ба ҷуз вазифаи пайвандакӣ, боз ҳамчун ҳиссаҷаи саволӣ ба кор бурда шудааст (6, с.125). Бо эҳтимоли қавӣ метавон гуфт, ки хусусияти сервазифагӣ касб кардани ин гурӯҳи унсурҳои ёридиҳанда ба таҳаввулоти ҷиддии забони ниёгонамон, яъне аз сохтори флективӣ ба аналитикӣ гузаштани он, робитаи қавӣ дорад.

Доир ба пайвандакҳо забоншинос Н. Бозидов (ниг.:3) ва ҳиссаҷаҳо А. Халилов тадқиқоти доманадореро анҷом додаанд, аммо аз хусуси ба вазифаи якдигар истифода шудани ин воҳидҳои забон ишорае нашудааст.

Лозим ба ёдоварист, ки ин ҷониб ба вазифаи якдигар истифода шудани унсурҳои ёвари сервазифаро дар осори давраи мавриди назар дар мисоли истифодаи пасоянди – ро ба вазифаи пешояндҳо дар заминаи осори манзуму мансури ин қарн, “Гулистон” – и Саъдӣ, “Ҳудуд – ул - олам” – и маҷҳулмуаллиф ба риштаи таҳқиқ кашидааст¹.

Ҳоло барои намуна пайвандакҳои “агар”, “ки”, “то” ва “ҳам”- ро меоварем, ки дар осори садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссаҷаҳо истифода шудаанд. Масалан, мушоҳида мешавад, ки дар абёти зерин пайвандакҳои «агар» ба вазифаи ҳиссаҷаи пурсишии «оё» омадааст:

Бигуфтам, ки ту бозгӯ мар маро,

Агар меҳтарӣ, ё ки ҳай кеҳтарӣ (5, ҷ.7, с.3208).

Унси ту бо модару бобо кучост?

Гар ба ҷуз Ҳақ мӯнисонатро вафост.

¹ Қўрғонов З. Корбурди пасоянди – ро ба вазифаи пешояндҳо//Номаи донишгоҳ (фанҳои гуманитарӣ). – Хучанд, 2017. - №1 (50). – С.144 – 149; Қўрғонов З. Вусъати вазифаҳои ҳиссаҷаҳои номустакили нутқ дар асри XIII (дар заминаи «Гулистон» - и Саъдӣ) //Аҳбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ). – Хучанд, 2018. - №1 (74). – С.110 – 116; Қўрғонов З. Ҳиссаҷаи “магар” дар як рисолаи маҷҳулмуаллиф//Ошони меҳр. - Хучанд:Меъроҷ, 2016.- С.107 – 113.

Унси ту бо дояву лоло чӣ шуд?

Гар касе шояд ба гайри Ҳақ азуд (7, с.229).

Забоншинос Н.Бозидов хангоми таҳлили пайвандаки мавриди назар таъкид кардааст, ки: “Пайвандакҳои шартиро ҳам мувофиқи маъно ва вазифаашон ба ду гурӯҳ чудо кардан лозим аст. Яке, пайвандакҳои хоси шартӣ. Инҳо **агар (гар, ар)** ... буда, танҳо хоси чумлаи шартӣ мебошанд. Инҳо ҳамчун пайвандакҳои **яквазифа** ва **якмаъно** (таъкид аз мост –Қ.З.) танҳо барои ифодаи алокаи грамматикӣ чумлаи пайрави шартӣ ба сарчумла хизмат мекунанд” (3, с.72).

Аз ду байти дар боло оварда ва абёти дар зер буда маълум мегардад, ки ин пайвандак “яквазифа ва якмаъно” набуда, дар як маврид ба вазифаи ҳиссаҷаи “**оё**” омада бошад, дар мавриди дуҷумла ба вазифаи ҳиссаҷаи “**кошкӣ**” истифода гардидааст:

То нагардӣ ту гирифтори «агар»,

*Ки **агар** ин кардаме ё он дигар (7, с.137).*

*Оҳ **агар** вақте чу гул дар бӯстон ё чун суман,*

Дар гулистон ё чу нилфар дар обат дидаме (14, с.337).

Чӣ латифаст қабо бар тани чун сарви равонат,

*Оҳ, **агар** чун камарам даст расидӣ ба миёнат (13, с.80).*

Муҳаққиқи мазбур «пайвандаки «ки» дар забони тоҷикӣ пайвандаки сермаънотарин ва сервазифатарин» (3, с.44) буданаширо таъкид карда, ин сервазифагиро аз рӯи алоқаманд кардани чумлаҳои пайрави гуногун бо сарчумла, ки бо ин пайвандак сурат мегирад, дар назар дорад.

Аз рӯи далелҳои мавҷуда маълум мегардад, ки ин пайвандак дар осори манзуму мансури садаҳои X – XIII ба вазифаи ҳиссаҷаи «ҳамоно» мавриди корбасти аҳли эҷод қарор мегирифтааст:

*Тақдир, **ки** бар кушитанат озарм надоишт,*

Бар ҳусни ҷавоният дили нарм надоишт (8, с.192).

Харе зин карда буданд, барништастам ва бирондам ва албатта, **ки** надонистам, ки кучо меравам (2, с.172).

Ҳар касе мегуфт, ки инак шӯх ва далер марде, **ки** ўст (2, с.568).

З-аҳмақон бигрез, чун Исо гурехт,

*Сӯҳбати аҳмақ басте хунҳо, **ки** рехт (7, с.281).*

Доираи сервазифагии пайвандаки «то» нисбат ба пайвандакҳои дигар густарда буда, он дар як маврид ба вазифаи ҳиссаҷаи саволии «**оё**» омадааст:

Ҳама номдорони Эронсипоҳ

Ниҳоданд чашим аз шигифтӣ ба роҳ,

*Ки **то** кист ин мард аз Эронзамин,*

Ки ёрад гузаитан бар ин дашти кин? (10, ҷ.5, с.219).

*Ҷои дигар барои ифодаи ҳиссаҷаи таъкидии «**ҳаҷтто**»:*

... фарох шавад, ки эшон ҳама чиз ба сим харидандӣ **то** коху хезум (5, ҷ.14, с.14).

*Ҳама чаҳон зи ту очиз шуданд **то** дарё,*

Надоишт ҳеч кас ин қадру манзалат зи башиар (9, с.75).

В – он ки дуто бошад бо ӯ бадал,

***То** дили фарзандон бо ӯ дутост (9, с.19).*

Агар ройи олий бубинад ўро дил хуш карда ояд ба ҳама бо баҳо **то** ба ҳадиси мол, ки бад – ӯ арзонӣ дошта ояд (2, с.49). Бўнаسر об бар осмон андохт, ки **то** як асбу астар ба кор асту изтиробҳо кард (2, с.59).

...хон мағлуб шуд ва оқибат аҳлу қавми **ӯ** **то** занону духтар дар даст омаданд (12, қ.1, с.107).

Дар мавриди сеюм ба вазифаи ҳиссаҷаи таъкидии «**зинҳор**» ба кор рафтааст:

*Ба Сосониён **то** мадоред умед,*

Маҷӯед ёқут аз сурхбед (10, қ.10, с.65).

Бад-ӯ гуфт Баҳром, к- «Эй туркзод,

*Ба хун рехтан **то** набоишӣ ту шод (10, қ.9, с.272).*

Намонад кас дар ин дайри сипанҷӣ,

*Ту низ ар ҳам намонӣ, **то** наранҷӣ (4, с.298).*

*Ҳақир **то** нашуморӣ ту оби чаими фақир,*

Ки қатра – қатра борон чу бо ҳам омад ҷуст (13, с.51).

Ва ниҳоят дар вазифаи чорум барои ифодаи ҳиссаҷаи «**ҳамоно**» омадааст:

Али нома ба хатти Амир Масъуд, ки эшон надида буданд ба Бӯсаиди дабир дод ... набишта буд ... чун наврӯз бигзарад сӯи Ғазнин равем ва тадбири бародар чунонки бояд сохт, бисозем, ки моро аз вай азизтар кас нест **то** ин ҷумла шинохта ояд, иншооллоҳ ... (2, с.9).

Агар ройи Али бубинаду фармон бошад, якеро аз мӯътамадони даргоҳ **то** берун биншинад ва ин бандагон он ҷо раванд (2, с.21).

Шаб чу шаҳ Маҳмуд бармегашт фард,

Бо гурӯҳе қавми дӯздон бозх(в)ард.

Пас бигуфтандаш: «Кий, эй булвафо!»

Гуфт шаҳ: «Ман ҳам якеам аз шумо».

Он яке гуфт: «Эй гурӯҳи макркеш!»

***То** бигӯяд ҳар яке фарҳанги хеш.*

То бигӯяд бо ҳарифон дар самар,

К-ӯ чӣ дорад дар ҷибиллат аз ҳунар?» (7, с.630).

Гар оқилу ҳушёрӣ в – аз дил хабар дорӣ,

***То** одами – т хонанд, варна кам аз анъомӣ (14, с.146).*

Пайвандаки «**ҳам**», ки вазифаи таъмин кардани алоқаи баробарии аъзоҳои ҷумла ва ҳуди ҷумлаҳоро бо тобиши таъкид ба ҷо меорад, дар осори ин давр ба вазифаи ҳиссаҷаи «**низ**»: омадааст:

Як лахти хун бачаи токам фирист аз он – к,

*Ҳам бӯи мушк дорад, **ҳам** гунаи ақиқ (5, қ.49, с.257).*

Ин ноҳияте аст **ҳам** аз Табаристон (5, қ.49, с.258). Ту **ҳам** мумкин нахоҳӣ будан дар шуғли хеш (5, қ.49, с.258). Ва сухан буд, ки дар як китоб, нақл аз шайхе буд ва дар катойби дигар аз шайхе дигар ба хилофи он; ва изофоти хикоёту ҳолоти мухталиф **ҳам** буд (1, с.3). Мудаббирони мамолики он тараф дар дафъи мазаррати эшон мушоварат ҳамекарданд, ки агар ин тоифа **ҳам** бар ин насақ рӯзгоре мудовамат намоянд, муковамат мумтанӣ гардад (13, с.49).

*Шудам тир бад - ин сону ту **ҳам** худ на ҷавонӣ,*

Маро сина пуранҷуху ту чун ҷафтакамонӣ! (8, с.321).

Ҳамин тарик, маърифати дурусти тобишҳо ва вазифаҳои гуногуни айни як унсури ёридихандаи нутқ дар ҳалли маъноҳои сарбаста ва мураккаби матнҳои мансуру манзум заминаи мусоидеро фароҳам меоварад. Аз рӯи мушоҳидаи мо дар осори садаҳои X – XIII бештар пайвандакҳои тобеъкунанда ба вазифаи ҳиссаҷаҳо истифода шуда, доираи қорбурди пайвандакҳои пайваस्तкунанда ба ин вазифа маҳдуд

мебошад. Маълум мегардад, ки пайвандақҳои тобеъкунанда нисбат ба пайвандақҳои пайваस्तкунанда дар ин давр ба вазифаи ҳиссаҷаҳо вусъати комил доштааст. Ниҳоят, чунин вазоифи пайвандақҳо ба ин давр хос набуда, оғози он аз давраи миёнаи забонҳо сарчашма гирифтааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. *Аттор Фаридаддун. Тазкират – ул – авлиё /Ф. Аттор. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хучанд, 2009.*
2. *Байҳақӣ Абулфазл. Таърихи Байҳақӣ/Абулфазл Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Фаёз. Техрон: Интишороти Хурмус, 1387 (2009 – и мелодӣ). Чопи аввал. – 10 + 990 с.*
3. *Бозидов Н. Пайвандақҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик/Назаршо Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985.*
4. *Ганҷавӣ Низомӣ. Куллиёт (Хусарву Ширин)/Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе: Адиб, 2012.*
5. *Деҳхудо А. Лугатнома/Алиакбари Деҳхудо. Ҷилдҳои 1 – 50. – Техрон: Муассисаи интишороти ва чопи Доносигоҳи Техрон, 1328.*
6. *Книга деяний Ардашира сына Папака. Транскрипсия текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М. Чунаковой. – Москва, 1987. – 164 с.*
7. *Румӣ Чалолуддин. Маснави маънавӣ/Чалолуддини Румӣ. Таҳия танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода. – Техрон: Нашири замон, 2001.*
8. *Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луготи тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007.*
9. *Фарруҳӣ. Девон. – Техрон, 1350.*
10. *Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома (Ахтарони адаб)/Абулқосим Фирдавсӣ. Ҷилдҳои 1 – 10. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.*
11. *Ҳудуд – ул – олам мина – л – Машириқ ила – л – Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А. Ҳасанов. – Душанбе: Бухоро, 2014.*
12. *Ҷувайнӣ Атомалик. Таърихи ҷаҳонгушоӣи Ҷувайнӣ/Атомалик Ҷувайнӣ. Ба саъю эҳтимоҷи ва тасҳеҳи аллома Қазвинӣ. – Машиҳад, 1312.*
13. *Шерозӣ Саъдӣ. Гулистон/С. Шерозӣ. (Бар асоси тасҳеҳ ва табъи шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳои байтҳои душвор). Мураттиб ва баргардони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009. – 345 с.*
14. *Шерозӣ Саъдӣ. Куллиёт/С. Шерозӣ. Аз рӯи нусхаи тасҳеҳишудаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. – Техрон: Қақнус, 1371.*

Reference Literature:

1. *Attor Faridaddun. Anthology of Holy Men. – Faridaddun Attor. Transposition of the text by M. Akilov. – Khujand, 2009.*
2. *Baykhaki Abulfazl. The History of the Baykhaki. // Abulfazl Baykhaki. Unde the editorship of Aliakbar Fayoz. – Tehran: “Hermes” publishing-house, 1387/2009. The first edition. – 10+990 pp*
3. *Bozidov N. Conjunctions in Modern Tajik Language // nazarsho bozidov. – Dushanbe: Enlightenment. 1985*
4. *Ganjavi Nizomi. Compositions (Khusrav and Shirin) // Nizomi Ganjavi. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2012*

5. *Dehhudo A. Dictionary // Aliakbar Dehhudo. VV. 1-50. – Tehran: Tehran University publishing-house. 1328 hijra*
6. *The Book of Deeds Performed by Ardashir, Papak's Son. Transcription of the text, translation from Persian, introduction, commentary and glossary by O. M. Chunakova. – Moscow, 1987. – 164 pp*
7. *Rumi Jaloliddin. The Poem about the Concealed Sense // Jaloliddin Rumi. Preparation and transposition of the text by Bahriddin Alizoda. – Tehran: Time of Edition. 2001*
8. *Rudaki Abuabdullokh. Poems. Preparation of the texts, authors of the introduction, commentaries and glossary: Rasul Khodizoda and Aliya Mukhammad Khurosoni. – Dushanbe: Man-of-Letter, 2007*
9. *Farruhi. Divan. – Tehran, 1350 hijra*
10. *Firdawsi, Abulkosim. Shakh-Name (The Star of Poetry) Abulkosim Firdawsi. VV. 1-10. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007-2010*
11. *Hudud-ul-olam mina-l-Mashrik ila-l-Magrib. Preparation of the text, introduction: A. Hasanov. Dushanbe: Bukhara, 2014*
12. *Djuvaini Atomalik. Djuvaini's Story Opening the World. Atomalik Djuvaini. Under the editorship of Kazvini. – Meshkhed, 1312 hijra*
13. *Sherozi S. The Rose Garden. Based on the edition of Mukhammadali Furughi. Compilation and transposition of the text by Obid Shakurzoda. – Dushanbe, 2009. – 345 pp.*
14. *Sherozi Saadi. Compositions // S. Sherozi. Based on Mukhammadali Furughi's edition. – Tehran: Kaknus, 1371 hijra.*

УДК 80
ББК 81.2-3

**ХУСУСИЯТҲОИ КОРБАСТИ
ВОЖАҲОИ ЗИДМАӢНО ДАР ЯК
АСАРИ ҶУҒРОФӢ** **Қодирова Фирӯза Рустамовна,**
докторант (PHD)-и ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ОСОБЕННОСТИ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНТОНИМОВ В
ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ТРУДЕ** **Қадирова Фируза Рустамовна,**
докторант (PHD) ХГУ им. акад. Б.
Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

**PECULIARITIES OF USAGE OF
ANTONYMS IN THE GEOGRAPHICAL
WORK** **Kadirova Firuza Rustamovna, Doctoral**
Student of KhSU named after academician
B.Gafurov (Tajikistan Khujand)
E-MAIL: fkdirova9101@mail.ru.

Калидвожаҳо: «Ҷаҳоннома», Бакрон, лексикологияи таърихӣ, таснифоти антонимҳо

Дар мақола дар мавриди вожаҳои муқобилмаъноӣ таркиби лугавии яке аз ҷолибтарин асарҳои ҷуғрофӣ – «Ҷаҳоннома» баҳс рафтааст, ки онро дар асри XIII Муҳаммад ибни Начиби Бакрон барои шарҳи харитааш таълиф намудааст. Забони асар унсурҳои гуногуни лексикиро фарогир аст, ки онҳо барои таърихи забони адабии тоҷикӣ аҳамияти калон доранд. Таркиби лугавии асар бою рангин буда, дорои хазинаи бебаҳои аслии лугавӣ аст. Зимни омӯзиши маълум гардид, ки дар асар дар баробари дигар қабатҳои лексикӣ, вожаҳои антонимӣ низ дар мавридҳои муайян ва бо маҳорати баланде корбаст гардидаанд. Бакрон бо истифодаи васеи калимаҳои муқобилмаъноӣ забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва ғайра ҷолибияти асарро таъмин намудааст, зеро тавассути ин гурӯҳи калимаҳо дар аксар маврид маъно ва матлаб боз ҳам дақиқтару саҳеҳтар инъикос ёфтааст.

Ключевые слова: «Джахан-наме», Бекран, историческая лексикология, антонимы, классификация антонимов

Изучаются антонимы лексического состава увлекательного географического сочинения XIII века “Джахан-наме”, которое написано в качестве сопроводительного трактата к карте и автором которого является Мухаммад ибн Наджиб Бекран. Особое внимание уделено языку и способам выражения мысли, так как эти слова играют значительную роль в определении словарного состава языка конца XII - начала XIII века. В связи с этим делается вывод, что изучение словарного состава данного сочинения может обогатить лексический состав современного таджикского языка. В процессе изучения выяснено, что в сочинении, наряду с другими лексическими видами, в определённых моментах с большим мастерством использовались антонимы. Бекран с помощью антонимов таджикского, арабского и других языков обеспечил занимательность сочинения, так как в большинстве случаев с помощью данного типа слов цель и смысл выражаются более тонко и точно.

Key words: “Djahan-Name”, Bekran, historical lexicology, antonyms, classification of antonyms

The article dwells on the studies of antonyms included into the lexical structure of the entertaining geographical composition of the XIII-th century "Djahan-Name" written as an accompanying treatise to the map whose author is Mukhammad ibn Nadjib Bekzan. Special attention is paid to language and the mode of expressing thought as these words play a considerable role for determination of the basic stock of language vocabulary at the end of the XII-th - the beginning of the XIII-th centuries. Proceeding from these factors the author comes to the conclusion that a study of the vocabulary presented in this composition can enrich the lexicon of modern Tajik language. It is elicited that alongside with other lexical types antonyms were used in certain sequences with great mastery. By virtue of the antonyms taken from Tajik, Arabic and other languages Bekran provided entertainment of the composition as in majority of cases aim and sense are expressed with more subtlety and accuracy with the help of this type of words.

Муқобил ва муҳолиф будани маъно аломати аввалиндараҷаи антонимҳо ба шумор рафта, чи дар нутқи шифоӣ ва чи дар нутқи бадеӣ ҷиҳати муассирии онро таъмин месозад. Антоним худ калимаи юнонӣ буда, маънои «номи муқобил»-ро ифода менамояд (10, 26). Дар хусуси ин гурӯҳи калимаҳо муҳаққиқону забоншиносон нуктаю назари гуногун доранд. Аз ҷумла, дар забоншиносии тоҷик муҳаққиқоне ба монанди Р.Ғаффоров (4), Х.Маҷидов (7), Ҳ.Талбакова (12), Қ. Тоҳирова (13) ва дигарон бо омӯзиши антонимҳо машғул ва дар осори худ таърифҳои мухталифи онро дода, таснифи гуногуни антонимҳоро пешкаш намудаанд.

Забоншиносии варзидаи тоҷик Қумрӣ Тоҳирова дар асари худ «Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» вожаҳои зидмаъноро ҳамчун «калимаҳои ифодакунандаи маънои хилофи ҳамдигар» эзоҳ дода, аз рӯи маъно ба 4 гурӯҳ:

1. мафҳумҳои ба вазъият ва ғайбӣ инсон, ба ҳодисаҳои табиат ва умуман предметҳо вобаста (доноӣ-нодонӣ, тар-хушк, хуб-бад...);

2. мафҳумҳои замонӣ ва маконӣ (рӯз-шаб, рост-қач, дур-наздиқ...);

3. мафҳумҳои ба ҳолати рӯҳия, кайфият, ҳиссиёти инсон вобаста (ҳанда-гирия, дӯстӣ-душманӣ, хушхолӣ-маъюсӣ...);

4. мафҳумҳои ба ҳам зидди ба амалу ҳолати предмет вобаста (рафтани-нарафтани, дидани-надидани...), аз рӯи сохт ба 3 навъ (сода, сохта, мураккаб) ва аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ низ ба 3 қисм (антонимҳои исм, сифат ва зарф) бо зикри мисолҳо тақсимбандӣ намудааст (13, 20-21).

Муаллифи китоби «Очеркҳои оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», луғатшинос М.Муҳаммадиев дар мавриди антонимҳо ҳамчун «категорияи муҳими лексикӣ», рабту фарқи он аз тазод ва дигар махсусиятҳои суҳан ронда, аз ҷиҳати мавзӯ ва маъно ба 7 гурӯҳ, яъне антонимҳои ифода ё ишоракунандаи: 1) аломат, ҳолат ва қобилияти шахс; 2) ҳодисаҳои табиат; 3) номи вақт ва фаслҳои сол; 4) масоҳат, ҳаҷм ва андоза; 5) муносибат, ҳиссиёт ва ҳолати шахс; 6) сифат ва хусусияти предмет аз ҷиҳати мазза ва таъм; 7) ҳаҷм, миқдор ва сифати предмет ҷудо кардааст (9, 29-31).

Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» қайд шудааст, ки вожаҳои антонимӣ асосан дар таркиби сифатҳо (нек – бад, калон – хурд, дур – наздиқ...) ба назар расида, аломату махсусиятро ифода менамоянд (4, 21).

Муаллифони «Қаломии Қамол» А.Абдуқодиров ва А.Давронов танҳо дар калимаҳои сифатӣ вучуд доштани антонимҳоро рад намуда, исбот кардаанд, ки ба ҷуз ҳиссаҳои муस्ताқил дар калимаҳои ёридиҳанда низ антонимҳо ба назар мерасанд (1, 39).

Муҳаққиқ Меҳроб Ҷумъаев дар мавриди мавқеи антонимҳо дар осори назмиву насрӣ хеле дурусту бамаврид қайд намудааст: «Ҳарчанд муқобилгузори дар назм ниҳоят зиёд истифода гардида, боиси таъсирбахш ва пуробурангу ҷолиб ифода ёфтани фикр мешавад, вале насри бадеӣ низ аз ин истисно нест, зеро зиндагӣ худ аз тазодҳо иборат аст ва тасвири ҳамин тазодҳо нависандаро водор менамояд, ки аз калимаҳои муқобилмаъно истифода барад» (16, 128).

Дар воқеъ, антонимҳо дар таркиби осори гуногун мавқеи муайяне дошта, бештар барои зикри маъниҳои хилофу муқобил хидмат менамоянд. Бо мақсади инъикос намудани мавқеъ ва дараҷаи қорбурди антонимҳо дар осори ҷуғрофӣ мо таркиби луғавии асари илмӣ қарни XIII – «Ҷаҳоннома»-и Муҳаммади Бакронро мавриди омӯзиш қарор додем (2). «Ҷаҳоннома» аз ҷумлаи хазинаҳоест, ки оид ба вазъу шароит, хусусияту ҷолибият, афзалияту норасоии мавзеъ ва минтақаҳои ба Хоразмшоҳ Муҳаммад (солҳои ҳукмронӣ 1200-1220) тааллуқдошта, ҳамзамон оид ба харитаи тартибдодаи Бакрон («Ашқоли ақолим») маълумоти ҷолиби ҷуғрофӣ медиҳад (3, 83; 17, 355). Бакрон бо дақиққорӣ ва маҳорати баланд тасвири кулли маҳаллу минтақаҳои гуногунро ба анҷом расонидааст (6, 200-205). Забон ва тарзи баёни муаллиф низ қобили тавачҷуҳ ва бисёр шавқовар буда, омӯзиши он дар муайянсозии таърихи инкишофи забони адабии тоҷикӣ аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд.

Чӣ тавре ки донишманди машҳури тоҷик Носирҷон Маъсумӣ қайд намудааст: «Манбаъ ва сарчашмаи ягонаи омӯзиши таърихи забони адабии тоҷик асарҳои хаттӣ дар замонҳои гуногун бавучудодаи илмӣ таърихӣ, расмӣ ва адабӣ мебошад. Онҳо нормаи луғавӣ, услубӣ ва сохту хусусиятҳои грамматикӣ забони адабиро равшан мекунанд, барои фаҳмонидани инкишофи таърихӣ забони адабӣ материал медиҳанд» (8, 153).

Забоншинос Д.Фозилов низ таъкид медорад, ки «омӯзиш ва таҳқиқи забони адабиёти классикӣ, аз як тараф, барои муайян намудани хусусиятҳои забони адабии тоҷик дар давраи муайян аҳамият дошта бошад, аз тарафи дигар барои такмил ва ошкор намудани раванди инкишофи забони адабии муосири тоҷик аҳамияти бузурги назарӣ ва амалиро дорад» (15, 5-6).

Бо тақя ба назарияи забоншиносон мо таркиби луғавии «Ҷаҳоннома»-ро мавриди омӯзиш қарор додем ва дар мақолаи мазкур бевосита аз истифодаи антонимҳо сухан меравад. Зимни омӯзиш дар таркиби асар маводи фактологӣ зиёдеро пайдо намудем, ки тавассути ин гурӯҳи калимаҳо дар аксар маврид маъно ва матлаб боз ҳам дақиқтару саҳеҳтар инъикос ёфтааст:

«*Фурот обе бузург аст, аммо аз Дачла камтар бошад*» (2, 48);

«*Ҳам дар ин дарё моҳие бошад, болои ӯ як газ кам ё беш ва ӯ дар ҳаво бипарад*» (2, 86).

Дар ҷумлаҳои болоӣ сатҳи оби Фурот ва Дачла бо истифода аз антонимҳои **бузург** ва **кам** ва андозаи моҳӣ тавассути калимаҳои **кам-беш** нишон дода шудааст. Дар мавриди дигар, дар фасли даҳум зимни шарҳи мавқеи ҷойгиршавии кӯҳҳо антоними **рост** ва **чап** қорбаст гардидааст:

«*Ва чун аз Рай ба Сипохон равӣ, Каркасқӯҳ бар дасти **чап** бошад*» **Сиёҳқӯҳ** бар дасти **рост**» (2; 57).

Аз мутолиаи асар бармеояд, ки муаллиф барои дастрасу дилпазиртар гардидани асари хеш кӯшидааст, то махсусияти аҷиби ҳар як мавзеъ ва ё ашро тасвир намояд. Аз ҷумла, тавассути антонимҳои *андак-азим*, *сабо-дабур*, *ҷастан-нишастани бод* хатарнок будани Ҷубилот ном мавзеи ҳамшафати Торонро инъикос кардааст:

«Ва ба наздикии Торон мавзеи дигарест, ки онро «Чубилот» гӯянд, ҳам мавзеи махуф аст ва ба **андак** боде он чо мавҷҳо хезад **азим** ва киштии гарқ кунад. Ва чун боди сабо ё **дабур** **частан гирад**, киштии бибанданд, то вақте ки бод **бинишинад**» (2, 25).

Аз антонимҳои зикршуда калимаи **дабур** то андозае аз истифода бозмондааст. **Дабур** вожаи арабӣ буда, муқобили боди сабо он боде аст, ки аз ҷониби шарқ мезавад (114, 185), яъне дабур боди аз тарафи ғарб вазандаро ифода менамояд (14, 395).

Мувофиқи назарияи донишмандони забоншинос маънои гуногуни калимаҳо дар таркиби матн боз ҳам дақиқтару мушаххастар ифода меёбанд. Аз ҷумла, дар таркиби асар мавриди назар низ мо калимаҳои **зиён** ва **қарорро** мушоҳида намудем, ки бо маънои муқобил ба кор рафтаанд:

«Ва дар ҳудуди Табаристон чаишаест ба наздикии деҳа. Ва мардумони он деҳа об аз он чаиша баранду хӯранд. Ва дар саҳрои он деҳа ҷинсе кирм аст, ҷамоате ки ба об овардан раванд, кӯш медоранд то пой бар он кирм наниҳанд. Ва агар касе ба хато пой бар ӯ ниҳад, об дар сабӯи ӯ ганда ва талх шавад ва албатта натавонад хӯрд ва ҳамчунин шавад ҳар кас, ки аз паси ӯ бошад, обаи табаҳи шаваду ба зиён ояд. Аммо ҳар кӣ дар пеши ӯ бувад, оби ӯ ба **зиён** наёяду ба **қарор** бошад» (2, 90).

Бояд қайд намоем, ки «Ҷаҳоннома» аз бист фасли ҳаҷман гуногун таркиб ёфта, ҳар кадоме дар навбати худ шомили муҳтавои ҷолиб аст. Масалан, дар фасли шонздаҳум Бакрон аз хусуси маъруфтарин аҷоиботи олам маълумот овардааст, ки яке аз он кӯҳи «Палангон» мебошад:

«Дар ҳудуди Макрон аз сӯи Кирмон кӯҳе аст, ки онро «Палангон» хонанд. Аз вай кулӯҳе баргирӣ ва бишканиӣ, бар мавзеи шикастани ӯ сурати одамӣ падид ояд, нишаста ё истода ё хуфта ва чун он боқиро бишканиӣ дигарбора ҳамчунин падид ояд. Ва чандон ки мешиканиӣ, ҳамчунин бувад. Ва агар он кулӯҳро биқӯбӣ ва ба об **тар** қуниву гил кунӣ ва биниҳӣ то **хушк** шавад, он гоҳ бишканиӣ, ҳамчунин падид ояд» (2, 83).

Чӣ тавре ки дидан мумкин аст, дар ҷумлаи болоӣ махсусияти ғайримуқаррарии кулӯҳи кӯҳ қайд шуда, антонимҳои **тар** ва **хушк** ба кор рафтааст.

Ба ин монанд, Бакрон дар бисёр мавридҳо аз аломату аҷоибот сухан карда, калимотеро ба кор бурдааст, «то ба вақти мутолиаи ин маонӣ маълум бошад» (2, 12). Воқеан ҳам, аз мутолиаи асар дар баробари маълумоти ҷуғрофӣ, ҳамчунин нуктасанҷии муаллифро низ пай бурдан мумкин аст:

«Ин баҳи **дароз** гаит ва ба татвил анҷомид, мааҳозо (бо вуҷуди ин –Ф.Қ.) аз аҷоиб боқӣ аст, аммо чун шарт **эҷоз** аст, мурутти он авлотар» (2, 92).

Ҷолибияти дигари асар дар он аст, ки аксари вожаҳои муқобилмаъноро худи муаллиф тавассути зикри муродифҳо аз забонҳои ғайр шарҳу тавзеҳ додааст:

«**Наҷд** болоро гӯянд дар луғати араб ва **ғавр** нишебро» (2, 105).

Калимаҳои “наҷд” ва “ғавр” маҳсули забони арабӣ буда, чӣ тавре ки Бакрон қайд намудааст, яке “замини баланд” ва дигаре “пастиву чуқурӣ”-ро ифода мекунад.

Ба ин монанд, дар ҷумлаи поёнӣ вожаҳои муқобилмаъноӣ **мадду** **чазр** бо истифода аз муродифҳо **зиёд** ва **нуқсон** тавзеҳ гардидааст:

«**Мад** (**д**) зиёдат шудани об аст ва **чазр** нуқсони он» (2, 25).

Дар мавриди дигар зимни шарҳи васеъ ва муфассали калимаҳои мазкур (мадду чазр) аз антонимҳои дигар (иртифоъ/ба қарори хеш омадан, зиёд/камтар, васат-усамомъ/тахт-ул-арз) низ қорбасти намуда, хонандаро бо воқеияти аслии холи об дар замони мадду чазр ошно сохтааст:

«**Ва ба вақти мад(д)** об қариб даҳ газ аз мавзеи хеш **болотар** ояд ва **иртифоъ** гирад ва **ба вақти қазр ба қарори хеш** бозишавад. Ва мумкин ки ба баъзе мавозеъ **зиёдат** аз ин бошад ва ба баъзе **камтар**.

Аммо дар замони **мадду қазр** хилоф кардаанд. Баъзе гӯянд, дар ҳар шаборӯзе ду бор бошад ва гуфтаанд, ки ин тааллуқ ба рафтани моҳ дорад, ки чун қамар тулӯъ кунад, оби дарё **мад(д)** кунад ва **зиёдат** гардад ва чун ба **васат-ус-самоъ** расад, **қазр кунад** ва **нуқсон** гираду ба қарори хеш бозишавад. Ва ҳамчунин **таҳт-ул-арз** таъсир кунад» (2, 26).

Калимаҳои «васат-ус-самоъ» ва «таҳт-ул-арз» низ ба забони арабӣ тааллуқ дошта, «миёни осмон» ва «зери замин»-ро ифода мекунанд ва Бакрон ба василаи ин вожаҳо сатҳи баланду пастшавии оби баҳру дарёҳоро тасвир намудааст.

Зимни мутолиа ва ҷустуҷӯи вожаҳои муқобилмаъно мо ба як махсусияти фардии асар дучор шудем, ки ин ҳам бошад, дар номи мавзеъ ва ё ашё баён гардидани маъноҳои зид аст. Масалан, дар фасли ҳаштум зимни овардани маълумот дар бораи қазираҳо, ба монанди дигар мавзеъҳо, ҳамчунин номи қазираҳо низ тавзеҳ ёфтааст:

«**Ҳам дар ақсои шимол дар ҷониби машириқ аз қазираи «Мавлӣ» гуфтем** ду қазира аст, ки якеро «**Амронус-ур-риҷол**» мегӯянд ва якеро «**Амронус-ун-нисо**» ва ҳамонро ин лафзи «амронус» румӣ аст. Ва ин ҳар ду қазираи ба ҳам наздик аст, дар яке ҳама **мардон** бошанд ва дар дигаре ҳама **занон**» (2, 39).

Дар фасли ҳабдаҳум низ оид ба “маъдану чавҳар ва ғайри он” ҳарф зада, ном ва мавзеи дастраскунии аносири пурарзиш, аз ҷумла чавҳари «**ширин**» ва «**туриш**» қайд гардидааст:

«**Даҳна** ин чавҳар ду навъ бошад: якеро «**ширин**» хонанд ва дигареро «**туриш**». Ва **ширин** аз Фаранг оранду онро «**даҳнаи фарангӣ**» хонанд ва **туриш** аз сӯи Кирмон оранд. Ва аз сӯи Кирмон низ навъе дигар меафтад, ки онро «**туришу ширин**» мехонанд. Ва **ширин** дар кони зар меёбанд ва **туриш** дар кони мис» (2, 97).

Дар мавриди дигар, мо антонимҳои ифодакунандаи мафҳумҳои тараф (машириқ-мағриб), аниқтараш халиҷҳои баҳри Мухит (Машириқӣ-Мағрибӣ)-ро мушоҳида намуда метавонем:

«...яке **аз сӯи машириқ** ва он **бузургтар** аст ва онро дар кутуб «**Халиҷи машириқӣ**» хонанд ва дигаре **аз сӯи мағриб** ва он **хурдтарест** ва ўро «**Халиҷи мағрибӣ**» хонанд» (2, 17).

Ба ин монанд, барои мушаххас намудани маълумоти гуногун муаллиф дар асар ин гуна унсурҳои забонӣ, яъне антонимҳоро ба таври фаровон истифода намудааст: **мадду қазр**, **хурду бузург**, **зиёдату нуқсон**, **манфиату мазаррат**, **иҷмол(кӯтоҳ)**-дароз, **бисёр-кам**, **обод-хароб**, **сармо-гарм**, **сардсер-гармсер**, **рӯз-шаб**, **ширин-туриш**, **наҷд/боло-гавр/нишеб**, **рӯз-шаб**, **васеъ-танг**, **рутубат-хушкӣ**, **дарун-берун**, **дур-наздик**, **дароз/тӯлонӣ-кӯтоҳ/мухтасар** (иҷмол), **бисёр/зиёд-кам/андак**, **ҷуфт тоқ**, **ширин-талх**, **нек-ганда**, **торик-равшан**, **сиёҳ-сафед**, **сиёҳранг-сапедпӯст**, **аввал-охир**, **пӯшида-кушода**, **танҳо-чамъ**, **сабо-дабур**, **рост-чап**, **баланд-паст**, **мабдаъ-ниҳоят...**

Мабдаъ-ниҳоят:

«**Ва агар бод рост чаҳад**, як бод аз **мабдаи** (аввал, ибтидо – Ф.Қ.) **Халиҷ киштиро ба ниҳоят** расонад» (2, 18);

Ибтидо-ниҳоят, камтар-бештар, дар ҷиҳати ҷануб-дар ҷиҳати шимол:

«**Ва тӯли** ин халиҷ аз ҳадди машириқ, ки **ибтидои** ўст, то Қулзуму Барбар ва Ҳабаши, ки **ниҳояти** ўст, маблаг ду ҳазору шашсад фарсанг бошад ва арзи ў мухталиф бувад. Ҷое бошад, ки (ба нӯҳсад фарсанг бирасад ва ҷое бошад, ки) **сесад фарсанг** ва

камтар низ. *Ва баъзе аз ин арз дар чиҳати чануб бошад ва баъзе, ки бештар аст, дар чиҳати шимол»* (2, 18).

Аз далелҳои болоӣ дидан мумкин аст, ки аксари вожаҳо имрӯз низ ба таври васеъ истифода гардида, оммафаҳм мебошанд.

Воқеан ҳам, Муҳаммади Бакрон бо истифодаи васеи калимаҳои муқобилмаъноӣ забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва ғайра ҷолибияти асарро таъмин намудааст. Муаллиф дар асар зимни шарҳу зикри маълумот ҳар як калимаро барои ифодаи мафҳуми муайяне бамаврид истифода намуда, кӯшидааст, ки он мафҳумҳо ифодагари маънии амиқу дақиқ бошанд. Зимни омӯзиши таркиби луғавии ин асар мо тасдиқи ақидаи муҳаққиқи тоҷик С.Сабзаевро дар мавриди «чун синонимҳо калимаҳои зидмаъно ҳам дар вазъияти гуногуни нутқ ва шаклҳои гуногун» ба кор рафташонро мушоҳида намудем (11, 26).

«Ва Хазар ду қавме бошанд: яке қавми сапеднӯст бошанду некӯрӯй ва дигаре сиёҳчирдаву ба ҳиндувон монанд ва эшонро «Қароҳазар» хонанд. Ва рус, ҳамчунин, ду қавм бошанд: берунӣ ва андарунӣ, аммо ҷумла сапед бошанд» (2, 112).

Аз рӯи ифодаи маъно антонимҳои таркиби асарро ба таври зерин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

а) замон ва вақт: рӯз-шаб, зимистонӣ-тобистонӣ, аввали моҳ-охири моҳ...

*«Ва дар мамлақати Чоба қазираест аз баҳри Ахзар, ки онро «Бартил» хонанд ва дар вай иморат нест. Ва ҳар касе, ки он ҷо расад, шаб қарор натавонад гирифт, ба сабаби он ки дар вай бонғҳои мухталиф мешаванд ва ҳеч ҳайвон набинанд. Ва чунин гӯянд, ки овози табл шунаванд ва овози автору (ҷамъи ватар, асбоби мусиқӣ –Ф.Қ.) мазомир (нағмаҳое, ки бо най навохта мешаванд –Ф.Қ.). Ва ин ҷумла ба **шаб** бошад, ба **рӯз** ҳеч набошад»* (2, 40);

*«Ва баъзе гӯянд, ки шаш моҳи **тобистонӣ** мад(д) кунад ва шаш моҳи **зимистонӣ** қазр кунад. Ва баъзе гӯянд аз **аввали моҳ** қамарӣ то чаҳордаҳ рӯз, ки нури қамар дар зиёдат бошад, мад(д) кунад ва чун нури қамар дар нуқсон шавад, дар **охири моҳ** қазр кунад»* (2, 26);

б) муносибату амал ва вазъу ҳолат: дӯст-душман, бемор-сиҳат, зинда-мурда, хавф/хатар/ҳалок-раҳо/ҳалос/начот, манфиату мазаррат, ғоида-зиён, савоб(дуруст)-хато, зиён-қарор...

*«Бароҳима ба Ҳиндустон қавме бошанд аз уламои эшон, ки эшонро «Бараҳман» хонанд ва чун ин лафзро ҷамъ кунанд, «Бароҳима» гӯянд. Эшон ҷамоате бошанд ва ҳаме даъво кунанд, ки афсунҳо кунем ва бад-он мақсудҳо барорем, чун **ҳалок кардани шахсе** ва **сиҳат додани шахсеро**, ки захр дода бошанд, ё мор газида бошад, бастанӣ борону тагарг бар ноҳияте ё деҳе ва ҳаллу уқуди корҳо ва **манфиату мазаррат** расонидани халқи Худоеро»* (2, 113);

*«Ва аммо раёда ҷинси моҳие аст, ки ўро чун дар даст гириӣ, даст меларзад, то аз даст наҷфтад ва албатта нигоҳ нагирон дошт, то модоме, ки **зинда** аст, аммо чун **билирад**, битвон хӯрд ва ҳамчун дигар моҳиён бувад ва ҳеч тафовут набошаду зиёне надорад»* (2, 47);

*«...баъд аз он муддати бисту ҳафт рӯз мерафтем, то ба ҳисоре чанд расидем **хароб**, ба наздикии кӯҳе азим ва аз он ҷумла як ҳисор **ободон** буд ва дар вай тәне чанд буданд»* (2, 110);

в) миқдору андоза: чуфт тоқ, дароз/тӯлонӣ/тафсил-кӯтоҳ/мухтасар/ичмол, аризтар-камтар, бисёр/зиёд-кам/андак, васеъ/фарох-танг, бузург-хурд, беш-кам, зиёдату нуқсон, мад(д)/зиёд-чазр/кам...:

«...ин дарёҳоро ба **тафсил** ёд кунем ва аз кайфияти ҳоли ҳар як тарафе бар сабили **ичмол** падид кунем» (2, 19);

«Аммо арзи ӯ муҳолиф бувад, ҷое ки **аризтар** аст, дувиств фарсанг бошад ва киштии ба сездар рӯз убур кунад ва ҷое, ки **камтар** буд, шаст фарсанг бошад» (2, 23);

«Биёбони Хоразм миёни Хуросон ва Хоразм биёбоне маъруф аст ва ҳолоти ӯ ба касрати мушоҳида маълум. Агар дар шарҳи он **итнобе** (сухани дароз, татвили калом – Ф.Қ.) наравад, гараз **эҷоз** (мухтасарбаёнӣ – Ф.Қ.) бошад» (2, 64);

г) мавқеъ/намуд, масофа ва самт: берун/зоҳир-дарун/ботин, дур-наздик, оғоз/аввал/мабдаъ-тамом/охир/ниҳоят, боди сабо-дабур, чап-рост, васат-ус-самоъ-тахт-ул-арз, зер-забар...:

«Ақиқ ва ҷазъ _ ин ҳар ду ҷавҳар аз Яман оранд. Санге бошад дар саҳро баргиранд ва рӯи ӯро бисоянд, то ақиқ ё ҷазъ берун ояд. Ва зоҳири ин санг мисли пӯсте бошад ӯро. Ва **лавни зоҳири** ӯ муҳолифи **лавни ботин** бувад» (2, 97);

«Ва буҳайраҳоро низ мавҷ бошад, аммо ҳар якеро бар андозаи ӯ ва мавҷ аз **дур** падид ояд, мисли кӯҳи бузурге ва аҳли киштии ҷумла битарсанд аз гарқа шудан, чун ба **наздикии** киштии расад, **иртифои** ӯ камтар мешавад, то ба **зери** киштии берун шавад» (2, 29);

г) аломату хусусият: обод-хароб, муттасил-муфрад, ширин-турш, хуш-талх, неканда, рутубат-хушкӣ, торик-равшан, сиёҳ-сафед, сиёҳранг-сапедпӯст, танҳо-ҷамъ, нарм-сахт, начд/боло-ғавр/нишеб, баланд-паст, сармо-гарм, сардсер-гармсер, пӯшида-кушода...:

«Ва оби ӯ **хуш** бошад, аммо **шӯрӣ** дорад» (2, 37);

«Ва ӯро чун аз дарё бароранд, **нарм** бошад ва баъд аз он чун бод бар вай занад **сахт** шавад ва аз ҷинси санг гардад» (2, 28);

Ҳамин тавр, дар «Ҷаҳоннома» муқобилгузори вожаҳо барои дақиқтар нишон додани фикри муаллиф хидмат намудаанд. Ба фикри мо, Бакрон ин гуна унсурҳоро махсус мавриди истифода қарор дода, кӯшидааст, то хама суҳану тасвирот «хонандаро маълум гардад ва бар вай пӯшида намонад» (2, 66). Ҷоиз ба қайд аст, ки муаллиф ин мақсади худро ба хубӣ ба анҷом расонидааст, зеро дар баробари дигар қабатҳои лексикӣ, вожаҳои антонимӣ низ дар мавридҳои муайян ва бо маҳорати баланде қорбаст гардидаанд. Аз омӯзиши «Ҷаҳоннома» ба чунин хулосае омадан мумкин аст, ки таркиби луғавии осори илмӣ ҷуғрофӣ низ калимаҳои зидмаъноро бо теъдоди фаровоне дар бар мегирад.

Пайнавишт:

1. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол. -Хучанд: Раҳим Ҷалил, 1998. -216 с.
2. Бакрон, Муҳаммад ибни Начиб. Ҷаҳоннома/ Муҳаммад ибни Начиби Бакрон. Бо кӯшиши Муҳаммадамини Раёҳӣ. - Теҳрон: Тобон, 1342. -164 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Ҷ. 1./ В.В. Бартольд. - М.: Изд-во восточной литературы, 1963. -760 с.
4. Гаффаров Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо. //Мақтаби советӣ. — Душанбе, 1977, № 2, - С. 25-27.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Барои мактабҳои олӣ. —Душанбе: Маориф, 1982. -462 с.
6. Қодирова Ф. Мулоҳизаҳо роҷеъ ба асари ҷуғрофӣ қарни XIII. //Номаи Донишгоҳ. -№3, — Хучанд: Нури маърифат, 2017. —С. 200-205.

7. Маҷидов Ҳ. Антонимҳои лугавӣ //Маърифат, 1999, № 1-2. -С. 44-49.
8. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2. Забонишиносӣ. –Душанбе: Ирфон. 1982. -352с.
9. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Ирфон, 1968. -63 с.
10. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь- справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение, 1976. -544 с.
11. Сабзаев С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. –Душанбе: Маориф, 2000. -101 с.
12. Талбакова Ҳ. Лугати антонимҳои забони адабии тоҷик. –Душанбе, 2000. –101 с.
13. Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе, 1967. -82 с.
14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. - Душанбе: Бухоро, 2008. Ҷ.1 - 950с., Ҷ.2 -945с.
15. Фозилов Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав. –Душанбе: ДРТС, 2013. -168 с.
16. Ҷумъаев М. Хусусиятҳои лексикию семантикии «Нафаҳоту-л-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ. –Душанбе: Эҷод, 2009. -160 с.
17. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 1. - Душанбе, 1988. -668 с.

Reference Literature:

1. Abdukodirov A., Davronov A. Kalom Kamol. Kamol's Poetical Speech. – Khujand: Rakhim Djalil publishing-house, 1998. - 216 pp.
2. Bahzon , Muhammad ibn Nadjib. The Book about the World//Muhammad inb Nadjib Bahzon . Under the editorship of Makhammadamin Rayohi –Tehran : The Brilliant Splendor , 1342 hijra - 164 pp.
3. Bartold V.V. Compositions .V.1.//V.V.Bartold-M:Publishing –house of Oriental literature, 1963. -760 pp
4. Gafforov R. Antonymic Words and their Stylistic Peculiarities //Soviet School –Dushanbe ,1977, №2. -pp. 25-27.
5. Modern Tajik literary Language. Part 1 .For higher school. –Dushanbe :Enlightenment ,1982-462 pp
6. Kadirova F. Some Considerations in Regard to the Geographical Written Production of the 13-th Century.//Scientific Notes of Khujand University -2017,№3.Khujand :Light of Enlightenment –pp . 200-205.
7. Madjidov N. Lexical Antonyms // Education, 1999, №№1-2. –pp. 44-49.
8. Masumi N. Selected words .In 2 volumes.V.2. Linguistics. Dushanbe : Cognition ,1968-63-pp
9. Mukhammadiyev M. Essays on the Lexis of Tajik Modern Literary Language. –Dushanbe: Cognition, 1968. -352pp.
10. Rozental D.E., Telenkova M.A. Reference –Distionary of Linguistic Terms .M:Enlightenment, 1976. -544 pp.
11. Sabzayev S. Language and Style of Poets –Enlighteners . - Dushanbe: Enlightenment, 2000. -101 pp.
12. Talbakova Kh. The Dictionary of Antonyms of Tajik Literary Language. –Dushanbe. 2000. -101pp.
13. Tahirova K. Lexis of Modern Literary Language. –Dushanbe, 1967. - 82 pp.
14. Interpretation Dictionary of the Tajik Language. In two volumes –Dushanbe : Bukhara. 2008. V.1.-950 pp, V.2. -945 pp.
15. Foziliv D.F. Lexical Peculiarities of Nosir Khusrav <<The Book about Travels>>. Dushanbe, 2013. -168 pp.
16. Djumayev M. Lexical –Semantic Peculiarities of <<Nafahoty - l – uns >> by Abdurrahman Djami – Dushanbe : Greation , 2009. -160 pp.
17. Tajik Soviet Encyclopaedia . V.1.- Dushanbe ,1988. -668 pp.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

07 00 00 ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ 07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

07 00 02 Отечественная история	5
<i>Шарипов М.М. Географическое положение Гура в XI-XII вв. (по материалам средневековых исторических источников).....</i>	<i>5</i>
<i>Ульмасова М.А. Формирование и развитие научных школ историко-филологического направления среди вузовской интеллигенции Худжанда в 1991-2011-м гг</i>	<i>15</i>
07 00 07 Этнография, этнология и антропология	24
<i>Аюбов А.Р. Основные этапы трансформации топонимов Согда и Ферганы</i>	<i>24</i>

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ

10 01 00 ЛИТЕРАТУРАВЕДЕНИЕ

10 01 03 Литература народов стран зарубежья	32
<i>Мирзоюнус М. Вежағиҳои «Шахрошӯб»-и Сайидои Насафӣ.....</i>	<i>32</i>
<i>Насриддинов Ф.А. Рисолаи "Адаб ва ишио"-и Мубашиир Тирозӣ.....</i>	<i>39</i>
<i>Нуров Н. Баҳсе роҷеъ ба матншиносии як мухаммаси устод Айни бар газали Бедил</i>	<i>46</i>
<i>Юсуфов У. «Бадоеъ-ул-афкор»-и Кошифӣ ва руши назариёти адабӣ дар садаи XV.....</i>	<i>55</i>
<i>Ҳомидова Ш.М. Баррасии хусусиятҳои ашғори бонувони суханвари ҳавзаи адабии Хучанд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX.....</i>	<i>68</i>
<i>Низматов Н.И. Мулоҳизаҳо дар бораи матншиносии осори ахлоқии асри XIV</i>	<i>78</i>
<i>Раҷабова С. Қ. Маҳорати чехранигорӣ ва манзаранардозии Саттор Турсун</i>	<i>87</i>
<i>Ғиёсов Н.И. Падидаи нав дар матншиносии мусири тоҷикӣ</i>	<i>95</i>
10 01 10 Журналистика.....	102
<i>Султанова Ж.О. Композиционные особенности радиопередач «Кыргыз радиосу» в 80-е годы XX в.....</i>	<i>102</i>

10 02 00 ЗАБОНШИНОСӢ

10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ

10 02 20 Сравнительное, историческое и типологическое языкознание	110
<i>Холикова З.К. Сочетаемость глаголов со значением «эмоциональное отношение» в русском и таджикском языках</i>	<i>110</i>
10 02 22 Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии.....	119
<i>Олимҷонов М.О. Муруре ба калимасозиҳои «Модарнома»-и устод Лоиқ (дар заминаи маводи калимаҳои мураккаб).....</i>	<i>119</i>
<i>Қўрғонов З. Як вазифаи муҳими пайвандакҳо дар осори садаҳои X-XIII</i>	<i>129</i>
<i>Қодирова Ф. Р. Хусусиятҳои қорбасти вожаҳои зидмаъно дар як асари ҷуғрофӣ.....</i>	<i>135</i>

CONTENTS

07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 Home History	5
<i>Sharipiov M. M. Geographical Location of the Ghurids' State In the XI-th – the XII-th Centuries (according to the materials of mediaeval historical sources)</i>	5
Ulmasova M.A. Formation and Development of Scientific Schools of Historic-Philological Slant Among Higher School Intellectuals of Khujand in 1991-2011	15
07 00 07 Ethnography, Ethnology and Anthropology	24
<i>Ayubov A.R. Basic Stages of Transformation of Toponyms Spread in Ferghana and Sughd</i>	24

10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 Literature of Foreign Countries Peoples	32
<i>Mirzoyunus M. The Features of Sayido Nasafi's Shakhroshubs</i>	32
<i>Nasriddinov F.A. "Adab and Insho" Treatise By Mubashshir Tirozi</i>	39
<i>Nurali N. On the Textology of One Mukhammas by Sadriddin Aini Written to Bedil's Gazel</i>	46
<i>Yusufov U. "Badoye-ul-Afkor" by Koshifi and the Development of the Theory and Literature in the XV-th Century</i>	55
Khamidova Sh. M. On the Contribution of Women-Poetesses into a Formation of Khujand Literary Centre in the XIX-th the Beginning of the XX-Th Centuries	68
Radjabova S.K. Sattor Tursun's Mastership in Creation of Portrait and Landscape	78
Ghiyosov N.I. New Phenomena in Modern Tajik Textology	95
10 01 10 Journalism	102
<i>Sultanova Zh. O. Compositional Peculiarities of "Kyrgyz Radius" Broadcastings in the 80-ies of the XX-th Century</i>	102

10 02 00 LINGUISTICS

10 02 20 Comporative, Historical and Typological Linguistics	110
<i>Kholikova Z. K. Combinability of the Verbs with the Meaning of "Emotional Attitude" in Russian and Tajik Languages</i>	110
10 02 22 Languages of Foreign Countries Peoples of Europe, Asia, Africa, Natives of America and Australia	119
<i>Olimjonov M.O. On Peculiarities of Word-Building in Loik Sherali's "Modarnoma" (on the Basis of Complex Words)</i>	119
Kurganov Z. One Important Function of Conjunctions in the Literary Productions of the X-th – the XIII-th Centuries	129
Kadirova F.R. Peculiarities of Usage of Antonyms in the Geographical Work	135

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявӣи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризишавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология.

- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;

- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;

- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;

- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ҚТ умуман ва минтақаҳои он;

- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризиҳо, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;

- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои, ки мақола, обзорҳо ва тақризиҳо дар бар мегиранд, ба зимма доранд;

- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада хатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақризи оғоҳ мекунад;

- мақола, обзор ва тақризиҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

- агар дар тақризи оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳои пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмили ислоҳи мавод ирсол мешавад;

- муаллиф маводи тақмили додари ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.

- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоӣ услубро мусахҳах бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;

- варианти барои тақмили ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шаванд;

- мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи муаллиф ирсол мекунад;

- тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти ҚТ ва ҚОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризиҳо пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмию назариявии «Ахбори Дошиғоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ» барои чоп ирсол мегарданд

1. Барои чойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07 00 00 – илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06) ва **10 00 00 – илмҳои филология** (рамзҳои 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22), ки қаблан дар ҳеч чой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи чопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои кори муқаррриз мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳои магистрантҳо)

- гунаи чопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 735700, ҶТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДҲБСТ, бинои асосӣ, утоқи 307

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи ҚОА назди Президенти ҶТ ва ҚОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳои номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои кор, шаҳру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- ҷакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни муҳтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навовари илми корро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замида мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти бозғимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология, философские науки;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии, философии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических, исторических и философских наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология, философские науки;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07 00 00 – Исторические науки и археология** (шифры 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06); **10 00 00 – Филологические науки** (шифры 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора или кандидат наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 307. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);

- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;

- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;

- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;

- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;

- e-mail;

- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);

- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;

- ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);

- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ.

- ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities is it edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
 - solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
 - an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
 - all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
 - articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
 - articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
 - If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
 - an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author’s answer on every item of remarks;
 - the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);
 - a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;
 - articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);
 - the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Rederation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Article (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarian Sciences)

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **07 00 00 – Historical sciences and archeology; 10 00 00 – philological sciences.**

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author s (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 367. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63 , site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located ibidem);
- author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;
- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
- E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);
- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-250 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standart).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly. Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77746

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2018, №3 (76) 150 с.
Мухаррирон: Шамуродова
О.Б. (муҳаррири русӣ),
Балтина С.П.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Ҳакимхоҷаева М.К.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2018, №3 (76) 150 с.
Редакторы: Шамуродова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке)
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Хакимходжаева М.К.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2018, №3 (76) 150 с.
Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts)
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editor:
Khakimkhojayeva M.K.

Суроғани маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP.
Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 31.10.18 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Қоғаз офсет. Ҷопи офсет. 16 ҷшч.
Теъдоди нашр 420 адад. Супориши №163. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Парки технологияи ДДХБСТ

Подписано в печать 31.10.18. Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 16 укл.
Тираж 420 шт. Заказ № 163. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Технологический парк ТГУПБП

Signed for printing 31.10.18. Format 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 420 copies.
Order #163. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

The technological park under TSULBP

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригиналу-макету